ئایندەناسی

گۆڤارێکە گرنگی بە توێژینەوەی ئایندەیی و ستراتیژی دەدات. ژمارە (٢٤) ساڵی شەشەم، حوزەیرانی ٢٠٢٥

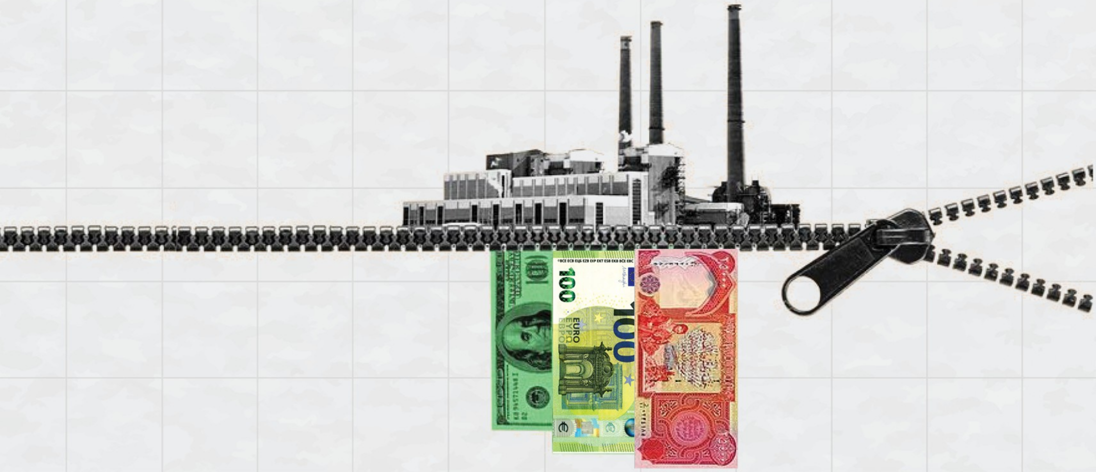

- وەرچەرخانەکانی ململانێی ئیسرائیل-ئێران و دەرفەتی چەسپاندنی ناناوەندێتی
- کاریگەریی ناسیۆنالیزمی ئەتنی و مەدەنی لەسەر شوناسی کورد
- جیهان لە لێواری وەرچەرخاندا: جێگۆڕکێی هێز و کاریگەرییەکانی لەسەر ئایندەی هەرێمی کوردستان
- عێراق و هەرێمی کوردستان لە بەردەم جەنگە نێوچەیی و سیاسەتی نوێی ئیدارەی ئەمریکادا

ئایندەناسی

CFS

Center for Future Studies

گۆڤارێکە گرنگی بە توێژینەوەی ئایندەیی و ستراتیژی دەدات
سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی وەرزانە دەریدەکات

ژمارە (٢٤) ساڵی شەشەم، حوزەیران ٢٠٢٥

خاوەنی ئیمتیاز: سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی

سەرنووسەر: د.هەردی مەهدی میکە

بەڕێوەبەری نووسین: د.ئەژی ئازاد ئەبوبەکر

بۆردی ڕاوێژ

د. یوسف گۆران
د. ئومێد رفیق فتاح
د. عابد خالد رسول

هەڵەگر: باخان ئەحمەد
نەخشەساز: ڕەوشت محەمەد

شوێن: عێراق: هەرێمی کوردستان، سلێمانی،
کۆمەڵگەی زانکۆ، باڵەخانەی K، نهۆمی G, شووقەی 4

Address: Iraq, Kurdistan, Slemani

ناونیشانی ئەلیکترۆنی:
www.centerfs.org
Facebook: Center.of.Future.Studies
Instagram: centerfs
Email: info@centerfs.org

SCAN ME

ئایندەناسی

ئایندەناسی؛ گۆڤارێکە گرنگی بە توێژینەوەی ئایندەیی و ستراتیژیی دەدات و سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی دەریدەکات. وەرزی جارێک دەردەچێت، ئامانجی گرنگی دانە بە لێکۆڵینەوەکانی ستراتیژی و ئاییندەیی بە تەوەرێتی و گرنگیدانی بە کوردستان و هەرێمایەتی و دۆخی نێودەوڵەتی پەیوەست بە ناوچەکەوە بە ئامانجی تێگەیشتن لە ئێستا و ئایندەی وەرچەرخانە جیهانیی و هەرێمییەکان و کاریگەرییان لەسەر کوردستان، بواری توێژینەوەی بریتی دەبێت لە سیاسەتڕێژی کورتمەودا و دورمەودای کوردستانی، شرۆڤەی سیاسەتی وڵاتانی هەرێمایەتی، توانای ئێستا و ئاییندەیی سەربازیی و سیاسیی وڵاتان، هەل و هەڕەشەکان، توانا و نەرمەهێز و سەختەهێزی هەرێم و هەرێمایەتی، ئاستەنگ و هۆکار و ڕێکارەکانی بە دامەزراوەییکردنی دەزگاکانی سیاسەت، یاسادانان، میریی و توانا بەرگرییەکان...تاد. مەرجیشە هەر بابەتێکی بڵاوکراوە لە خۆگرییگریمانە و سیناریۆی ئاییندەیی و گریمانەیی بێت ئەمەش لەپێناو هاوکارییکردنی سیاسەتڕێژیی و شرۆڤەی دۆخی ئێستا و هەوڵدان بۆ تێگەیشتن لەوەی ڕوویداوە و ڕوودەدات.

میتۆدی کارپێکراوی توێژینەوەکان بریتی دەبێت لە بەکارهێنانی میتۆدەکانی چەند پسپۆڕێتی (Multidisciplinary) و نێوپسپۆڕیی (Interdisciplinary)، بە سوودوەرگرتن لە زانست و لێکۆڵینەوە هاوچەرخەکان، لە ڕێگەی بە پشتبەستن بە زانیاریی و ئاماری نوێی ناوچەیی و جیهانی و دەوڵەمەند بە گرافیک و چارت ئاماریی.

هەوڵدەدرێت هەر ژمارەیەکی ئایندەناسی لە خۆگری توێژینەوە، وەرگێڕان، شرۆڤە و ڕاپۆرتی ئاماریی و گریمانەسازیی بۆ وەرچەرخان و گەشەکردنەکانی کەرتەجیاوازەکانی حکومەتداری و کۆمەڵگە، چاوپێکەوتنی پسپۆڕ و خاوەن بۆچوونەکان، بێت.

پێڕستی ناوەڕۆك

سەروتار

وەرچەرخانەکانی ململانێی ئیسرائیل-ئێران و دەرفەتی چەسپاندنی ناناوەندێتی .... ● هەردی مهدی میکە ٤

توێژینەوەی ناوخۆیی

کاریگەریی ناسیۆنالیزمی ئەتنی و مەدەنی لەسەر شوناسی کورد .... ● د. ڕێبوار ڕەئووف ساڵح ٨

پەیوەندیی نێوان سەقامگیریی سیاسی و حوکمڕانیی باش و بەڕێوەبردنی سەرکەوتووانەی غازی سروشتی لە هەرێمی کوردستان .... ● د. بێستون محەمەد ٣٤

گواستنەوەی پارەی نەختینە بۆ سیستمی بانکی لە هەرێمی کوردستانی پراکتیکەکانی ئێستا وئاڵنگارییەکان و ئاسۆی چاکسازی .... ● د. کامەران قادر یەعقووب ٦١

جیهان لە لێواری وەرچەرخاندا؛ جێگۆڕکێی هێز و کاریگەرییەکانی لەسەر ئایندەی هەرێمی کوردستان ● د. زانا کەریم ٨٩

ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ئەزموونی یەکێتیی ئەورووپا .... ● د. موئمین زەڵمی ١٠٦

توێژینەوەی وەرگێڕاو

ئایندەی ڕۆژئاوای کوردستان لە سووریای نوێدا ئامادەکردن و وەرگێڕان لە ئەڵمانییەوە: ● عەلی ئەکبەر مەجیدی ١٢٦

تاقیکردنەوەیەکی جیۆسیاسی بۆ ڕێگەچارەیەکی سەخت، داهاتووی ئەو ناوچانەی لە ژێر کۆنترۆڵی پارتی کرێکارانی کوردستان (PKK)دان لە هەرێمی کوردستان .... ● وەرگێڕان: ئایندەناسی ١٣٦

گۆڕانکارییە نێودەوڵەتییەکان و هەژموونی کەنداو لە هاوسەنگیی هێزدا ئامادەکردن و وەرگێڕان: ● گۆران سەلام محەمەد ١٤٦

پێشبینییەکانی کاریگەریی چات جیپیتی (chatGPT)لە سەر پرۆسەی پەروەردە لە ئایندەدا .... ● ١٥٤

ڕاپۆرتی ئایندەیی

عێراق و هەرێمی کوردستان لە بەردەم جەنگە نێوچەیی و سیاسەتی نوێی ئیدارەی ئەمریکادا ئامادەکردن: .... ● د. ژیلوان لەتیف یارئەحمەد ١٨٠

کتێبی ئایندەیی

ئایندە: پێشەکییەکی زۆر کورت .... ● ئامادەکردن: ئایندەناسی ١٩٨

فەرهەنگی ئایندەیی

ئەکتەرە نادەوڵەتییەکان .... ● ئامادەکردن: ئایندەناسی ٢٠٢

سەروتار

هەردی مهدی میکە

وەرچەرخانەکانی ململانێی ئیسرائیل-ئێران و دەرفەتی چەسپاندنی ناناوەندێتی

ئێران و ئیسرائیل هەنووکە تەنها نوێنەرایەتیی دوو دەوڵەت و دوو ئایدۆلۆژیای جیاواز ناکەن، بەڵکوو نوێنەرایەتیی دوو جیهانبینیی بۆ بەڕێوەبردنی ڕۆژهەڵاتیی نێوەڕاست و وڵاتانی نێوچەکە دەکەن، بەرهەمی ئەم دوو دیدگایە و لێکەوتەکانی، لەسەرەخۆ کاری لە دیدی پێکهاتە نەتەوەیی، ئایینی-مەزهەبی، بزوتنەوە سیاسی و ئایدۆلۆژیاکان، سیمای بەڕێوەبردنی وڵاتان کرد و زۆر نەیاری ئیسرائیلی کردە یاری ئیسرائیل و ڕۆژئاوا (وەک کەنداو و سوننەکانی سوریا) و زۆر نەیاری ئێرانیشی کردە یاری ئێران (ئیخوان و لایەنگرانی پرسی فەلەستین).

هەرچی ئێرانە بە کردە بووەتە میراتگریی ئایدۆلۆژیا باو دژە ڕۆژئاوا و ئامانجخوازە ڕاست و چەپەکانی دەیەی شەست و حەفتاکان و دەوڵەتە ناوەندگەراکان، لەمەدا لە میسری ناسری و عێراقی عروبە و سەدام و ئیخوان و چەپی کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم دەچێت

هەرچی ئیسرائیلیشە (گەرچی بە کردەش وانەبێت) بووەتە هەڵگری ئاڵا و نوێنەری میراتی دیموکراسیی ڕۆژئاوایی و دژەناوەندگەرایی دەوڵەتی و پارێزەری مافی پێکهاتە نەتەوەیی و ئایینییە پەراوێزخراوەکان، گەرچی هێشتا هەر لە دروشم و تەکتیکی سیاسیی نەپەڕیوەتەوە بۆ ستراتیژ و هاوپەیمانێتیی درێژمەودا.

شەڕی دوانزە ڕۆژەی ئێران-ئیسرائیل، دوا جار ئاگربەستی لێ کەوتەوە و ئێرانی

ناچار کرد بچێتەوە سەر ئەو مێزەی کە لە بنجەوە هەر بە ناچاری برابوویە سەری. شەڕەکە وەستا، بەڵام جەنگی گووتار، ململانێی سیاسی، میدیایی، هەواڵگری و بریگرتەیی(الوکالة) چەند دەیەیە بەردەوامە و بەردەوامیش دەبێت. لەمەدا ئەمریکا و ڕۆژئاواش سەرمێزی یان ژێرمێزی، تەریبی ئیسرائیل بوون. ئێستا پاش ئەو تەمەنە درێژەی ململانێی ئەو دوو گووتارە دەکرێت چەند وەرچەرخانێکی بنەمایی کاریگەر لە ئەنجامی ئەو ململانێیەوە دیاری بکرێن (بە تایبەت پاش سێکوچکەی کاریگەریی ی٧ ئۆکتۆبەر و کەوتنی ڕژێمی ئەسەدی سووری و جەنگی ١٢ڕۆژەی ئیسرائیل-ئێران)، کە لێکەوتەیان هەیە لە سەر هەنووکە و ئایندەی گۆڕەپانی ململانێکە (ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست) و ئەکتەرە دەوڵەتی و نادەوڵەتییەکان و ئایدۆلۆژیا باوەکانی نێوچەکەش:

١. **ئیسرائیل و ئێران؛ وەک ئاڵاهەڵگرانی دوو گوتاری ڕادیکاڵ:**

آ. دروشمی ڕادیکاڵی ئامانجخواز لە هەر دوو بەرەدا، کەوتووەتە دەستی ئیسرائیل و ئێران، ئیسرائیل بەوەی کە ڕوخساریی سیاسیی نێوچەکە دەگۆڕێت دەستی پێ کردووە و هەر لە غەززە و لوبنانەوە تا پشتیوانی پێکهاتە ناسوننییەکانی سوریا و لێدانی گورز و کورتکردنەوەی دەستی ئێران لە زۆر بواردا، سیماکانی ئەم گووتارە دەرکەوتوون لە کەتوار (واقیع)دا.

ب. گووتاری ڕێبەرایەتیی پرسی فەلەستین و خۆبەدایەنکردن و پەنادانی بزووتنەوە ئامانجگەرا ئیسلامییە شیعی و سوننە جیهادی و نیمچە ئیخوانی و قودس-میحوەرەکان. دیارە ئەمەش پاش ئەوەی ململانێی ئایدۆلۆژی و سیاسی و هەژموونگەراییەکانی ئیسرائیل-ئێران، دەوڵەتان و گەلان نێوچەکەی ماندوو کرد و چیتر داڵدەدانی ئەو بزوتنەوانە وەک سیاسەتی ڕوون بێ یان کەتوار لای ئەو وڵاتانە نەبووە ئەولەویەت، وەک وڵاتانی کەنداو و میسر و بگرە تورکیاش هێندە ئەو پەرۆشییەی جارانیان لە مەیداندا بۆ داڵدەدان نەماوە. ئێستا ئێران بە کردە و گوتار هەر ئەو ماوە و بە ڕاستی بێت یان بە تەکتیک هەر ئەو وەک بەرگریکاری پرسی فەلەستین ماوە و پەناگەی ئەو هێزە ئامانجگەرایانەیە.

٢. **ئەمریکا هەم دەرد و هەم دەرمان**

پاش چل ساڵ لە ئاڵوگۆڕی هەڕەشە و گوڕەشەی ئێران و ئیسرائیل، دوا جار هەر دوو وڵات کەوتنە نێو شەڕێکی کراوەی ئاسمانی، هەواڵگری و میدیاییەوە. وڵاتانی هاوپەیمانیی باوی ئێران (ڕوسیا و چین) لە بریی چوونە نێو جەنگەکە یان ڕاگرتنی، لە ئیدانە زیاتریان پێ نەکرا، هەر چی ڕۆڵی یەکێتیی ئەورووپا و بەریتانیایە ئەوە لە

ڕیزبەندیی کاریگەری و هەر لە پرسی دانوستاندنەکانی ئەمریکا-ئێران و تا جەنگەکە و پاشان ئاگربەستەکەشدا دیسانەوە هەر لە پلەی دووەم و سێیەمی کاریگەریی وەدەرکەوتن، نە ڕاوێژیان پێ کرا بۆ دەستپێک و نە یەکلاکەرەوەشن بۆ کۆتاییهێنان.

ئەوەی دنەی ئیسرائیلی دا بۆ شەڕ و ئەوەی شەڕەکەشی پێ ڕاگرت هەر ئەمریکا بوو، ئەمریکا لەم جەنگە بەردەوامە و شەڕەکاتییەدا ڕۆڵی کوڕە باشەکەی بینی بە نمایشی دانوستاندن و ئاگربەست، وەک هێزی خێر و ئاشتەوایی دەرکەوت، بەڵام هەر خۆی بە پڕچەککردنی ئیسرائیل و بە چاوپۆشی و گڵۆپەسەوزەکەی وەک تەواوکاریی دانوستاندنە ناچارییەکەی ئێران (پاش ٥ خول لە دانوستاندنی ئەمریکی-ئیرانی)، تەلئەبیب ڕۆڵی کوڕە خراپەکەی بۆ خۆی دانا و پەلاماری ئێرانی دا و دووبارە تاران ناچار کرایەوە بچێتەوە سەر ئەو مێزەی کە متمانەی پێی نەبوو گەر جەبری کوتەک نەبێت.

٣. لێکەوتەی ململانێی ئێرانی- ئیسرائیلی و ئەمریکی لە سەر فۆرمی دەوڵەتەکانی نێوچەکە (لە ناوەندگەراییەوە بۆ ئەکتەرە نادەوڵەتییەکان):

گەر بە گشتی و پاش ساڵانێکی دوورودرێژ، لە وێنە گەورەکەوە سەیری لێکەوتەکانی ململانێی وڵاتانی ئیسلامی-ئیسرائیلی و ئەمریکی بکرێت، ئەوەی گورزی کوشندەی بەر کەوت خودی تەلئەبیب و تاران نەبوون، بەڵکوو دەوڵەتە ناوەندگەرا خاوەن سوپا و هەواڵگرییە بەهێزەکانی نێوچەکە بوون: وەک عێراق، سوریا، میسر و لوبنان و یەمەن و هیی دیکەشی بە دوودا دێت. ئەمانە سەرجەم دەوڵەتی ناوەندگەرا بوون و خاوەنی هێزی چەکدار و هەواڵگریی و تاڕادەیەک سەروەریی سیاسی بوون، بەڵام بە درێژایی ململانێ چواردەیەییەکەی ئیسرائیل-ئەمریکا و ئێران، یەک یەک چ بە زەبری دەرەکی بێت چ بە قەیرانی نێوخۆیی و هەڵگەڕانەوەی ئۆپۆزسیۆن و نەیارەکان بێت، دەوڵەتەکان لاواز بوون و حاڵی هەموو ئەوانەی نێو بران، هەنووکە تەنها حکومەتەکانی ماون و سەروەریی دەوڵەتی و پێشفەچوون و کاریگەرییان لە سەر ئەوانی دیکە کەمرەنگترە، ساڵانێک ئاڵاهەڵگریی عروبە و ئیسلام و پەرچەمداری ڕزگارکەری قودس و عەرابی کاریگەریی ئاشتیی لایەنە ناکۆکەکان بوون و دەیاننازی بە سوپاکەیاندا، ئێستا بە خۆشیاندا ناگەن و لە پەراوێزیی کاریگەریدان و بەردەوام وەک هێزی پاسیڤ لێکەوتەی ململانێکە هەر لەسەریانە و بەرەو لاوازتریان دەبات. لەم شەڕە ١٢ڕۆژیەشدا دەرکەوت کە ئاسمانی وڵاتانی وەک سوریا و عێراق و لوبنان و ... تاد لە ژێر دەستی خۆیاندا نییە و ئاگری شەڕەکەش پرژی بەر ئەوان کەوت و بۆ ئایندەش لێکەوتەی دەبێت.

لە میانەی ئەو ململانێیەی ئەمریکا-ئیسرائیل و ئێرانییەوە، زۆر دەوڵەتی ناوەندی لاواز بوون و بە پێچەوانەوە چەندین «ئەکتەری نادەوڵەتی» هاتنە بوون و تا هەنووکەش ڕۆڵیان هەیە:

لە بەری هاوکاریی ئێرانەوە: وەک دەرکەوتنی کاریگەریی حزبوڵای لوبنانی لە سێ دەیەی لوبنان، حەماسی فەلەستین، حوسیی یەمەن و حزبوڵا و حەشدی شیعی عێراقی. لەبەری ڕۆژئاوا و ئەمریکا و (بە ئیسرائیلیشەوە): هەرێمی کوردستان لە عێراق و کانتۆنەکانی ڕۆژئاوا پاش جەنگی داعش و سەرەتای دەرکەوتنی دروزەکان لە سوریا و دووریش نییە بەرەو هەرێمی سوننەی عێراق سەر بکێشێت!

دەرفەتە ئاییندەییەکان بۆ هەرێمی کوردستان

ئەگەر ئێستا وەرزی گوێزژماردنی کۆتایی قۆناغێکی جەنگ و شەڕەکە بێت (کە بە دڵنیایی قۆناغی دیکەی ماوە)، دەتوانین ئەوە هەڵێنجێنین، تا دێت گورزی کوشندەتر بەر دەوڵەتە ناوەندگەراکان دەکەوێت و هەلی زیاتر دەدرێتە پێکهاتە و هێزە ئۆپۆزسیۆنەکان، کەواتە گرنگە بۆ کورد (وەک پێکهاتەی قوربانی دەستی ناوەندگەرێتی لە هەر چوار پارچە) بەو ڕێڕەوەدا بڕوات کە بەشێک بێت لە گوتاریی مافی پێکهاتەکان و دیموکراتیزەکردنی نێوچەکە و فیدراڵیزەکردنی حکومەتە ناوەندگەراکان، چونکە لەمەدا هەم مافی خۆی لانیکەم وەردەگرێت و درز بۆ بەشداریی زیاتری سیاسیی دروست دەبێت، هەم هاوبەش و هاوخەباتی بۆ پەیدا دەبێت و هەموو شەڕەکە و سووری بەرلەشکرییەکە ناکەوێتە ئەستۆی کورد.

بۆ هەرێمی کوردستانیش لە عێراقدا (وەک دەرفەتسازیی) جەختکردنەوە لە سەر دوو خاڵ پێویستە:

١. جێگیرکردنی فیدراڵیزم لە عێراقدا: گرنگە هانی سوننەکان و بەسرە بدرێت هەرێمی خۆیان دروست بکەن و پاڵپشتیی ئەو گووتارانە بکرێت.

٢. بۆ سەرهەڵنەدانەوەی ناوەندێتیی لە بڕیاردا و لاوازکردنی سیاسەتی تاکرەهەندانەی شیعەی سیاسی و وەلائی لە بەغدا، گرنگە پابەندی بە دەستووری عێراقەوە ببێتە گوتاریی بەردەوامی هەرێم و تەوافوقی سێقۆڵی سەرەتا و دەیەی یەکەمی پاش پرۆسەی ئازادیی عێراق زیندوو بکرێتەوە: (شیعە-سوننە-کورد)، بەمەش بەشێکی زۆر لە تاکرەوییەکانی بەغدا و پاساوەکانی هەرێمی کوردستان بۆ بەغدا و جێبەجێنەکردنی دەستوور چارە دەبن.

کاریگەریی ناسیۆنالیزمی ئەتنی و مەدەنی لەسەر شوناسی کورد

د. ڕێبوار ڕەئووف ساڵح
پسپۆڕ لە زانستی سیاسی و حکومڕانی

بەرایی

پەیوەندی نێوان ناسیۆنالیزمی ئەتنی و مەدەنی بەشێوەیەکی کاریگەر شێوەی داوە بە شوناسی کورد، کاریگەری هەبووە لەسەر سیاسەتی ناوخۆیی کوردی و پەیوەندیەکان لەگەڵ دەوڵەتی عێراقدا. ئەم توێژینەوەیە ئەکۆڵێتەوە لەو پەرتبوونانەی ئەم فۆرمانەی ناسیۆنالیزم دروستیان کردووە لە شوناسی کوردیدا لە عێراقدا. بەوە دەستپێئەکات کە پێناسەی ناسیۆنالیزم ئەکات، پاشان دەکۆڵێتەوە لە ناسیۆنالیزمی ئەتنی، جەخت ئەکاتەوە لە بنەڕەتی هاوبەش، زمان، کەلتور و مێژوو کە بناغە بوون بۆ شوناسی کوردی دژی سیاسەتەکانی تواندنەوە. گەشەکردنی ئەدەبیاتی کوردی، مۆسیقا و فۆلکلۆر ڕەنگدانەوەی ئەم فۆرمە لە ناسیۆنالیزمن کە هەستێکی یەکێتی لەناو کوردا دروست کردوە لە عێراقدا.

هەرچەندە دابەشبوونە ناوخۆییەکان—وەکو جیاوازیی دیالێکتی، مەیلی خێڵەکی، پەیوەندی بە هێزە هەرێمیەکان و کاریگەریی حیزبە سیاسیەکان—هەندێجار گرفتیان دروستکردووە بۆ هەوڵەکانی دامەزراندنی شوناسێکی نەتەوەیی. لەوەش زیاتر، ناسیۆنالیزمی ئەتنی هۆکار بووە بۆ کۆکردنەوەی پێشمەرگە وەکو هێزی دیاریکەر بۆ خۆسەریی یان سەربەخۆیی کورد. بە پێچەوانەوە، ناسیۆنالیزمی مەدەنی ئەولەویەت ئەدات بە بەهای هاوبەش، سیستەمی سیاسی و هاوڵاتیبوون لە هەمبەر شوناسی ئەتنیدا. لە بەستێنی کوردیدا، ئەم فۆرمەی ناسیۆنالیزم شێوەی داوە هەم بە ڕوانینی کورد لە خۆی و هەم پەیوەندیەکان لەگەڵ دەوڵەتی عێراقدا. لە مێژوودا، شوناسی کوردی زۆرجار ناکۆک بووە لەگەڵ ناسیۆنالیزمی ئەتنی ئەو وڵاتانەدا کە کوردی تێدا ژیاوە؛ بۆ نمونە ناسیۆنالیزمی عەرەبی عێراق بەشێوەیەکی سیستەماتیکی کوردەکانی پەراوێز خستوە بۆ ئەوەی بەشداری سیاسیان نەبێت. هەرچەندە هەندێ لە کوردەکان داوای ناسیۆنالیزمی ئەتنی ئەکەن و هەوڵ بۆ دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ ئەدەن لە ڕێگای جیابوونەوەوە، ئەوانی تر داکۆکی لە ناسیۆنالیزمی مەدەنی ئەکەن و داوای لەخۆگرتنی فراوانترو کرانەوەی سیاسی ئەکەن لەناو هەرێمی کوردستانی عێراقدا. ئەم توێژینەوەیە هەوڵی وەڵامدانەوەی چەند پرسیارێکی گرنگ دەدات: چ فۆرمێکی ناسیۆنالیزم ئەبێ جەختی لێبکرێتەوە لە حوکمکردن لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا؟ ئایا شوناسی کوردی ئەبێ لە سەر بنەما ئەتنیەکان یان بنەما مەدەنیەکان پێناسە بکرێت؟ لەوەش زیاتر، چ فۆرمێکی ناسیۆنالیزم کەمینەکانی تر لەخۆئەگرێت لەناو هەرێمەکەدا؟ لە کۆتاییدا، چ ڕێگایەک ئەگەری زیاترە کیانێکی سیاسی سەقامگیرترو پێشکەوتووتر بنیات بنێت، جیاوازتر لەو دیمەنە سیاسیە توندو داپڵۆسێنەرەی ناوچەکە، بە تایبەتی ئەوەی وڵاتانی دراوسێ؟

دەروازە

ناسیۆنالیزم هێزێکی ئاڵۆزو بەتوانایە کە بەشێوەیەکی کاریگەر شێوەی داوە بە کۆمەڵگاکان، سیستەمە سیاسیەکان و ناسنامە جڤاکیەکان. ڕۆڵێکی زۆر گرنگی گێڕاوە لە بنیاتنانی نەتەوەکان و دروستکردنی هاریکاریی، بەڵام کاریگەریەکەی بەندە لەسەر ئەوەی ئایا بە فۆرمێکی لەخۆگرو مەدەنی بەکارئەهێنرێت یاخود بە فۆرمێکی ئەتنیکی دەرهاوێژ بەکارئەهێنرێت. ئەم سروشتە دووانیە وایکردوە ناسیۆنالیزم سەرچاوەیەک بێت هەم بۆ یەکێتی و یەکبوون هەم بۆ دابڕان و دابەشبوون.

لە عێراق و هەرێمی کوردستانی عێراقدا ناسیۆنالیزم فاکتەرێکی دیاریکەر بووە لە مێژووی ناجێگیری ناوچەکەدا. کاریگەریی دوولایەنەی ناسیۆنالیزمی عەرەبی و ناسیۆنالیزمی کوردی بەشێوەیەکی دیار ڕۆڵی هەبووە لە بەڕێوەبردن، شوناس و دیمەنی سیاسی عێراقدا. لە مێژوودا ناسیۆنالیزمی عەرەبی، کە باڵادەست بووە لە دەوڵەتی عێراقدا، بەزۆری جڤاتە نا-عەرەبەکانی پەراوێز خستووە، بە تایبەتیش کوردەکان کە ئەمەش بووە بە هۆی کێشەو ململانێ. لە وەڵامی ئەمەدا، ناسیۆنالیزمی کوردی سەریهەڵدا هەم وەکو جوڵانەوەیەکی بەرخۆدان و هەم وەکو ئامرازێکی گرێدان و کۆکردنەوەی سیاسی کە هەوڵیداوە بۆ خۆسەریی زیاترو مافی چارەنووس. ئەم ململانێیە بووە بە هۆکاری پەیدابوونی هەنگاوی گرنگ، بۆ نمونە دامەزراندنی حکومەتی هەرێمی کوردستان لە ١٩٩١و ڕیفراندۆمی سەربەخۆیی لە ٢٠١٧، بەڵام دابەشبوونەکانی قوڵتر کردووەتەوە.

پەیوەندی نێوان دەوڵەتی عێراق و دانیشتوانە کوردەکەی پەراوێزخستن، داپڵۆسین و ململانێ بووە. لە سایەی ڕژێمە یەک لە دوای یەکەکاندا، بە تایبەتی ئەوەی سەدام حسەین، دەوڵەتی عێراق بەدوای ئەجێندایەکی ناسیۆنالیستی عەرەبییەوە بووە کە ئامانجی تواندنەوەو چەپاندنی گروپە نا-عەرەبییەکان بووە. ئەمەش پێکهاتبوو لە بەعەرەبکردنی زۆرەملێ و هێرشی سەربازی دژی بەرخۆدانی کورد، کە ئەمەش سوتەمەنی بوو بۆ جۆشدانی عەتفی ناسیۆنالیستی و داواکاری خۆسەریی.

لە کاتێکدا ناسیۆنالیزمی کوردی هێزێک بووە بۆ یەکگرتنی کوردان، بەڵام لە هەمان کاتدا ئاڵەنگاریی ناوەکی هەبووە. لە ناو هەرێمی کوردستانی عێراقدا، ناسیۆنالیزمی ئەتنی هەندێجار سەریکێشاوە بۆ بەشبەش بوون لەبەرئەوەی هێزو پارتە سیاسیە جیاوازەکان، وەکو پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتی نیشتیمانی کوردستان، ڕکابەڕیانە بۆ هێزو کاریگەریی. پشتبەستن بە ناسیۆنالیزمی ئەتنی گرفتی دروستکردوە بۆ ئاوێتەکردنی جڤاکە ناکوردیەکانی ناو هەرێمی کوردستانی عێراق، بووە بە گرفت لەبەردەم هەوڵەکان بۆ دامەزراندنی مۆدێلێکی حوکمداریی یەکخەرو لەخۆگر. ڕیفراندۆمەکەی ٢٠١٧ هەرچەندە دەربڕی ویستی کوردە بۆ دیاریکردنی چارەنوسی خۆی بەڵام ئەم گرفت و ئاڵۆزیانەی زەقکردەوە لەبەرئەوەی وڵاتانی دراوسێ، عێراق و جڤاکە نا-کوردیەکانی ناوچە کێشە لەسەرەکانی وەکو کەرکوک هەموو دژایەتیان کرد.

لەسەر بنەمای ئەم ئاڵەنگاریانە، توێژەران و لێکۆڵەرە سیاسیەکان بەزۆری جەخت لەوە ئەکەنەوە کە پێویستە لە ناسیۆنالزمی ئەتنیکیەوە بگوازینەوە بۆ ناسیۆنالیزمی مەدەنی لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا. ناسیۆنالیزمی مەدەنی، کە لەسەر بنەمای بەهای هاوبەش، بنەما دیموکراتیەکان و بەڕێوەبردنی لەخۆگرە، ڕێگایەکی حەتمی پێشکەش ئەکات بۆ سەقامگیریی دورمەوداو ئاوێتەبوون. بە گرنگیدان بە ماف و دەرفەتی یەکسان بۆ هەموو هاوڵاتیان، بێ گوێدانە ئەتنیک، ناسیۆنالیزم ئەتوانێ دابەشبوونەکان نەهێڵێت لەناو هەرێمی کوردستانی عێراقداو پەیوەندیەکان لەگەڵ حکومەتی ناوەندی عێراق و وڵاتانی دراوسێدا باشتر بکاتەوە. نمونە مێژووییەکان لە وڵاتانی وەکو کەنەداو سکۆتلەندا نیشانی ئەدات کە ناسیۆنالیزمی مەدەنی ئەتوانێ بەشێوەیەکی سەرکەوتوو هاوسەنگی شوناسی هەرێمی بە لەخۆگرتن ڕابگرێت و هۆکار بێت بۆ یەکخستنی سیاسی و کۆمەڵایەتی.

سەرەڕای سوودەکانی ناسیۆنالیزمی مەدەنی، دیمەنی سیاسی هەرێمی کوردستانی عێراق قوڵ ڕۆچووە بەناو شیعاری ناسیۆنالیزمی ئەتنیکی و سیاسەتی حیزبایەتیدا. حیزبە سیاسیە باڵادەستەکان، پارتی و یەکێتی، بەردەوام ناسیۆنالیزمی ئەتنی بەکاردێنن بۆ قایمکردنی دەسەڵاتیان، بەزۆری یەکێتیی کۆمەڵایەتی فراوانتر ئەکەنە قوربانی بۆ ئەمە. لە سەروو ئەمەشەوە، جیاوازیی ئابووریی نێوان ناوچە جیاوازەکانی هەرێمی کوردستانی عێراق، لەگەڵ کێشەکانی گەندەڵی و ناکارایی بەڕێوەبردن، هەموو پێکەوە گرفت دروست ئەکەن بۆ هەوڵەکانی بە بنەماگرتنی شوناسێکی لەخۆگری نەتەوەیی. بۆ چوون بەرەو ناسیۆنالیزمی مەدەنی، هەرێمی کوردستانی عێراق ئەبێ ڕیفۆرمی گشتگیر ئەنجام بدات کە دامەزراوە دیموکراتیەکان بەهێز ئەکات، برەو بە پەروەردەیەکی لەخۆگر ئەدات و چارەسەری کێشەکانی نایەکسانی کۆمەڵایەتی و ئابووری ئەکات.

ئەم توێژینەوەیە لە ڕۆڵی ناسیۆنالیزم ئەکۆڵێتەوە لە شێوەدان بە تەونی سیاسی و کۆمەڵایەتی عێراق هەرێمی کوردستان، لە ڕێگای لێکۆڵینەوە لە ڕێڕەوی مێژوویی ناسیۆنالیزمی عەرەبی و کوردی، کاریگەریی ناسیۆنالیزمی ئەتنی لەسەر حوکمداریی و شوناس، لەگەڵ ئەگەرەکانی پیادەکردنی ناسیۆنالیزمی مەدەنی. ئەم توێژینەوەیە هەروەها ئامانجی ئەوەیە سەرنج بخاتە سەر ئاڵەنگاریەکان و دەرفەتەکانی بەردەوام هەرێمی کوردستانی عێراق. لێکۆڵینەوەکە جەخت ئەکاتەوە لە گرنگی بەکارهێنانی ڕێگایەکی لەخۆگر بۆ ناسیۆنالیزم کە لەپێشینەیی ئەدات بە حوکمداریی دیموکراتیی،

مافەکانی مرۆڤ و یەکخستنی کۆمەڵایەتی. لە کاتێکدا هەرێمی کوردستانی عێراق ئایندەی سیاسی خۆی بنیات ئەنێت، باوەشکردنەوەو پیادەکردنی ناسیۆنالیزمی مەدەنی ئەکرێ هەنگاوێکی گرنگ بێت بەرەو گەشەکردنی بەردەوام، سەقامگیریی و ئاوێتەبوون

ناسیۆنالیزم

«ناسیۆنالیزم پرۆسەیەکی ئاڵۆز، خود-بەدیهێنەرو خود-تەواوکەری دروستکردن و وێناکردنی ئادیدیای نەتەوەیە، ئەمەش بەستراوەتەوە بە کارلێکی نێوان ئەفسانە، دەسەڵات، هەژمون و هێزی ڕەمزی و عاتفی لە کێشانی سنورەکانی ناسنامەی خەڵکانێکدا»١. ناسیۆنالیزم هەروەها سیستەمێکی باوەڕییە کە لەپێشینەیی ئەدات بە دڵسۆزیی، خۆتەرخانکردن و پشتیوانی بۆ نەتەوەو دەوڵەتێک، ئەم گفتە لای لە بەرژەوەندیە کەسیەکان گرنگترە. ڕۆڵێکی گرنگ ئەگێڕێت لە شێوەدان بە شوناس، بە تایبەتی لە ڕێگای کاریگەریی دەوڵەتەوە. هەرچەندە «ناسیۆنالیزم بۆ هەموو شتێک لۆمە کراوە، لە پۆپۆلیزمی جڵەونەکراوەوە بۆ جینۆساید. بەڵام چی ئەبێت ئەگەر ناسیۆنالیزم ئەو پەرچەکردارە نەگۆڕاوە نەبێت کە زۆرکەس پێیان وایە؟ لە ڕاستیدا ناسیۆنالیزم ئەکرێ هاوکار بێت لە دروستکردنی سامان، شەڕی گەندەڵی و کەمکردنەوە تاواندا»٢.

بۆ نمونە کە بیر لە ناسیۆنالیزم ئەکەینەوە، وەکو گۆستاڤۆ دو لاس کاسا (٢٠٠٨) ئەڵێت «ڕەنگە بیرت بۆ وڵاتێک بچێت کە مێشکی شۆردراوەتەوە بەوەی ڕقی لە دراوسێکانی بێت. ڕەنگە وێنای هەزاران کەس بکەیت کە خۆیان ئەکەن بە قوربانی بۆ دیکتاتۆرێک کە تینوی دەسەڵاتە. لەمەدا تەنها نیت. ئەلبێرت ئەنشتاین بە ناسیۆنالیزم ئەڵێت ‹نەخۆشیەکی منداڵی، سورێژەی مرۆڤایەتی›. زانا سیاسیەکان لۆمەی ناسیۆنالیزم ئەکەن بەوەی هۆکاری شەڕە ناوخۆییەکان و هەڵپەی دەسەڵاتە بەسەر ڕووبەرێکدا، لە ڕوانداو یوگسلافیاوە بۆ ئەڵمانیای نازی و فەرەنسای ناپلیۆن. زۆر لە ئابوریناسەکان وەکو لادانێکی نائەقڵانی ئەبینن لە بنەماکانی بازاڕی ئازاد، کە بەربەستە لەبەردەم گەشەو برەو ئەدات بە گەندەڵیی لە سەرانسەری وڵاتە گەشەسەندووەکاندا. لە ڕابردوودا کە شەر دەستیپێکردووە، زۆرجار ناسیۆنالیزم وەکو بەشێک لە تاوانەکە سەیر کراوە کە یان ئەوەتا ئامرازێکە بەدەستی سەرکردەکانەوە بۆ ڕازیکردنی جەماوەر بۆ ئەوەی شەڕ بکەن یان وەکو سوتەمەنیەک کە ڕقی جەماوەر خۆش ئەکات. ناتوانێ ئینکاری لەمە بکرێت: ناسیۆنالیزم ناوبانگی خراپە. بەڵام ئەم

ناوبانگە نەرێنیە ئەو هەستە ئاڵۆز ئەکات کە زۆرجار بێزیانە. ناسیۆنالیزم هەستی یەکبوونە لەگەڵ گروپێکدا لەسەروو خێزان و هاوڕێکانەوە. ناسیۆنالیزم وەکو خۆی و لەخۆیدا هۆکار نیە بۆ شەڕە وێرانکاریەکان. ئەو دەنگۆ خراپەی ناسیۆنالیزم بە نزیکەیی پشتئەستورە بە هەندێ نمونەی ناوازەو شاز. کەسانێک بەم دەرئەنجامانە گەشتوون بەبێ ئەوەی ئەو نمونە زۆر بەربڵاوانەی تر لەبەرچاو بگرن کە ناسیۆنالیزم تێیاندا هۆکار نەبووە بۆ خراپەیەک٣.

لە کۆتاییدا ئەبێ دانبەوە بنرێت کە «ناسیۆنالیزم ترسناکە کاتێک چەند لایەنێک بانگەشەی خاوەندارێتی ناوچەیەک ئەکەن و بەتایبەتیش کاتێک مێژوویەک هەیە لە توندوتیژی لە نێوانیاندا. کاتێک ئەم هەلومەرجانە هەیە، وەکو ئەوەی لە یوگسلافیای پێشوو لەگەڵ ڕواندا هەبوو، شەڕی ناوخۆیی ئەگەرێکی ڕاستەقینەیە. دیموکراسیەتە تازەکانیش مەترسی زیاتریان هەیە ناسیۆنالیزمی زیانبەخش پێیان بگات. لەم وڵاتە بەدیموکراسیبووانەدا، سەرکردە تەماحکارەکان ڕەنگە ڕێگای مەترسیدار هەڵبژێرن—بۆ نمونە داگیرکردنی دراوسێیەک—بۆ بەکارهێنانی ناسیۆنالیزمی پێنەگەشتووی خەڵکەکە بۆ ئامانجەکانی خۆیان»٤.

وەکو زۆرینەی دیاردە مرۆییەکانی تر، ناسیۆنالیزمیش کاریگەریی هەم ئەرێنی و هەم نەرێنی هەیە لەسەر تاکەکان و کۆمەڵگاکان. هەرچەندە گرنگە ئەوە بزانرێت ئەم کاریگەریانە بەزۆریی بەندە لەسەر ئەو فۆرمەی ناسیۆنالیزم کە بەکارئەهێنرێت. دوو جۆری هەرە کاریگەریی ناسیۆنالیزم ئەتنی و مەدەنیە کە تەواو جیاوازن لە یەکتری. ئەتنی زۆرجار بەوە ئەناسرێتەوە کە توندو هێرشبەرەو بەستراوەتەوە بە ململانێ و هەتا جینۆسایدەوە، لە کاتێکدا مەدەنیەکە زانایان وەکو شێوازێکی پێشکەوتنخوازانە ئەیناسێنن کە هۆکارە بۆ پێکەوە ژیان.

ناسیۆنالیزمی ئەتنی

ناسیۆنالیزمی ئەتنی فۆرمێکی ناسیۆنالیزمە کە بەندە لەسەر ئەتنیکێکی دیاریکراو. لەسەر بنەمای میرات و زمانی هاوبەش لەگەڵ هەستێکی بەهێز بۆ شوناسێکی هاوبەشی نەتەوەیی. ئەم فۆرمە لە ناسیۆنالیزم جەخت ئەکاتەوە لەسەر بنەڕەتێکی دیاریکراوی نەتەوەیی، کە زۆرجار سەر ئەکێشێ بۆ هەستکردن بەوەی کە گروپە ئەتنی و کەمینەکانی تر لەخوارترن. لە ئەنجامدا، ئەمە ئەبێت بەهۆی ئەوەی پەراوێز بخرێن

و وەکو هاوڵاتی پلە-دوو مامەڵەیان لەگەڵ بکرێت.

وەکو جێری زێد میلەر لە وتارەکەیدا بەناوی ‹ئێمەو ئەوان: هێزی خۆڕاگریی ناسیۆنالیزمی ئەتنی› (٢٠٠٨) ئەڵێت «بە کورتی ناسیۆنالیزمی ئەتنی ڕۆڵێکی کاریگەرترو خۆڕاگرتری بینیوە لە مێژووی مۆدێرندا لەوەی کە بە گشتی خەڵک تێئەگەن، ئەو پرۆسەی کە هۆکار بوو بۆ باڵادەستبوونی دەوڵەتی ناسیۆنالیستی ئەتنیکی و جیابوونەوەی گروپە ئەتنیەکان لە ئەوروپا ئەگەری زۆرە لە شوێنی تر دووبارە بێتەوە»٥.

بە نواڕین لە کەیسی عێراق، «ئەکرێ بڵێین عێراق دابەشبووەو بەدرێژایی مێژووەکەشی هەروەها بووە. وڵاتەکە گرفتی بۆ هاتوەتە پێش لە هەوڵەکانیدا بۆ ئاوێتەکردنی هەموو گروپەکان لەژێر ناسیۆنالیزمی دەوڵەتیدا»٦، فۆرمێک لە ناسیۆنالیزم کە بە ئەتنیکی ناوئەبرێت لەبەرئەوەی جەخت ئەکاتەوە لەسەر شوناسی عەرەبی نەک ئەوەی شوناسێکی لەخۆگر کە هاوکار بێت بۆ ئاوێتەبوون. ئەمە هۆکاری سەرەکی بووە بۆ وەستانەوەی کورد دژی دەوڵەتەکە کە بە نزیکەیی لە دامەزراندنی دەوڵەتەکەوە بوونی هەیە. ئەمە ئارگومێنتە زیاتر لە لایەن هێنری دی ئەستارژیانەوە بەرگری لێئەکرێت کە نوسەر، دکتۆر و توێژەرێکی سیاسی ئەرمینی-ئەمریکیە، باشتر بە کتێبەکەیدا ئەناسرێتەوە بەناوی ‹تێکۆشان بۆ کەرکوک: سەرهەڵدانی سەدام حوسەین، نەوت و مەرگی لێبووردەیی لە عێراقدا›. کتێبەکەی ئەکۆڵێتەوە لە تێکۆشان و ململانێ سیاسی و مێژوویەکان لەسەر کەرکوک، بە تایبەتی لە پەیوەندیدا بە بەرنامە سیاسیەکانی سەدام حوسەین و کاریگەریەکانی لەسەر گروپە ئەتنی و ئاینیەکانی ناوچەکە. ئەستارژیان ئەڵێت کە «عێراق شکستیهێناوە لەوەدا گروپەکان لەخۆی بگرێت بەشێوەیەکی یەکسان لە دامەزراندنیەوە دوای جەنگی جیهانی یەکەم لە ١٩٢١، ئەمەش بووە بەهۆی شکستی دروستبوونی هەستێکی یەکێتی لە ناو هاوڵاتیانی وڵاتەکەدا بۆ ئەوەی خۆیان وەکو عێراقی دەسنیشان بکەن ... سونەی دەسەڵاتدار شیعەو کوردەکانیان وەکو هاوڵاتی پلە-دوو تەماشا کردووەو بارودۆخێکیان سەپاندوە کە تێیدا ئەو گروپە وەکو کەسانی دواکەوتوو لەڕووی ئابوریی و کۆمەڵایەتیەوە چاویان لێکراوە»٧،٨.

زیاتر ووردبوونەوە لە کاریگەریەکانی ناسیۆنالیزمی ئەتنی لە عێراق «لەسەر بنەمای هەندێ لەو چاوپێکەوتنانەی لەگەڵ سیاسیەکان و پسپۆڕەکاندا ئەنجام دراون،

دەوڵەت-نەتەوە نیەو هەرگیزیش نابێت لەبەرئەوەی نەتەوەی زۆر هەن لە عێراقداو شتێکی مەحاڵە شوناسێکی نەتەوەیی دروست بکرێت و بپارێزرێت کە ئەو گروپە جیاوازانە قایل بکات ... حیزبی بەعس و حکومەتەکانی پێشوو لە بەغداد ژینگەیەکی سیاسی و شوناسێکی نەتەوەیی لەخۆگریان لە عێراقدا دروست نەکردووە»٩ کە هاریکار بێت بۆ ئاوێتەبوون و لەخۆگرتنی گروپە ناعەرەبیەکان. ئەمە ئەوە ئەگەیەنێت کە لە ژێر حوکمڕانی سەدام حوسەیندا عێراق لەلایەن ناسیۆنالیزمی ئەتنیەوە ئیدارە کراوە چونکە سەدام نەتەوەپەرستێکی عەرەبی بوو، هەروەها کەسێکی سەرەکی بوو لە حیزبی بەعسی عەرەبیداو لە کۆتاییدا بووبە سەرۆکی عێراق. سەدام ئایدۆلۆژیای عێراقی لەسەر بەعسیزم بنیات نا کە ناسیۆنالیزمی عەرەبی تێکەڵ کردبوو لەگەڵ سۆسیالیزمی عەرەبی. ئەمەش هۆکار بوو بۆ جەختکردنەوەیەکی بەهێز لەسەر یەکێتی عەرەب و برەودان بە ناسیۆنالیزمی عەرەبی، بەتایبەتی لەناو دانیشتوانە عەرەبیە باڵادەستەکەی عێراقدا.

کاریگەریی ناسیۆنالیزمی ئەتنی وەها دیارە ڕۆڵی هەیە لە لاوازکردنی پێکەوەژیان لەناو دەوڵەتەکاندا. ئەم گرفتە لەناو ئەمریکیەکاندا دەرکی پێکراوە، وەکو مولەر ئەڵێت «ئەمریکیەکان بەگشتی ڕۆڵی ناسیۆنالیزمی ئەتنی کەم ئەکەنەوە لە سیاسەتدا. دواجار، لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا خەڵکی ئەتنیکی جیاواز پێکەوە بە ئاشتی ئەژین. لە ماوەی دوو یان سێ نەوەی کۆچبەراندا، شوناسە ئەتنیکیەکانیان لاواز ئەبێت بەهۆکاری توانەوەی کەلتوریی و هاوسەرگیریی نێوان نەتەوەکانەوە. بە دڵنیاییەوە شتەکان لە جێگای دیکە لەوە جیاوازتر نابن. ئەمریکیەکان ناسیۆنالیزمی ئەتنی لە ڕووی فیکری و ئەخلاقیشەوە نەگونجاو ئەبینن»١٠.

مولەر زیاتری لەسەر ئەڕوات و ئەڵێت «زانا کۆمەڵایەتیەکان بە دوورو درێژی ڕوونی ئەکەنەوە کە ناسیۆنالیزمی ئەتنی بەرهەمی کەلتورە نەک سروشت، بەزۆری بە ئەنقەست دروست ئەکرێت. پسپۆڕانی ئەخلاقیش ڕقیان لەو سیستەمانەی بەهایە لەسەر بنەمای شوناسە بچوکە گروپیەکانن نەک گەردوونیەکان. بەڵام هیچ یەک لەمانە نابن بەهۆی ئەوەی ناسیۆنالیزمی ئەتنی لەناو بچێت. ئەو کۆچبەرانەی دێن بۆ ئەمریکا بەگشتی بەو ویستەوە دێن خۆیان لەگەڵ وڵاتە نوێکەیاندا بگونجێنن و شوناسیان بەو جۆرە دەسکاری بکەن. بەڵام بۆ ئەوانەی کە لە سەر زەویەکانی خۆیان ئەمێننەوە کە پێشینانیان بۆ چەندین نەوە یان سەدە تێیدا ژیاون، شوناسە سیاسیەکان

بەزۆری فۆرمی ئەتنیکی وەرئەگرن، ئەمەش وائەکات بانگەشەکان بۆ دەسەڵاتی سیاسی لەسەر ئەو بنەمایە ڕکابەریان تێدا بێت. دروستکردنی ڕێکخستنێکی ناوچەیی ئارام بۆ دەوڵەت-نەتەوە بەگشتی بەرهەمی پرۆسەیەکی توندوتیژانەی جیاکردنەوەی ئەتنیکەکان بووە. لەو جێگایانەی ئەو جیاکردنەوەیە تا ئێستا ڕووی نەداوە، سیاسەت ئەبێ هەر بە ناشیرینی بمێنێتەوە»١١. هەرچەندە «سەرکردەنان بەشێوەیەکی ستراتیژی ئەتنیک بەکارئەهێنن بۆ خاتری دەسەڵات ... دەستەبژێر لەڕاستیدا ڕەنگە دەسەڵات بەوە بەدەستبهێنن کە شوناسی ئەتنیکی کۆبکەنەوە بەبێ ئەوەی باوەڕیشیان پێی بێت»١٢.

وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا لەم بوارەدا تاقانە نیە؛ بارودۆخی هاوشێوە لە زۆربەی دەوڵەتە لیبراڵەکاندا هەیە. ئەو پێشکەوتنە سیاسی و کەلتوریانەی لە لایەن دەوڵەتە لیبراڵەکانەوە بەدەستهاتوە، کە بووە بەهۆی لەخۆگرتنی زیاترو خۆشگوزەرانی، ئەوە دووپات ئەکەنەوە کە پێویستە بەدیلی تر بەکاربهێنرێت لەو ناوچانەی گروپە ئەتنیکیەکان ناکرێ بەشێوەیەکی ئاشتیانە جیا بکرێنەوە. ئەگەر ناسیۆنالیزمی ئەتنی پارادایمە زاڵەکە بێت، کۆمەڵگاکان ئەبێ بەدوای گوتارێکی بەدیلدا بگەڕێن کە ئەولەویەت بە چوارچێوەیەکی حوکمداری ئەدات هۆکار بێت بۆ فۆرمێکی نوێی شوناسی دەستەجەمعی. ڕێگایەکی لەمجۆرە گرنگە بۆ دڵنیابوون لە پێکەوەژیانی ئاشتیانەو مامەڵەی یەکسان لەگەڵ هەموو هاوڵاتیاندا بەبێ ڕەچاوکردنی ئەتنیک، ئایین یان مەزهەبیان.

ناسیۆنالیزمی مەدەنی

ناسیۆنالیزمی مەدەنی، کە بە ناسیۆنالیزمی دیموکراتی و لیبراڵیش ناو ئەبرێت، برەو ئەدات بە لەخۆگرتن و جیاوازیی. پشتگیری ئەکات لە پرەنسیپە لیبراڵەکانی وەکو ئازادیی، لێبوردن، یەکسانی و مافەکانی تاک، بەبێ ئەوەی بیان گەڕێنێتەوە بۆ ناوەندیبوونی ئەتنیکێک. ئەم فۆرمەی ناسیۆنالیزم هەوڵ ئەدات هاوڵاتیان کۆبکاتەوە لە ڕێگای بەهای هاوبەش و بەزۆری ئەبەسترێتەوە بە ئایدیاڵە پێشکەوتنخوازەکانەوە وەکو دیموکراسی و مامەڵەی یەکسان لەگەڵ هەموو هاوڵاتیاندا. وەکو پۆڵ هامیلتۆن (٢٠٠٠) ئەڵێت «گوتاری ناسیۆنالیزمی مەدەنی ئەیەوێت کەمینە هەمیشەییەکان بپارێزێت لەو حکومەتانەی ئەیانەوێت ئەجێندایەک بەسەریاندا بسەپێنن کە نامۆیە بە

بەهاکانی جڤاتەکە ... ناسیۆنالیزمی مەدەنی تاک نوقم ناکات لەناو گۆمی ئەتنیکێکدا کە جیاوازیەکان کاڵ ئەکاتەوەو ئەیانسڕێتەوە»١٣.

بە هەمان شێوە ئانا ستیلز لە وتارەکەیدا ‹ناسیۆنالیزمی مەدەنی و سیاسەتی زمان› (٢٠٠٩) ئەڵێت «نەتەوەییبوونی مەدەنی بەو مەبەستەیە وەسفی شوناسێکی سیاسیی بکات کە لەسەر هاوڵاتیبوونی هاوبەش بنیات بنرێت لە دەوڵەتێکی دیموکراسی لیبراڵدا ... ئەندامبوون کراوەیە بۆ هەر کەسێک هەڵگری ئەو بەهایانە بێت. لە نەتەوەیەکی بەو شێوە مەدەنیدا، پاراستن و برەودان بە کەلتورێکی نەتەوەیی لەسەر حسابی ئەوانی تر ئامانجی دەوڵەت نیە»١٤. ستیلز ئەوە دووپات ئەکاتەوە کە ناسیۆنالیزمی مەدەنی ئەبێ ئامانجی پاراستنی مافە بنەڕەتیە سیاسی و مەدەنیەکانی هەموو هاوڵاتیان بێت. هەرچەندە، کەلتورگەرا لیبراڵەکان ئەڵێن ئەوە «ئەرکێکی یاسایی دەوڵەتە کەلتوری نەتەوەیی و زمانی نەتەوەکان بپارێزێت و برەویان پێبدات لەناو سنورەکانیدا. دەوڵەت ئەبێ دابەشکردنی ماف و دەرفەتەکان بەشێوەیەک بگونجێنێت بە مەبەستی پاراستنی شوناسی نەتەوە مێژووییەکانی، ئەمەش پاراستنی داواکانیان بۆ پاراستنی ڕووبەرێک، سنوردارکردنی کۆچکردن بۆ پاراستنی یەکێتی کەلتوری نەتەوەیەک؛ درێژکردنەوەی نوێنەرایەتی تایبەتی، زمان و مافی خۆبەڕێوەبەریی؛ هەروەها پیادەکردنی سیاسەتگەلێک بۆ دڵنیابوون لەوەی کە مێژوو، سیمبول و پشووەکانی نەتەوەیەک بە ئاشکرا دانیان پێدا ئەنرێت»١٥.

لەم گۆشەنیگایەوە دەوڵەتانی خاوەن ئەتنیک، ئایین و مەزهەبی جیاواز ئەبێ شوناسێکی نوێی لەخۆگر پەرەپێبدەن کە ئەم جڤاتە جیاوازانە لەخۆبگرێت. دەربارەی دروستکردنی شوناسێکی لەمجۆرە، ناگڵ و کلانسی ئەڵێن «ئەبێ هەوڵ بدرێت شوناسێکی گشتی هاوبەش دروست بکرێت لە ڕێگای پرۆسەی گواستنەوەیەکەوە کە هەموو گروپە پەیوەندیدارەکان تێیدا هاوبەش بن ... ئەوان ئەڵێن لەبەرئەوەی ئەتنیک خۆی لە سەرەتاوە دروستکراوێکە، کەواتە ئەکرێ بە فۆرمی نوێتریش دروستبکرێتەوە کە بتوانرێت لەلایەن گروپە جیاوازەکانەوە هاوبەشی بکرێت»١٦، ١٧. ئەوان زیاتر دووپاتی ئەکەنەوە کە «ئەو کات یەک شوناسی گشتی هاوبەش هەیە کە هەموو ئینتیمایان بۆی هەیەو هاوکاری ئەکات لە دابەشکردنی سەرچاوە گشتیەکاندا، لەم کۆمەڵگا هاوبەشەدا شوناسی کۆمەڵایەتی لەلایەن تاکە حیکایەتێکی جڤاتیەوە جڵەو ناکرێت؛ شوناسە تاکیەکان زۆرن و درزی جۆراوجۆر دروست ئەکەن»١٨. ڕێگایەکی

لەوجۆرە هۆکار ئەبێت بۆ پێکەوەژیان، برەو ئەدات بە ئاشتی و هانی هاریکاریی ئەدات لە نێوان گروپە جیاوازەکاندا بەبێ ئەوەی هیچ جڤاتێک ناچار بکات بنەچەو سیمبولەکانی بگۆڕێت. لەوەش زیاتر، ڕێگریش ئەکات لە هەوڵەکان بۆ تواندنەوە لە لایەن گروپی باڵادەستەوە، کە بەردەوام زۆرینەیە.

بۆ نمونە ناگڵ و کلانسی ڕەخنە لە کەیسی ئیرلەندای باکور ئەگرن، بەتایبەتی لە شیکردنەوەکانیاندا بۆ ڕێکەوتنی هەینی باش (GFA)، کە لە ١٠ی مانگی چواری ١٩٩٨ کراوەو لە ڕێگای ڕیفراندۆمێکی گشتیەوە لە ئیرلەنداو ئیرلەندای باکوردا قبوڵکراوە لە ٢٢ی مانگی ٥ی هەمان ساڵدا. ئەو ڕێکەوتنە چوارچێوەیەکی دانا بۆ حکومەتێکی ڕادەستکراو لە ئیرلەندای باکور. بەپێی ناگڵ و کلانسی «ئامانجی ڕێکەوتنی هەینی باش لە ئیرلەندای باکور ئەبوو دروستکردنی شوناسێکی نوێ بێت بۆ وڵاتەکە بە گشتی. لەبەرئەوەی ئەو گروپانەی بەشداربوون خەریکی دابەشکردنی دەسەڵات بوون، پێشنیاری زۆر هەبوون بۆ گرتنەبەری شێوازی گواستنەوە بۆ ڕێکخستنی ململانێکەو پێشکەشکردنی چارەسەرێک بۆ هۆکارە بنەڕەتیەکانی کێشەکە، ئەمەش ئەبوو بەهۆی بەکارهێنانی شوناسێکی هاوبەش و هانی نەرمی نواندن و هاریکاریی ئەدات لە نێوان گروپە بەشداربووەکاندا١٩،٢٠. لە کاتی گفتوگۆکردن لەسەر ڕێکەوتنی هەینی باش، پۆڵ دیکسن ئەڵێت «شێوازی کۆمەڵگای مەدەنی ئاوێتەخوازو گەشبینانەیە لە دووبارە دروستکردنی شوناسە جڤاتیەکان لە ڕێگای برەودان بە بەرژەوەندی هاوبەش بۆ ئاوێتەبوون، هەستێکی زیاتر بە دیموکراسیەت و کۆمەڵگایەکی مەدەنی بەهێز»٢١،٢٢.

ناسیۆنالیزمی مەدەنی لەوە ناچێت گرفت دروست بکات بۆ مافی چارەی خۆنوسین. بۆ نمونە، وەکو هامیلتۆن ئەڵێت، «لە سکۆتلەندا لە ١٩٩٠ەکاندا، پارتی نەتەوەیی سکۆتلەندا (SNP) لەوە ئەچوو ویستێک بێت بۆ دیموکراستی زیاترو مافی چارەنوس لە ڕێگای ناسیۆنالیزمی مەدەنیەوە»٢٣.

ناسیۆنالیزم لە هەرێمی کوردستانی عێراق (KRI)

کوردەکان چوارەم گەورەترین گروپی ئەتنین لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، لە ڕووبەرێکدا ئەژین کە تورکیای ئێستا، عێراق، سوریاو ئێران و ئەرمینیا ئەگرێتەوە. کوردەکان جڤاتێکی جیاوازن کە ئەتنیک، کەلتور و زمانی هاوبەش کۆیان ئەکاتەوە، هەرچەندە زمانەکەیان دیالێکتی زۆری هەیە. وەکو ئەگوترێت «کوردەکان گەورەترین نەتەوەی

جیهانن کە دەوڵەتی سەربەخۆی خۆیان نیە. زیاتر لە ٣٠ ملیۆن کورد بڵاوبونەتەوە بە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ... ئەوان خۆیان بە نەوەی مادەکان ئەزانن لەگەڵ ئەو هۆزە هیندی-ئەورووپیانەی کە لە دەوروبەری شاخەکانی زاگرۆس گیرساونەتەوە ٤٠٠٠ ساڵێک لەمەوبەر. سەرەڕای ئەوەی وڵاتی خۆیان نیە، کوردەکان سەرکەوتوو بوون لەوەدا کە شوناسی ئەتنی خۆیان بهێڵنەوە بەدرێژایی ئەو ساڵانە»٢٤.

وەکو وەهاب (٢٠١٧) ئەڵێت «وەکو ناسیۆنالیزمەکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ناسیۆنالیزمی کوردیش دوای جەنگی جیهانی یەکەم سەریهەڵدا وەکو جوڵانەوەیەکی سیاسی کە ئامانجی دروستکردن و پەتوکردنی دەوڵەت-نەتەوەیەکی مۆدێرن بوو»٢٥. ئەمە ڕەگوڕیشە مێژوویی و سیاسیەکانی ناسیۆنالیزمی کوردی ڕوون ئەکاتەوە، کە وەکو جوڵانەوە ناسیۆنالیستیەکانی دیکەی ناوچەکە، وەکو وەڵامێک بۆ دروستبوونی دەوڵەتەکان دروست بوو دوای ئیمپراتۆریەتی عوسمانی.

هەرێمی کوردستانی عێراق، کە هەرێمێکی نیمچە سەربەخۆیە، ڕەنگدانەوەی جیاوازیە ئەتنی و ئاینیەکانە کە لە زۆر وڵاتدا هەیە. جگە لە کورد وەکو زۆرینەیەک، لە ناوچەکەدا ئاشوری، تورکمان، عەرەب، ئەرمەنی، شەبەک و سابیئە هەیە—ئەم گروپانە خۆیان وەکو کورد ناناسێنن. لەوەش زیاتر، هەرێمی کوردستانی عێراق هەندێ جڤاتی ناموسوڵمانی تێدایە وەکو مەسیحی و یەزیدیەکان. بەهۆی ئەم جۆراوجۆریەوە، سەرکردایەتی سیاسی لە هەرێمی کوردستان ئەکرێ وانەیەک لە مێژووی عێراقی پێش٢٠٠٣ فێربن و خۆیان بەدوور بگرن لە دووبارەکردنەوەی هەڵەی دەستەبژێری عەرەبی سونە لە عێراقدا، کە لە دامەزراندنی عێراقەوە شکستیان هێنا لەوەی کەمینە ئایینی و ئەتنیەکانی عێراق لەخۆبگرن. وەکو هێنری ئەستارژیان ڕوونی ئەکاتەوە «لە ڕووی مێژوویەوە، گرژی هەبووە لە نێوان کوردەکان و حکومەتی عێراقدا لە دامەزراندنیەوە. زۆرینەی کوردەکان هەست ئەکەن کە ئەوان هەرگیز بەشێک نەبوون لە دەوڵەتەکە، ئەمەش بووە بە هۆی شکستهێنان لە دروستبوونی شوناسێکی یەکگرتوو لای کوردەکانی وڵاتەکە وەکو کەمینەیەک»٢٦،٢٧.

ئەم کێشە تایبەت نیە بە عێراق؛ زۆر وڵاتی تر ئاڵەنگاری هاوشێوەیان توش ئەبێت لە بەڕێوەبردنی دانیشتوانە جیاوازو جۆراوجۆرەکەیاندا. وەکو زانایان ئەڵێن، «ئێمە یەکەم شت پێویستە لەوە تێبگەین کە زۆربەی نەتەوەکان گروپی دیکەی خەڵکیان تێدایە کە سەر بە کەلتوری ناوەکی نەتەوەکە نین و خۆیان وەکو بەشێک لە نەتەوەکە

نابینن وەکو ئەوەی پێناسە کراوە»٢٨،٢٩. کەیسی هەرێمی کوردستانی عێراق ئاڵۆزیە فراوانەکانی ناسیۆنالیزم نیشان ئەدات لە کۆمەڵگا فرەئەتنیەکاندا، کە دانپێدانان و لەخۆگرتنی گروپە جیاوازەکان گرنگن بۆ سەقامگیری سیاسیی و یەکێتی کۆمەڵایەتی.

ناسیۆنالیزمی ئەتنی لە هەرێمی کوردستانی عێراق

کوردەکانی عێراق ئەبێ وانە وەربگرن لە ئەزموونەکانی ڕابردوو، بەتایبەتی لەبەرئەوەی لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا وەکو ئەمری واقیع دەوڵەتێکن. شێوازی ناسیۆنالیزمی ئەتنی، کە بەزۆری تایبەتمەندی حکومەتی عێراقە-بە شێوەیەکی سەرەکی لە فۆرمی ناسیۆنالیزمی عەرەبیدا-هەتا لە ژێر دەسەڵاتی ڕژێمە هەرە تۆتالیتارەکاندا لە کۆتاییدا سەرکەوتوو نەبوو لە دروستکردنی دەوڵەتێکی سەقامگیرو لەخۆگردا.

گرنگە کە سەرنجی ئەوە بدرێت هەرچەندە ناسیۆنالیزم هۆکار بووە بۆ گرژیەکان و دابەشبوونی گروپە جیاوازەکان، بەڵام خزمەتی بەرژەوەندی دەستەبژێرە سیاسیەکانی کردووە. لە کەیسی هەرێمی کوردستانی عێراقدا، ئەمە ڕوون بوو لە کاتی ڕیفراندۆمەی ٢٠١٧دا بۆ سەربەخۆیی، کاتێک «مەسعود بەرزانی سەرکەوتوو بوو لە بەکارهێنانی گوتاری ناسیۆنالیستی سیاسیدا بۆ بەرژەوەندی خۆی دژی ئەوانەی کە هەوڵیاندا دژی ڕیفراندۆمەکە بوەستنەوە، بارزانی گوتی ئەوانی تر یان ئەبێ لەگەڵ هەرێمی کوردستان بن یان دژی بن، بوون لەگەڵ هەرێمی کوردستان بە مانای پشتیوانی بەرزانی و ئەجێنداکەی بوو. ئەمە ڕەنگدانەوەی ئەو ڕێگایە کە ناسیۆنالیزمی کوردی (کوردایەتی) شوێنی کەوتووە لە ناوچەکەدا»٣٠.

هەوڵی جوڵانەوە ناسیۆنالیستیە کوردیەکە بۆ هەرێمێکی سەربەخۆ لەو ناوچانە تێپەڕی کە لە ژێر ئیدارەی حکومەتی هەرێمی کوردستاندا بوو بۆ لەخۆگرتنی ئەو ناوچە زۆرینە کوردانەی لە دەرەوەی دەسەڵاتیدا بوون. کەرکوک کە ئەکەوێتە چەقی ئەو ناوچانەی ناکۆکی لەسەرە یەکێ لە شارە هەرە ناکۆک و فرەجۆرە ئەتنیەکانی عێراقە. هەرچەندە لەڕوی مێژووییەوە وەکو شارێکی کوردی تەماشا ئەکرێت، بەڵام کەرکوک ئەمڕۆ عەرەب، کورد، تورکمان و ئاشوری و هەندێ کەمینەی دیکەی تێدا ئەژی کە هەموویان بانگەشەی خاوەندارێتی شارەکە ئەکەن. گرفتە سەرەکیەکانی کەرکوک پێکهاتوون لە ناکۆکیەکان لەسەر شوناسی ئەتنی شارەکە، بەڕێوەبردنەکەی و سەرچاوە نەوتیە گرنگەکانی. وەکو

مێژوو نیشانیداوە، «ناسیۆنالیزم بە شێوازی بەرژەوەندی کەسی یان شێوە فیودالیەکەی بەزۆری بەکارهێنراوە وەکو دەمامکێک بۆ شاردنەوەی تەماحەکانی کەسانی خۆ-بە-سەرکردە کردوو یان بۆ شاردنەوەی ناکارایی کەسانی خێڵەکی لە بەڕێوەبردن و ڕێکخستندا»٣١.

توێژەرانی وەکو پارک، یۆنگەردن، ئۆترام و یۆشیۆکا کە شیکاریان بۆ ڕیفراندۆمی سەربەخۆیی کردووە سەرنجیان داوە کە «کەرکوک هەندێ ڕیزپەڕی خۆی نیشانداوە. هیچ هەڵبژاردنێکی عێراق لەو شارەدا نەکراوە لە ٢٠٠٥ (تاوەکو ٢٠٢٣) بەهۆی ناکۆکیەکان لەسەر ئەوەی کێ مافی ئەوەی هەیە لەو شارە بژی و دەنگی تێدا بدات»٣٢. بەپێی پارک و ئەوانیتر د.نەجمەدین کەریمی پارێزگاری پێشووی کەرکوک لە کاتی ڕیفراندۆمەکەدا «چاوەڕوانی پشتیوانی بەهێزی تورکمان و عەرەبەکانی نەدەکرد لە پارێزگاکەیدا کە ئەمەش ئاماژە بەوە ئەکات ڕیفراندۆمەکە زیاتر ئاهەنگی شوناسی کوردبوون بوو تاوەکو بانگەشەیەکی ڕاستەقینە بۆ دەوڵەتداریی»٣٣،٣٤. ئەمە بەو مانایە دێت کە سەرکردایەتی کورد شکستیان هێناوە لە دامەزراندنی سیستەمێکی کارای حوکمداریدا کە بتوانێ کەمینە ناکوردیەکانی شاری کەرکوک لەخۆبگرێت. لەجێی کارکردن بۆ پێکەوەژیان، حیزبە سیاسیە کوردیەکان پێئەچێت سەرنجیان لەسەر فراوانکردنی کاریگەریی سیاسیان بێت. بارودۆخەکە گرژی زیاتر تێکەوت لەناو دانیشتوانە تورکمان و عەرەبەکانی شارەکە دوای ئەوەی ئاڵای کوردی لە شارەکەدا هەڵکرا. لەم نێوەندەدا دیلان ئۆدریسکۆڵ و بەهار باسر (٢٠١٩) ئەڵێن «لە هەرێمی کوردستانی عێراق، ڕیفراندۆمی سەربەخۆیی کوردستان و ئەو کۆدەنگیەی لە دەوری ئاڵاکە پەیدا بوو، لەلایەن نوخبەی دەسەڵاتەوە بەکارهێنرا بۆ هێشتنەوەی دەسەڵاتیان سەرەڕای نەبوونی ئەگەری سەربەخۆیی. ناسیۆنالیزمی ئەتنیکی بەکارهێنرا وەکو ئامرازێک، بەو شێوەی بریلی ناویناوە ناسیۆنالیزمی دەوڵەت، لە لایەن نوخبەوە بۆ بەدەسهێنانی دەسەڵاتی زیاتر»٣٥. ئۆدریسکۆڵ و باسر ئەڵێن «بارزانی ناسیۆنالیزمی بەکارهێنا وەکو ئامرازێک بۆ هێشتنەوەی دەسەڵاتەکەی. ئەو ویستی کوردەکانی بۆ دەوڵەتێکی سەربەخۆ بەکارهێناو گوتاری عاتفی لە دەوری نەهامەتیەکان زیاتر کرد»٣٦.

ئەم دینامیکیەتانە پێویستی دروستکردنەوەی شوناسێک نیشان ئەدەن کە لەخۆگر

بێت و هەموو گرووپەکانی هەرێمی کوردستانی عێراق و کەرکوک لەخۆ بگرێت. بۆ سەقامگیری درێژمەودا، پارتە سیاسیە کوردیەکان ئەبێ کاری لەپێشینەیان پەرەدان بێت بە سیستەمێکی حوکمڕانی کە جڤاتە جیاوازەکان لەخۆی بگرێت و شوناسێکی دەستەجەمعی دروست بکات لە سەرو ناسیۆنالیزمی ئەتنیەوە.

ناسیۆنالیزمی مەدەنی لە هەرێمی کوردستانی عێراق

پێچەوانەی ناسیۆنالیزمی ئەتنی، ناسیۆنالیزمی مەدەنی بەدیلێکی گرنگەو پەرە بە لەخۆگرتن، ئازادیی و مافەکانی تاک ئەدات لە کاتێکدا دڵنیایی ئەدات بە مامەڵەکردنێکی یەکسانی هەموو هاوڵاتیان. ئەم بنەمایانە تەنها بە دروستکردنی شوناسێکی هاوبەش بەدیدێت کە لە لایەن گروپە جیاوازەکانی ناو هەرێمی کوردستانەوە ڕێزی بگیرێت و قبوڵ بکرێت. وەکو بیرمەندی بەناوبانگی ئەمریکی-کەندی جۆن گالبرەیت ئەڵێت «شوناسێکی نەتەوەیی مەدەنی قایم و پتەو ئەوەستێت لە دژی ناوەندیبوونی ئەتنی»٣٧،٣٨ کە بیرکردنەوەی باوی نوخبەی سیاسیە. ئەمەش بۆ خۆی هاوکار ئەبێت لە دامەزراندنی کۆمەڵگای لێبوردەترو مۆدێرنتردا، دژبەریەکان لە نێوان گروپە ئەتنی و ئاینییەکانی ناو هەرێمی کوردستان کەم ئەکاتەوە.

بەرەوپێشچوونەکانی ناسیۆنالیزمی مەدەنی لە هەرێمی کوردستاندا بووە بە هۆکاری گەشەکردنی شوناسێکی مەدەنی کوردی، لەسەر بنەمای ڕێزگرتنی دولایەنە لەناو ئەو هاوڵاتیانەدا کە هاوبەشن لە بەها سیاسی و کەلتوریەکانی ناوچەکەدا لەجێی ئەوەی پشتئەستور بێت بە یەک زمان و میراتی ئەتنی. هەندێ سەرکردەی سیاسی لە گرنگی ناسیۆنالیزمی مەدەنی گەشتوون و کرانەوەی زیاتریان نیشانداوە بەرامبەر دانیشتوانە ناکوردیەکەی هەرێمی کوردستانی عێراق. ئەم دانپێدانانە بە جۆراوجۆریی ئەتنی و کەلتوریی هەرێمەکە گرنگە لەبەرئەوەی یەکێتی کۆمەڵایەتی بەهێز ئەکات و پێگەی یاسایی حکومەتی هەرێمی کوردستان لە شانۆی سیاسەتی نێودەوڵەتیدا باشتر ئەکات. هەرچەندە بۆ ئەوەی ناسیۆنالیزمی مەدەنی ڕەگ داکوتێ ئەبێ سەرکردە سیاسیە کوردەکان ئەم دیدگایە بەردەوام و بەڕاستی پاڵپشتی بکەن. زۆربەی جار تەنها ئەو کاتە لەخۆگرتن و کرانەوەیان هەیە کە بەرژەوەندیەکانیان لە مەترسیدا نیە. کاتێک ڕووبەڕووی ئاڵەنگاری و گرفتی سیاسی ئەبنەوە، سەرکردەکان بەزۆری ئەگەڕێنەوە بۆ دروشمەکانی ناسیۆنالیزمی ئەتنی وەکو ئامرازێک بۆ قایمکردنی دەسەڵاتیان و هێشتنەوەی پێگە سیاسی و ئابوریەکانیان.

لەم لایەنەوە حکومەتی هەرێمی کوردستان هەنگاوی ناوە بۆ ئاوێتەکردن و لەخۆگرتنی گروپە ناکوردیەکانی وەکو عەرەب، تورکمان، ئاشوری و یەزیدیەکان بۆ ناو شوناسێکی فراوانتری مەدەنی. ئەم هەوڵە بووە بەهۆی ئاستێک لە یەکێتی سیاسی و دامەزراوەیی، کە لەلایەکەوە حوکمی یاسا بەهێز ئەکات و لە لایەکی ترەوە پشتگیری پرۆژەی دوورمەودای دروستکردنی دەوڵەوت ئەکات لە هەرێمی کوردستاندا بەو پێیەی کاریگەریی نزیکایەتی هۆزو خێڵ کەمئەکاتەوە لە حوکمکردندا.

سەرەڕای ئەوەی کوردەکان لەلایەن وڵاتانی دراوسێیەوە لە مێژوودا داپڵۆسێنراون و پەراوێزخراون بەڵام ئەوان بە سروشتە ئاشتیخوازو لێبووردەکەیان ناسراون. ئەوان ڕێزو میواندۆستیان نیشانی ئەوانی تر داوە، پشتیوانی مافی کەمینەکان و دروستکردنی ژینگەیەک بوون کە فرەکەلتور بێت و فرەیی زمانی و ئایینی بپارێزێت. لەوەش زیاتر، برەودان بە مافە مەدەنیەکان لەلایەن حکومەتی هەرێمی کوردستانەوە خزمەتی ئامانجێکی ستراتیژی ئەکات: خەونە دیپلۆماسیەکانیل فراوان ئەکات، ئەمەش سەرنجڕاکێشیش بۆ دانپێدانانی نێودەوڵەتی گەورەتر. بە خستنەڕووی هەرێمی کوردستانی عێراق وەکو مۆدێلێک بۆ دیموکراسی، سەقامگیری و مافەکانی مرۆڤ لە ناوچەکەدا، سەرکردە کوردەکان بەدوای پشتیوانی فراوانتری جیهانیدا ئەگەڕێن.

هەرچەندە برەودان بە ناسیۆنالیزمی مەدەنی ئاڵەنگاری گرنگی ڕووبەڕوو بوەتەوە، بە تایبەتی ناسیۆنالیزمی ئەتنی کە لەلایەن پارتە باڵادەستەکانی هەرێمی کوردستانی عێراقەوە هێزی پێئەدرێت—کە یەکێتی نیشتیمانی و پارتی دیموکراتی کوردستانن. ئەم دوو حیزبە بەشێوەیەکی سەرەکی ڕەگیان لە شوناسی ئەتنیکیدا داکوتاوە نەک لە دیدگایەکی فراوانتری لەخۆگری سیاسیدا. تاوەکو ئەمڕۆش، دیمەنی سیاسی هەرێمی کوردستانی عێراق بەزۆریی لەلایەن ئەم دوو حیزبەوە کۆنترۆڵکراوە کە زۆرجار تۆمەتبارکراون بە گەندەڵی و حوکمی خراپ. لە دامەزراندنیانەوە، پارتی دیموکرات و یەکێتی نیشتیمانی ئەقڵیەتی خێڵ و دووبەرەکی زاڵ بووە تێیاندا، کە بەردەوام گرفتی بۆ هەوڵەکان بەرەو ناسیۆنالیزمی مەدەنی دروستکردووە.

یەکێ لە بەربەستە گەورەکانی بەردەم گەشەکردنی ناسیۆنالیزمی مەدەنی دابەشکردنی نایەکسانی سەرچاوەکانی ئابووری و گەشەپێدانە لەناو پارێزگاو ناوچەکانی هەرێمی کوردستانی عێراقدا—دابەشبوونێک کە بڕێکی زۆری کێبڕکێی نێوان پارتی دیموکرات و یەکێتی نیشتیمانی درێژەی پێئەدات. ئەم ناهاوسەنگیە

بووە بە بەربەست لەبەردەم دروستبوونی شوناسێکی مەدەنی لەخۆگرو یەککگرتوودا.
یەکێ تر لە ئاڵەنگاریەکان هەبوونی دوو هێزی سەربازیە کە بەرژەوەندیەکانی پارتە سیاسیەکان ئەخاتە پێش بەرژەوەندیە فراوانترەکانی هەرێمی کوردستانەوە بە گشتی. سەرهەڵدانی دەوڵەتی ئیسلامی (داعش) زیاتر ئەم داینامیکەی ئاڵۆزکرد لەبەرئەوەی پارتە دەسەڵاتدارەکان ئەم قەیرانەیان بەکارهێنا بۆ قایمکردنی دەسەڵاتیان و بەهێزکردنی گوتارە ئەتنۆسەنتەریەکەیان، بەم هۆیەش حوکمی یاساو ناسیۆنالیزمی مەدەنیان لاواز کرد.

سەرەڕای ئەم ئاڵەنگاریانە هێشتا گەشبینیەک و ئارەزوویەکی بەهێز هەیە لە ناو خەڵکی هەرێمی کوردستاندا بۆ برەودان بە ناسیۆنالیزمی مەدەنی و بەهێزکردنی. زیاتر بە دامودەزگاییکردنی حوکمکردن گرنگە بۆ دروستکردنی بەهای هاوبەش و دڵنیاییدان بە سیستەمێکی سیاسیی کە هەموو هاوڵاتیان ئەپارێزێت بێ ڕەچاوکردنی پاشخانیان. ئەو ئاڵەنگاریە گرنگانەی پارتە ناسیۆنالیستەکان دروستی ئەکەن ئاماژەن بۆ پێوستبوونی خێرا بە ڕیفۆرم و گەشەپێدانی سیاسی کە سەرەکین لە دروستکردنی مۆدێلێکی حوکمڕانیدا کە کوردەکانی عێراق شانازی پێوە بکەن.

شیکردنەوەی دەرئەنجامەکان

لەسەر بنەمای ئەو ئەدەبیاتەی لەم توێژینەوەدا پێداچوونەوەی بۆ کراوە، ئەکرێ بڵێین ناسیۆنالیزم ڕۆڵێکی گرنگی هەیە لە شێوەدان بە کۆمەڵگاکان، سیستەمە سیاسیەکان و شوناسەکاندا—ئەم لایەنەش تیشکۆی سەرەکی ئەم توێژینەوەیە بوو. وەکو هەر دیاردەیەکی دیکەی سیاسیی و کۆمەڵایەتی، ناسیۆنالیزم کاریگەریی نەرێنی و ئەرێنی لەسەر دروستبونی شوناس هەیە. کاریگەریەکانی پشت ئەبەستێ بە جۆری ئەو ناسیۆنالیزمەی سیستەمە سیاسیەکە پشتیوانی ئەکات لەگەڵ شێوازی لێکدانەوە بۆ ناسیۆنالیزم. لە نمونەی عێراقدا بە گشتی، لەگەڵ هەرێمی کوردستانی عێراق بە تایبەتی، ناسیۆنالیزم بەزۆری سەرچاوەی دابەشبوون بووە، هەندێجار هۆکاری گرژی بووە. ئەو شیکردنەوەی لەم پەیپەرەدا پێشکەشکراوە پشت ئەبەستێ بە کۆمەڵێ ئارگومێنتی ئاڵۆز کە لە ئەدەبیاتە پەیوەندیدارەکەوە وەرگیراوە. لە کاریگەریی هەردوو ناسیۆنالیزمی ئەتنی و مەدەنی ئەکۆڵێتەوە لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا، بە تایبەتی لە پەیوەندیدا بە ئەگەری دروستکردنی شوناسێکەوە کە گروپە جیاوازە ئەتنی

و ئایینیەکانی هەرێمەکە خاوەندارێتی بکەن.

ئەدەبیاتەکە ئەوە ئەخاتەڕوو کە ناسیۆنالیزم چۆن لە مێژودا کاریگەری هەبووە لە سەر حوکمکردن لە عێراقدا، زۆرجار وەکو میکانیزمێک بووە بۆ دابەشبوون و پەرتبوون نەک ئامرازێک بێت بۆ پێکەوەژیان. عێراق وەکو وڵاتێک بەردەوام شکستیهێناوە لەوەی ناسیۆنالیزمێکی دەوڵەتی دروست بکات لەسەر بنەما مەدەنیەکان. لەجێی ئەوە بەشێوەیەکی سەرەکی پشتی بەستوە بە ناسیۆنالزمی ئەتنی، دەسەڵاتی دەولەتی بەکارهێناوە بۆ برەودان بە ناسیۆنالیزمی عەرەبی وەکو شوناسی زاڵ. ئەم ڕێگایەش هۆکار بوو بۆ پەراوێزخستن و گۆشەگیرکردنی دانیشتوانە ناعەرەبەکەی عێراق. دروستی ئەم ئارگومێنتە لە لایەن هێنری ئاستارژیانەوە پشتیوانی ئەکرێت کە ئەیسەلمێنێت عێراق لە دروستبوونیەوە شکستیهێناوە لەوەی ئاوێتەبوونی نیشتیمانی بەدەستبهێنێت، بەمەش ژینگەیەکی دروستکردوە کە گرژی بەردەوامی تێدایە لە نێوان حکومەت و گروپە کەمینەکاندا.

ئەم دابەشبوونە لە ژێر حوکمڕانی سەدام حسێندا گەشتە لوتکە. وەکو سەرۆکی حیزبی بەعس و سەرۆک کۆماری عێراق، سەدام پشتیوانێکی بەهێزی ناسیۆنالیزمی عەرەبی بوو. لە ماوەی سەرۆکایەتی ئەودا، کەمینە ناعەرەبیەکان—بە تایبەتی کوردەکان—توشی داپڵۆسین توندو زەبروزەنگ بوونەوە. سیاسەتی پەراوێزخستنەکەی بوو بە هۆکاری ململانێی فراوان، نارەزایی، ناسەقامگیری و ڕاپەڕین لە سەرانسەری وڵاتەکەدا.

لە سەروو ئەوەشەوە ئەدەبیاتەکە ئاماژە بەوە ئەکات کە سەرکردە سیاسیەکان بەزۆریی ناسیۆنالیزمیان بەکارهێناوە وەکو ئامرازێک بۆ بەرژەوەندیەکانی خۆیان. بە تایبەتی، ناسیۆنالیزم ئەتنی زۆرجار بەکارهێنراوە وەکو ئامرازی مانەوەو قایمکردنی دەسەڵات. ماوەی حوکمرانی بەعس نمونەیەکی بەرچاوی ئەم دیاردەیە. ئاڵەنگاریی سەرەکی بۆ ناسیۆنالیزمی ئەتنی لە عێراقدا ئەوەیە کە عێراق دەوڵەتێکی نەتەوەیی نیە بە مانای دیاریکراوەکەی وشەکە لەبەرئەوەی عێراق شوناسێکی نەتەوەییی یەکگرتووی نیە، بەڵکو عێراق نیشتیمانی گروپی جیاوازی ئەتنی و ئایینیە نەک تەنها عەرەب.

لە شیکردنەوەی ناسیۆنالیزمدا لە هەرێمی کوردستانی عێراق، ئەدەبیاتەکە ئاماژە بەوە ئەکات کە هەرێمە ئەزمونی ناسیۆنالیزمێکی کردووە کە بە شێوەیەکی سەرەکی ڕەگی داکوتاوە لە ناسیۆنالیزمی ئەتنیدا. ئەم شێوەیە لە ناسیۆنالیزم شوناسی

کوردی بە بنەما گرتوە بە تایبەتی وەکو وەڵام بۆ سیاسەتەکانی دەوڵەتی عێراق کە پەراوێزخستن و دابڕینە.

ڕیفراندۆمی سەربەخۆیی ٢٠١٧ بەرجەستەبوونێکی هەرە دیاری ناسیۆنالیزمی کوردیە کە بەشێوەیەکی گەورە هەست و سۆزی ناسیۆنالیستی بەهێزکرد. ڕیفراندۆمەکە وەکو ئامرازێک بەکارهێنرا بۆ کۆکردنەوەی دانیشتوانەکە بۆ پشتیوانیکردنی پارتە دەسەڵاتدارەکان، پارتی دیموکرات و یەکێتی نیشتیمانی، دەرفەتی مناوەرەی سیاسی، ڕەوایەتی و قایمکردنی دەسەڵاتی پێدان. ئەدەبیاتەکە هەروەها لەوەش ئەکۆڵێتەوە کە چۆن سەرکردە کوردەکان، بە تایبەتی مەسعود بارزانی، بەشێوەیەکی ستراتیژی پشتی بەستووە بە ناسیۆنالیزمی کوردی (کوردایەتی) و گوتاری ناسیۆنالیستی بۆ بەدەستهێنانی پاڵپشتی سیاسی.

هەرچەندە ڕیفراندۆم دەرئەنجامی نەرێنی دیاریشی هەبوو، بەتایبەتی لە ناوچە کێشەلەسەرەکانی وەکو کەرکوک، کە تێیدا کێشەکانی قوڵتر کردەوە لە نێوان کوردو گروپەکانی تردا بەتایبەتی تورکمانەکان. جوڵە ناسیۆنالیستە کوردیەکان لە کەرکوکدا، بەتایبەتی کاری ڕەمزی وەکو بەرزکردنەوەی ئاڵای کوردی، لە لایەن جڤاتە ناکوردیەکەی کەرکوکەوە وەکو کاری دەرهاوێژو دابڕین لێکدرایەوە. هەرچەندە ئەم نوسینە پاساو بۆ دوژمنکاری ئەو گروپانە دژی ئەو کارە ناهێنێەوە، بەڵام داکۆکی لەوە ئەکات کە سەرکردە کوردەکان ئەبوو دیالۆگیان لەگەڵ ئەو گروپانەدا بکردایەوە بەرلەوەی ڕیفراندۆم بکەن. ئەنجامدانی ڕیفراندۆم لەو ناوچە کێشەلەسەرانە بەبێ پشتیوانی فراوانتر پێویست نەبوو، تەنها خزمەتی توندبوونەوەی دژبەریە ناسیۆنالیستیەکانی کرد. ئەم کارە ناسیۆنالیزمی عەرەبی و تورکمانی لەو ناوچانەدا داگیرساندەوە. بە هەمان شێوەی بەستێنە فراوانەکەی عێراق، ناسیۆنالیزم لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا لە لایەن سەرکردە کوردەکانەوە بەکارهێنراوە بۆ قایمکردنی دەسەڵات و کاریگەریی.

ئەم ئارگومێنتانە ئاماژە بەوە ئەکەن کە پارتە حوکمڕانەکانی هەرێمی کوردستانی عێراق—یەکێتی نیشتیمانی و پارتی دیموکرات—بەردەوام پشتیان بە ناسیۆنالیزمی ئەتنی بەستووە بۆ برەودان بە ئەجێندا سیاسیەکەیان. لە ئەنجامدا خەونی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی لەوە ناچێت ئامانجی ڕاستەقینەی ئەم پارتانە بێت. بە ئەولەویەتدان بە بەرژەوەندیەکانی خۆیان، پارتە حوکمڕانەکان پەرتبوونی ناو گروپە جیاوازەکانی

هەرێمی کوردستانیان قوڵتر کردووەتەوە، وەکچۆن هەمان شت لەناو کوردەکان خۆیاندا ڕوویداوە بەهۆکاری مەزهەبگەرایی ئایدۆلۆژی و سیاسیەوە. هەرچەندە سەقامگیری لە هەرێمی کوردستاندا دانی پێدائەنرێت، بەڵام گرنگە بزانرێت ئەم سەقامگیرییە بەشێوەیەکی سەرەکی خزمەتی بەرژەوەندی دەستەبژێرە سیاسیەکەی کردووە نەک ئاوێتەبوونی ڕاستەقینەو شوناسێکی هەرێمی هاوبەش.

ئەم پەیپەرە پێشنیاری ئەوە ئەکات ناسیۆنالیزمی ئەتنی ئەبێ تەنها لە حاڵەتی هەڕەشەی دەرەکی یان سیاسەتی پەراوێزخستنی وڵاتانی دراوسێدا پەنای بۆ ببرێت. هەرچەندە لە ناوخۆدا حکومەتی هەرێمی کوردستان نابێت پشت ببەستێت بە ناسیۆنالیزمی ئەتنی وەکو ستراتیژێکی سیاسی. لەجێی ئەوە هەرێمی کوردستانی عێراق ئەبێ ناسیۆنالیزمی مەدەنی پیادە بکات وەکو جێگرەوەیەکی بەردەوامتر و لەخۆگرتر.

ناسیۆنالیزمی مەدەنی برەو ئەدات بە پێکەوەژیان و ئاوێتەبوون، کە دواجار یارمەتیدەرە بۆ کەمکردنەوەی دابەشبوونەکان لە ناو هەرێمەکەدا. سەرەڕای ئەوەی هۆکارە بۆ لەخۆگرتن، ناسیۆنالیزمی مەدەنی پاڵپشتی مافەکان مرۆڤ، دەرفەتی یەکسان، دیموکراسی و بەهای هاوبەش ئەکات و جەخت ئەکاتەوە لە شوناسێکی هاوبەش مەدەنی نەک شوناسێکی پەرتکەری ئەتنی. وەکو ئانا ستیلز و پۆڵ هامیڵتۆن داکۆکی لێئەکەن، ناسیۆنالیزمی مەدەنی توانای هەیە پاڵپشتی چوارچێوە دامودەزگاییەکەی هەرێمی کوردستان بکات و دڵنیایی بدات بە مافی کەمینەکان و پێکەوەژیانی ئاشتیانە. بە لێکۆڵینەوە لە مۆدێلە سەرکەوتووەکانی ناسیۆنالیزمی مەدەنی، وەکو ئەوەی کەنەداو سکۆتلەندا، ئەم پەیپەرە داکۆکی لەوە ئەکات کە هەرێمی کوردستانی عێراق ئەتوانێ شوناسێکی زیاتر لەخۆگر گەشە پێبدات کە هۆکار ئەبێت بۆ تۆکمەبوونی دیموکراستی لە هەرێمەکەدا.

هەرچەندە تەنها چەند سەرکردەیەکی سیاسی لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا بەشێوەیەکی کارا پشتیوانیان لە ناسیۆنالیزمی مەدەنی کردووە، بەڵام کۆمەڵگای مەدەنی بەشێوەیەکی زۆر پشتیوانی ئەم ڕێگایە ئەکات. دانیشتوانە کوردەکە بە گشتی مەیلی هەیە بۆ کرانەوەو پێکەوەژیان، ئەو سیاسەتانەی لا پەسەندە کە جقاتە ناکوردیەکەی ناو هەرێمی کوردستان لەخۆئەگرێت. ئەدەبیاتەکە هەروەها ئاماژە بە هەوڵی جۆراوجۆر ئەکات بۆ ئاوێتەکردنی گروپە ناوکوردیەکان لەناو چوارچێوە سیاسی و کۆمەڵایەتیەکەی هەرێمی کوردستان. هەرچەندە باڵادەستی ناسیۆنالیزمی ئەتنی، بەتایبەتی لەناو پارتە

دەسەڵاتدارەکاندا، گواستنەوەو چوون بەرەو ناسیۆنالیزمی مەدەنی زەحمەتتر کردووە. بۆ نمونە پەرتەوازەیی هێزی سەربازیی بەکارهێنراوە بۆ بەهێزکردنی ناسیۆنالیزمی ئەتنی نەک بۆ مۆدێرنکردنی حوکمکردن و دژایەتی گەندەڵی.

نایەکسانی ئابووریی و گەشەی نابەرابەر لەنێوان ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی یەکێتی نیشتیمانی و پارتی دیموکرات هەوڵەکانی ئاوێتەکردنیان زیاتر بنبەست کردووە. بۆ دڵنیابوون لە ئایندەیەکی نوێتر و گەشتر، هەرێمی کوردستانی عێراق ئەبێ چوارچێوەیەکی ناخۆیی لیبراڵتر بەکاربهێنێت کە ئەولەویەت بدات بە دەرفەتی یەکسان و حکومداری لەخۆگر. داننان بە فرەکەلتوریی و پاراستنی مافەکانی تاک زۆر گرنگن بۆ بەدەستهێنانی سەقامگیری ڕاستەقینە لە هەرێمەکەدا. هەرچەندە ئەم هەوڵانە بەس نابن بەبێ بەڵێن و خۆتەرخانکردنی سیاسیی مانادار. ئەگەر دەستەبژێری سیاسی ڕازینەبێت بە دەسبەرداربوون لە هەندێ دەسەڵات و پاڵپشتی ڕیفۆرمێک بکات کە ئاڵەنگاری هەندێ بەرژەوەندیی بکات، ئەوا هەرێمەکە بەردەوام ئەبێت لە ڕووبەڕووبونەوەی ناسەقامگیریی و پەرتبوون.

ئەم هەوڵە ئەرێنیانە بەرەو ناسیۆنالیزمی مەدەنی، لەلایەن دانیشتوان و هەم لەلایەن هەندێ ئەکتەری سیاسیی لە هەرێمی کوردستاندا، بە ئەگەرێکی زۆرەوە پشتیوانی نێودەوڵەتی بەدەسدەهێنێت و ڕەوایەتی هەرێمی کوردستانی عێراق لە شانۆی سیاسەتی جیهانیدا بەهێز ئەکات. هەرچەندە ئەم پەیپەرە داکۆکی لەوە ناکات کە هەرێمی کوردستانی عێراق تەنها ئەبێ پشت بە پاڵپشتی نێودەوڵەتی ببەستێت بۆ پاراستنی مۆدێلە سیاسیەکەی لەبەرئەوەی هێزە جیهانیەکان بەزۆریی لەسەر بنەمای بەرژەوەندیە ستراتیژیەکانی خۆیان ڕەفتار ئەکەن نەک بەر بنەمای پەیمانێکی ڕاستەقینە بۆ پابەندبون بە بەها مەدەنیەکانەوە.

ئەنجامگیری

ئەو شیکردنەوەی لەم توێژینەوەیدا خراوەڕوو ئاماژە بە ڕۆڵی گرنگی ناسیۆنالیزم ئەکات لە شێوەدان بە کۆمەڵگاکان، سیستەمە سیاسیەکان و شوناسەکاندا. لە بەستێنی عێراق و هەرێمی کوردستانی عێراقدا، ناسیۆنالیزم هەم وەکو هێزێکی کۆکەرەوە بەکارهێنراوەو هەم وەکو ئامرازێک بۆ پەرتکردن. ئەو ئەدەبیاتەی پێداچونەوەی پێداکرا جەخت ئەکاتەوە لەوەی کە هەرچەندە ناسیۆنالیزم توانای ئەوەی هەیە کە هۆکار بێت بۆ

شوناسێکی دەستەجەمعی، بەڵام شێوەی بەکارهێنانی—ئایا ئەتنیکیە یان ناسیۆنالیزمی مەدەنیە—کاریگەرییەکەی دەسنیشان ئەکات لەسەر حوکمداریی و یەکێتی کۆمەڵایەتی

لە عێراقدا ناسیۆنالیزمی ئەتنی بەزۆری هێزە باڵادەستەکە بووە، بەتایبەتی لە ڕێگای ئەولەویەتدان بە ناسیۆنالیزمی عەرەبی دەوڵەتەوە. ئەم ڕێگایە بەشێوەیەکی سیستەماتیکی جڤاتە ناعەرەبیە کەمینەکانی پەراوێزخستووەو هۆکار بووە بۆ دەیان ساڵ لە گرژی، ئاڵۆزی و نەبوونی ئاوێتەبوون. شکستی دەوڵەتی عێراق لە بەکارهێنانی ناسیۆنالیزمێکی مەدەنیدا پەرتبوونەکانی بەردەوامی پێداوە، وەکو ئەوەی لە سیاسەتەکانی پەراوێزخستنی ڕژێمەکاندا دیارە بەتایبەتی لە سەردەمی حکومکداریی سەدام حسێندا. وەڵامی کوردی بۆ ئەم سیاسەتی دابڕین و پەراوێزستنە بەکارهێنانی ناسیۆنالیزمی ئەتنیە وەکو ئامرازێک بۆ کۆکردنەوەی سیاسییانە و مافی چارەی خۆنوسین. لە کاتێکدا ئەم ستراتیژە شوناسی کوردی و بەرخۆدانی بەهیزکردووە، بەڵام پەرتبوونی ناوخۆیی و ئاڵەنگاریشی دروستکردوە بۆ ئاوێتەبوونی جڤاتە ناکوردیەکانی ناو هەرێمی کوردستانی عێراق.

ڕیفراندۆمی سەربەخۆیی ٢٠١٧ یەکێ لە بەرجەستەبوونە دیارەکانی ناسیۆنالیزمی ئەتنیە. هەرچەندە ڕیفراندۆمەکە عەتفی ناسیۆنالیستی کۆکردەوەو شوناسی کوردی پتەوکرد، بەڵام گرژیەکانی لەگەڵ وڵاتە دراوسێ و گروپە ئەتنیەکانی ناوچە کێشەلەسەرەکانی وەکو کەرکوک گەورە کرد. ئەو ڕێگا تاکلایەنەی سەرکردە کوردەکان دژایەتی جڤاتە ناکوردیەکانی بەهێزتر کردو ناسیۆنالیزمی عەرەبی و تورکمانی ژیاندەوە لە ناوچەکەداو بوو بە هۆکاری جەمسەرگیزی زیاتر.

سەرەڕای پشتبەستن بە ناسیۆنالیزمی ئەتنی ئەم پەیپەرە داکۆکی لەوە ئەکات کە چوون بەرەو ناسیۆنالیزمی مەدەنی زۆر پێویستە بۆ سەقامگیریی و گەشەکردنی دوورمەودا لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا. ناسیۆنالیزمی مەدەنی کە ئەولەویەت ئەدات بە بەهای هاوبەش، حوکمی دیموکراسی، مافەکانی مرۆڤ و دەرفەتی یەکسان لە بەرامبەر شوناسی ئەتنی، ئەکرێ خزمەتی بناغەیەکی لەخۆگرتر بێت بۆ حوکمکردن. ئەزمونی وڵاتانی وەکو کەنەدا و سکۆتلەندا نیشانی ئەدات کە ناسیۆنالیزمی مەدەنی ئەتوانی بەشێوەیەکی سەرکەوتوو جڤاتی جۆراوجۆر ئاوێتە بکات لەکاتێکدا شوناسە ناوچەییە جیاوازەکەیان بهێڵێتەوە.

هەرچەندە هەندێ سەرکردەی سیاسی لە هەرێمی کوردستاندا ئارەزووی

خۆیان بۆ پیادەکردنی ناسیۆنالیزمی مەدەنی نیشانداوە، بەڵام هێزە دەسەڵاتدارە باڵادەستەکان—یەکێتی نیشتیمانی و پارتی دیموکرات—بەردەوامن لە ئەولەویەتدان بە ناسیۆنالیزمی ئەتنی بۆ بەهێزکردن و قایمکردنی دەسەڵاتیان. دیمەنە سیاسیەکە هێشتا پەرت و دابەش بووە، بەرژەوەندیە حیزبیەکان زۆرجار ئەکەونە پێش یەکێتیە کۆمەڵایەتیە فراوانترەکەوە. لە سەروو ئەوەشەوە، نایەکسانی ئابووری لە نێوان ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی یەکێتی نیشتیمانی و پارتی دیموکرات زیاتر هەوڵەکان بۆ ئاوێتەکردن ئاڵۆز ئەکەن لەبەرئەوەی دەرفەتە نایەکسانەکان گرفت بۆ دروستبوونی شوناسێکی هەرێمی یەکگرتوو پەیدا ئەکەن.

بۆ گواستنەوە بۆ مۆدێلێکی حوکمڕانی سەقامگیرترو لەخۆگرتر هەرێمی کوردستانی عێراق پێویستە ڕیفۆرمی بەرجەستە ئەنجام بدات کە برەو بدات بە ناسیۆنالیزمی مەدەنی. بەهێزکردنی دامەزراوە دیموکراتیەکان، کەمکردنەوەی کاریگەرییە حیزبی و خێڵەکیەکان و چارەسەرکردنی گەندەڵی هەنگاوە هەرە پێویستەکانن لەم پرۆسەیەدا. لەمەش زیاتر، برەودان بە پەروەردەو ڕاگەیاندنێکی لەخۆگر ئەتوانێ یارمەتی دروستبوونی شوناسێکی کوردی فراوانتر بدات لەسەر بنەمای هاوڵاتیبوون نەک ئەتنیک. سیاسەتە ئابوریەکان ئەبێ ئامانجیان کەمکردنەوەی جیاوازیە ناوچەییەکان و دروستکردنی دەرفەتی یەکسان بێت بۆ هەموو هاوڵاتیان، بەبێ ڕەچاوکردنی پاشخانی ئەتنیکی.

لە سەروو ئەمەشەوە، لە کاتێکدا پاراستنی شوناسێکی کوردی بەهێز هێشتا گرنگە، سەرکردە کوردەکان پێویستە پەیامەکانیان ڕوو لە وڵاتانی دراوسێ ڕوون بێت و جەخت لەوە بکەنەوە کە ئاوێتەبوون لە ناو هەرێمی کوردستانی عێراقدا بە مانای ئەوە نایەت کە واز لە شوناسی مێژوویی خۆیان بهێنن. ئەم ڕێگایە ئەتوانێ یارمەتیدەر بێت بۆ کەمکردنەوەی گرژیە دەرەکیەکان لەکاتێکدا ڕەوایەتی هەرێمی کوردستانی عێراق بەهێز ئەکات وەکو مۆدێلێک بۆ پێکەوەژیان و حوکمی دیموکراسی.

لە کۆتاییدا، هەرێمی کوردستانی عێراق توانای ئەوەی هەیە سیستەمێکی تایبەتی پەرە پێبدات کە خۆی جیابکاتەوە لە حوکمداریەکانی دیکە لە ناوچەکەدا لە ڕێگای باوەشکردنەوە بۆ ناسیۆنالیزمی مەدەنی. گواستنەوەیەکی لەمجۆرە نەک هەر سەقامگیریی ناوخۆیی باشتر ئەکات بەڵکو پێگەی هەرێمی کوردستان لە جیهاندا بەهێزتر ئەکات و ئەیکات بە کیانێکی سیاسی مومکینتر و دانپێدانراوتر. هەرچەندە بەدەستهێنانی ئەم خەونە پێویستی بەوەیە دەستەبژێرە سیاسیەکە ئەولەویەت بدەن بە

خۆشگوزەرانیە هەرێمیە دوورمەوداکان لە بەرامبەر دەسکەوتە سیاسیە نزیکمەوداکاندا. ئەگەر سەرکردە کوردەکان ئەم ڕیفۆرمانە ئەنجام بدەن هەرێمی کوردستان ئەتوانێ وەکو مۆدێلێک بێت بۆ حوکمی دیموکراتی و پێکەوەژیان لە ناوچەیەکدا کە لە مێژوودا ململانێ و پەرتبوون وێرانی کردووە.

سەرچاوەکان

1 Wahab, A. A. (2017). Education in Kurdistan Region at the intersection of nationalism and democracy. University of Toronto (Canada). Page 6.

2 de las Casas, G. (2008). Is Nationalism Good for You? Foreign Policy, 165, 50–56. http://www.jstor.org/stable/25462272. Page 51.

3 de las Casas, G. (2008). Is Nationalism Good for You? Foreign Policy, 165, 50–56. http://www.jstor.org/stable/25462272. Pages 51 – 52.

4 de las Casas, G. (2008). Is Nationalism Good for You? Foreign Policy, 165, 50–56. http://www.jstor.org/stable/25462272. Page 51.

5 Muller, J. Z. (2008). Us and them: The enduring power of ethnic nationalism. Foreign Affairs, 18-35. Page 19 – 20.

6 Salih, R.R., (2024). Kurdish Politics in the Middle East. Middle East Today. Pages 57 – 58.

7 Salih, R.R., (2024). Kurdish Politics in the Middle East. Middle East Today. Page 57 – 58.

8 Astarjian, H. D. (2007). The Struggle for Kirkuk: The Rise of Hussein, Oil, and the Death of Tolerance in Iraq. Greenwood Publishing Group. Page 16

9 Salih, R.R., (2024). Kurdish Politics in the Middle East. Middle East Today. Pages 83 – 85.

10 Muller, J. Z. (2008). Us and them: The enduring power of ethnic nationalism. Foreign Affairs, 18-35. Page 18.

11 Muller, J. Z. (2008). Us and them: The enduring power of ethnic nationalism. Foreign Affairs, 18-35. Page 18.

12 Varshney, A. (2003). Nationalism, Ethnic Conflict, and Rationality. Perspectives on Politics, 1(1), 85–99. http://www.jstor.org/stable/3687814. Page 88.

13 Hamilton, P. H. (2000). The limits and potential of civic nationalism: the case of the Scottish National Party. Pages 32 – 33.

14 Stilz, A. (2009). Civic Nationalism and Language Policy. Philosophy & Public Affairs, 37(3), 257–292. http://www.jstor.org/stable/40468467. Page 257.

15 Stilz, A. (2009). Civic Nationalism and Language Policy. Philosophy & Public Affairs, 37(3), 257–292. http://www.jstor.org/stable/40468467. Page 258 – 259.

16 Salih, R.R., (2024). Kurdish Politics in the Middle East. Middle East Today. Page 53.

17 Nagle, J., & Clancy, M. A. C. (2012). Constructing a Shared Public Identity in Ethno-Nationally Divided Societies: Comparing Consociational and Transformationist Perspectives. Nations and Nationalism, 18(1), 78–97.

18 Nagle, J., & Clancy, M. A. C. (2012). Constructing a Shared Public Identity in Ethno-Nationally Divided Societies: Comparing Consociational and Transformationist Perspectives. Nations and Nationalism, 18(1), 78–79.

19 Salih, R.R., (2024). Kurdish Politics in the Middle East. Middle East Today. Page 53.

20 Nagle, J., & Clancy, M. A. C. (2012). Constructing a Shared Public Identity in Ethno-Nationally Divided Societies: Comparing Consociational and Transformationist Perspectives. Nations and Nationalism, 18(1), 79–82.

21 Dixon, P. (2008). Northern Ireland: The Politics of War and Peace. Palgrave Macmillan. Pages 270 – 271.

22 Salih, R.R., (2024). Kurdish Politics in the Middle East. Middle East Today. Pages 53 – 54.

23 Hamilton, P. H. (2000). The limits and potential of civic nationalism: the case of the Scottish National Party. Page 38.

24 Salih, R.R., (2024). Kurdish Politics in the Middle East. Middle East Today. Page 14.

25 Wahab, A. A. (2017). Education in Kurdistan Region at the intersection of nationalism and democracy. University of Toronto (Canada). Page 2.

26 Astarjian, H. D. (2007). The Struggle for Kirkuk: The Rise of Hussein, Oil,

and the Death of Tolerance in Iraq. Greenwood Publishing Group.

27 Salih, R.R., (2024). Kurdish Politics in the Middle East. Middle East Today. Page 14.

28 Salih, R.R., (2024). Kurdish Politics in the Middle East. Middle East Today. Page 56.

29 Hastings, A. (1997). The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism. Cambridge University Press. Page 3.

30 Salih, R.R., (2024). Kurdish Politics in the Middle East. Middle East Today. Page 135.

31 Edmonds, C. J. (1971). Kurdish Nationalism. Journal of Contemporary History, 6(1), 87–107. http://www.jstor.org/stable/259625. Page 88.

32 Park, B., Jongerden, J., Owtram, F., & Yoshioka, A. (2017). On the Independence Referendum in the Kurdistan Region of Iraq and Disputed Territories in 2017. Kurdish Studies, 5(2), 199–214. http://www.tplondon.com/journal/index.php/ks/article/viewFile/1031/634. Page 210.

33 Salih, R.R., (2024). Kurdish Politics in the Middle East. Middle East Today. Pages 134 – 135.

34 Park, B., Jongerden, J., Owtram, F., & Yoshioka, A. (2017). On the Independence Referendum in the Kurdistan Region of Iraq and Disputed Territories in 2017. Kurdish Studies, 5(2), 199–214. http://www.tplondon.com/journal/index.php/ks/article/viewFile/1031/634. Page 210.

35 O'Driscoll, D., & Baser, B. (2019). Independence referendums and nationalist rhetoric: the Kurdistan Region of Iraq. Third World Quarterly, 40(11), 2016–2034. https://www.jstor.org/stable/26841592.

36 O'Driscoll, D., & Baser, B. (2019). Independence referendums and nationalist rhetoric: the Kurdistan Region of Iraq. Third World Quarterly, 40(11), 2016–2034. https://www.jstor.org/stable/26841592.

37 Salih, R.R., (2024). Kurdish Politics in the Middle East. Middle East Today. Pages 61 – 62.

38 O'Leary, B. (2007). Federalizing Natural Resources. In Iraq: Preventing a New Generation of Conflict (Chapter 12). Lynne Rienner Publishers. Page 189.

پەیوەندیی نێوان سەقامگیریی سیاسی و حوکمڕانیی باش و بەڕێوەبردنی سەرکەوتووانەی غازی سروشتی لە هەرێمی کوردستان

د. بێستون محەمەد

پسپۆڕ لە بەڕێوەبردنی نەوت و گاز

بەرایی

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لە هەڵسەنگاندنی هەمەلایەنەی ئاڵنگاری و دەرفەتەکانی تایبەت بە پڕۆسەو پلانی بەرهەمهێنانی غازی سروشتی لە هەرێمی کوردستان. هەروەها پیشاندانی چەند سیناریۆیەکی ئەگەری تایبەت بە بەڕێوەبردنی ئەو سەرچاوەیەی ووزە، بە پشتبەستن بەو یەدەگەی کە هەیەتی کە بریتییە لە ٢٥-٣٠ ترلیۆن پێ سێجا. ئەو دەیتایانەی کە لەم توێژینەوەیەدا بەکار هێنراون، بریتیین لەو زانیارییانەی کە کۆمپانیاکان و دامەزراوەکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان و سەرچاوە کوردستانی و عێراقی و جیهانییەکان لە بارەی یەدەگ و بەرهەمهێنان و گەشەکردن لە بەرهەمهێنان لە غازی سروشتی خستوویانەتە ڕوو. هەروەها تیشک خراوەتە سەر ڕۆڵی غازی سروشتی لە دابینکردنی کارەبا لە هەرێمی کوردستان.

پەیوەندییەکانی هەرێم و عێراق لە بارەی دابینکردنی بەشێک لە پێداویستییەکانی کارەبا. لە بەشێکی تری توێژینەوەکەدا تیشک خراوەتە سەر ئەو هەوڵانەی کە حکومەتی هەرێمی کوردستان داویەتی بۆ دابینکردنی بەشێک لە وزە لە ڕێگەی سەرچاوەی وزەی نوێبووەوە. هەموو پایە سەرەکییەکانی پەیوەست بە بەرهەمهێنانی غازی سروشتی و ئاستەنگەکان و پێشنیارەکان بۆ لابردنی ئاستەنگەکان خراونەتە ڕوو. گرنگترین ئاستەنگەکان کە ئاماژەیان پێ کراوە، بریتین لە کێشەکانی نێوان حکومەتی ناوەندی و حکومەتی هەرێم لە بارەی چۆنایەتیی خاوەنداری و بەڕێوەبردنی سەرچاوە سروشتییەکان. باس لە ڕۆڵی دەستووریی عێراق کراوە لە بابەتەکانی تایبەت بە بەڕێوەبردن و خاوەندارییی ئەو سەرچاوە سروشتییانە. جگە لەوەش، چەند پێشنیار و ڕاسپاردەیەک خراونەتە ڕوو بۆ زیاتر گەشەکردنی بەرهەمهێنانی غازی سروشتی و چارەسەرکردنی کێشەکانی بەڕێوەبردن. لە کۆتاییدا دەرئەنجامەکانی توێژینەوەکە بە کورتی خراونەتە ڕوو.

پێشەکی

دەتوانرێت هەرێمی کوردستان وەک جوگرافیایەکی تا ڕادەیەک دەوڵەمەند بە سەرچاوەی غازی سروشتی پێناسە بکرێت، کە هەردوو جۆری سەرچاوەی غاز (پەیوەندیدار و ناپەیوەندیدار) لەخۆ دەگرێت. هەڵسەنگاندنەکان ئەوە نیشان دەدەن کە دەتوانرێت تا ناوەڕاستی ساڵانی ٢٠٣٠، نزیکەی ٤٠ ملیار مەتر سێجا (BCM) غازی سروشتی لە ساڵێکدا بەرهەم بهێنرێت و بەبازاڕ بکرێت[١]. گەشەپێدانی ئەم جۆرە سەرچاوەیە پێویستی بە دیزاینکردنی سیاسەت و بەڕێوەبردنێکی دروست هەیە، کە تیایدا ستراتیژێکی ڕوون بۆ بەبازاڕکردن ڕەنگ بداتەوە، بە شێوەیەک بێت بەرپرسیارێتیی ژینگەیی ڕەچاو بکات، تاوەکوو بە شێوەیەکی کاریگەر خزمەت بکات بە گەشەپێدانی دارایی و بازرگانی.

بەرهەمهێنانی غازی سروشتی لە هەرێمی کوردستان سنووردارە بە نزیکەی (BCM/y5.2). سنووردارییی ئەم بەرهەمە دەگەڕێتەوە بۆ بەرهەمهێنان لە یەک کێڵگەی غازی پەیوەندیدار (خورمەڵە) و یەک کێڵگەی ناپەیوەندیدار (کورمۆر). کورمۆر لە باشووری پارێزگای سلێمانییە و خورمەڵە 35 کیلۆمەتر لە باشووری ڕۆژئاوای هەولێرە[٢]. خشتەی ژمارە (١) ڕێژەی بەرهەمهێنانی غازی سروشتی پیشاندەدات لە ساڵی ٢٠٠٨ بۆ ساڵی ٢٠٢٥

خشتەی (١) بەرهەمهێنانی غازی سروشتی لە کێڵگەی غازی کۆرمۆر

بەرهەمهێنان- ساڵانە (bcm/year) ملیار مەتر سێجا/ ساڵانە	بەرهەمهێنان- ڕۆژانە (MMscf/d) ملیۆن پێ سێجا/ ڕۆژانە	ساڵ
—	—	2007
2.7~	300~	2008
2.7~	300~	2013–2009
4.4–3.3	400–300~	2017–2014
3.8~	400~ ⟶ 305~	2018
4.5~	425~	2019
5.0–4.8~	500 ⟶ 425~	2020
5.2–5.0~	450<	2021
5.4–5.2~	500~	2022
5.4~	500~	2023
6.0~ projected (پێشبینی کراوە)	500~ + expansion start(فراوانکردنی پڕۆژەکە)	2024
٨,٢~ projected (پێشبینی کراوە)	750~ (post-KM250) (دوای KM250)	2025

Source: Crescent Petroleum (2025), Khor Mor expansion project. KRG Ministry of Natural Resources (MNR), (2023, 2024), Gas sector annual reports.

لە ساڵی ٢٠٠٨، بەرهەمهێنانی گازی سروشتی لە سفرەوە بازیدا بۆ ~300MMscf/d، کە یەکسانە بە ~2.7bcm/ لە ساڵێکدا. لە ساڵی ٢٠٠٩-٢٠١٣، ئەم بڕە بە جێگیری مایەوە واتە لە ~٣٠٠ ڕۆژانە، ~2.7bcm/ساڵانە. لە ساڵی ٢٠١٤-٢٠١٨، بەرهەمهێنانی ڕۆژانە زیادی کرد بۆ ~٤٠٠، کە یەکسان بوو بە ~4.4bcm/ لە ساڵێکدا. لە ٢٠١٩-٢٠٢٢، قۆناغەکانی فراوانبوون دەستی پێکرد بە زیاد بوونی بەرهەمهێنانی ڕۆژانە بۆ ~500MMscf/d، کە بە نزیکەیی دەکاتە ٥,٢bcm/ لە ساڵێکدا . لە کۆتایدا، لە ساڵی ٢٠٢٤-٢٠٢٥، پڕۆژەی KM250 بەرهەمهێنان بە ڕێژەی +٢٥٠ ڕۆژانە دەستی پێکردووە، کە بەرهەمی ساڵانە دەگەیەنێتە ~٨,٢bcm/. لە ساڵێکدا.

چەندین کێڵگەی تر لە سنووری دەسەڵاتی حکومەتی هەرێمی کوردستان سەرچاوەی غازیان هەیە، بەڵام بە هۆی تەحەدیاتی تەکنیکی، جیۆلۆجی، بازرگانی، ئابووری و ناڕوونیی سیاسەتی حکومەت و کۆمپانیاکان، تاکوو ئێستا بە شێوەی گونجاو گەشەیان نەکردووە، خشتەی ژمارە (٢) کێڵگەکانی غازی سروشتی لە هەرێمی کوردستان نیشاندەدات.

خشتەی (٢): کێڵگەکانی غازی سروشتی لە سنوری دەسەڵاتدارییەتی حکومەتی هەرێمی کوردستان

قەبارەی کێڵگە بە کیلۆمەتر دووجا (km^2)	بڕی یەدەگ بە تریلیۆن پێ سێجا (Tcf)	کیلگەی غازی سروشتی
80	10-8	کۆرمۆر
70	7–5	چەمچەماڵ
60	3.2	میران
55	4.1	بنە باوێ
30	1.5	عین سفنی
25	0.8	ئەتروش

Sources: KRG MNR, 2023; Genel Energy, 2022; USGS, 2020

تەنها لە کێڵگەی غازی کۆرمۆر بەرهەمهێنان بە مەبەستی بەکارهێنان بەردەوامە، لە ساڵی ٢٠٠٨ بەرهەمهێنان دەستی پیکردووە، هەتا ئێستا بەردەوامە. هەرچەندە لە کێڵگەی نەوتی خورمەڵە دەرهێنانی غازی سروشتی بوونی هەیە، بەڵام بەکاردێت بەمەبەستی سوتاندن بۆ بەردەوامی پرۆسەی دەرهێنانی نەوت.

داواکاریی ناوخۆیی گاز بۆ کەرتەکانی کارەبا و پیشەسازی لە هەرێمدا نزیکەی (BCM/y11) هەیە، کە نیوەی بەرهەمی ناوخۆییە. خواست لە سەر ئەم جۆرەی سەرچاوەی سروشتی بەردەوام لە زیادبووندایە. بە پێی پێشبینییەکان، داواکاریی گاز تا ساڵی ٢٠٣٠ دەگاتە (BCM15) و تا ساڵی ٢٠٤٠ دەگاتە (BCM 21)، بە تایبەتی بۆ کەرتی کارەبا[٢].

لە بواری پیشەسازیدا بە شێوەیەکی خاوتر خواست و پێداویستییەکان بۆ غاز

دروست دەبن، چونکە چەندین جۆری تری وزە لە پڕۆسەکانی پیشەسازیدا بەکار دەهێنرێن، لەوانەش: نەوتی خاو، بە تایبەتی زۆر گونجاوە بۆ پیشەسازیی چیمەنتۆ، بەڵام ئەم جۆرە لە سەرچاوەی سووتەمەنی سەرچاوەی پیسبوونی ژینگەیە بە شێوەیەکی زیاتر لە غازی سروشتی.

بەرزبوونەوەی نرخی گازۆیل و کەمبوونەوەی غازە سووکەکان کاریگەریی زۆریان هەیە لە سەر توانای بەرهەمهێنانی کارەبا. یەکێکی تر لە سەرچاوەکانی وزە بریتییە لە وزەی نوێبووەوە، وەک وزەی خۆر و ئاو. پڕۆژەیەکی ١٠٠ مێگاواتی فۆتۆڤۆڵتایکی خۆر لە قۆناغی سەرەتاییدایە[٤]، وەزارەتی کارەبا پڕۆژەیەکی ‹‹IPP››ی ٧٥ مێگاواتیی تری خستووەتە بواری جێبەجێکردنەوە[٥].

پەرەپێدانی سەرچاوە جیاوازەکان بۆ دابینکردنی وزە ڕۆڵیان دەبێت بۆ دروستکردنی باڵانس لە نێوان دابینکردن و داواکاریی کارەبا، بەڵام کێشەی سیاسی، ئەمنی، بازرگانی، نادڵنیایی بازاڕی دەرەکی (وەک تورکیا)، زیادبوونی نرخی نێودەوڵەتی نەوت و گاز، لە ساڵانی ڕابردوودا خاوبوونەوەی زۆری دروست کردووە و دەکات لە پڕۆژەکانی تایبەت بە گەشەپێدانی سەرچاوەکانی وزە. ئەم توێژینەوەیە سەرنجی لە سەر کۆمەڵێک فاکتەری جۆراوجۆری پەیوەندیدارە لە سەر بەڕێوەبردنی غازی سروشتی لە هەرێمی کوردستان، هەروەها سەرنجی لە سەر ئەگەرەکانی دروستکردن و فراوانکردنی پەیوەندیی ئەو سەرچاوە سروشتییەی هەرێمی کوردستانە بە بازاڕی دراوسێکانی، بە ئامانجی تێگەیشتن لە هەوڵەکان بۆ پەرەپێدانی خێرای ژێرخانی وزە. یەکێک لە بابەتە سەرەکییەکان ئەوەیە کە کۆمپانیاکانی بەرهەمهێنانی غاز بتوانن بەشێک لە غازی سروشتیی کوردستان ئەگەر بە قەبارەیەکی بچووکیش بێت بگوازنەوە بۆ بازاڕەکانی حکومەتی فیدراڵیی عێراق، بە تایبەتی لە ڕێگەی نێوان کۆرموور و کەرکووکەوە.

پڕۆژەی هێڵی غازی سەرەکیی نێوان هەرێمی کوردستان و عێراقی فیدراڵی، پڕۆژەیەکە جێگای سەرنجە، ڕەنگە بەربەستیش لە بەردەمیدا زۆر نەبێت. لەگەڵ ئەمەشدا هەڵسەنگاندنەکان پێشبینیی فرۆشتنی غاز دەکەن بۆ تورکیا، لەوێشەوە بۆ بازاڕەکانی تری جیهان. فرۆشتنی غاز بۆ تورکیا ڕەنگە لە ساڵی ٢٠٣٠ بە دواوە دەست پێ بکات، بە مەرجێک کێشەکانی نێوان هەرێم و بەغداد لە بواری بەڕێوەبردنی وزەدا چارەسەر بکرێن. گرنگترین ڕەهەندەکانی تایبەت بە پرسەکانی بەڕێوەبردنی غازی سروشتی لە هەرێمی کوردستان بریتین لە:

١. سەربەخۆیی وزە و دابینکردنی کارەبای ناوخۆیی لە هەرێمی کوردستان

هەرێمی کوردستان گۆڕانکارییەکی گرنگی بەڕێوەبردنی وزەی بەخۆیەوە بینیوە، کە غازی سروشتی لە ناوەندی ستراتیژیەتی خۆیدایە بۆ گەیشتن بە سەربەخۆیی وزە و باشترکردنی دابینکردنی کارەبای ناوخۆ. کەرتی کارەبای کوردستان لە مێژە بە هۆی کۆنیی ژێرخانەکەی و پشتبەستنی زۆر بە سووتەمەنیی هاوردەکراو، بارگرانییەکی زۆری بۆ دروست بووە. تا ساڵی ٢٠٢٣، هەرێمەکە نزیکەی ٣٠٠٠ مێگاوات کارەبای بەرهەم هێناوە، لە کاتێکدا لوتکەی خواست گەیشتە ٥٥٠٠ مێگاوات کارەبا، ئەمەش بریتی بووە لە کورتهێنانێکی بەرچاوی دابینکردنی کارەبا. فراوانکردنی بەرهەمهێنانی غازی سروشتیی ناوخۆیی و بەکارهێنانی کاریگەرانەی لە بەرهەمهێنانی کارەبادا؛ چارەسەرێکی سەرەکییە بۆ ئەم تەحەدایە، بەڵام لە ئێستادا هەم توانای بەرهەمهێنان و هەم خواستیش زۆر گەشەیان کردووە. وێستگەکانی کارەبا لە کوردستان توانایان هەیە نزیکەی ٦٧٠٠ مێگاوات کارەبا بەرهەم بهێنن، بەڵام لە ئێستادا نزیکەی ٤٣٠٠ مێگاوات کارەبا بەرهەم دەهێنرێت، بەڵام کەموکوڕی هەیە لە گازی سروشتیی پێویست. واتە کوردستان توانای وێستگەکانی؛ ٢٤٠٠ مێگاواتی ترە. جێگای ئاماژەپێکردنە هەموو وێستگەکانی بەرهەمهێنانی کارەبا لە سەرچاوەی غازی سروشتییەوە وێستگەی نوێن و بەفیڕۆچوونی کارەبا تیایاندا زۆر کەمە. جێگای ئاماژەپێکردنە لەو برە کارەبایەی کە کوردستان بەرهەمی دەهێنێت، نزیکەی ١٦٠٠ مێگاواتی دەفرۆشێت بە حکومەتی عێراق[٦]. خشتەی ژمارە (٣) تواناو بڕی بەرهەمهێنانی ووزەی کارەبا نیشان دەدەن لە هەرێمی کوردستان.

خشتەی (٣) تواناو بڕی بەرهەمهێنانی کارەبا لە هەرێمی کوردستان

بڕی بەرهەمهێنانی کارەبا بە مێگا وات (MW)	توانای بەرهەمهێنانی کارەبا بە مێگاوات (MW)	Year
482~	٤٨٢	2004
482~	482	2007
484	484	2008
809	–	2009

2010	–	1,047
2011	–	1,435
2012	–	2,700
2013	3,000~	–
2019	700,٦~	–
2020	700,٦~	3,500~
2022	700,٦~	–
2023	700,٦~	٣٠٠٠~
2025	700٠~	300,٤~

Source: KRG Ministry of Electricity, (2023), Annual electricity report. And Mahmood Baban. (2025) Iraq, Kurdistan Region's diverse approaches to electricity supply.

توانای کەرتی کارەبای کوردستان بە شێوەیەکی سەرنجڕاکێش فراوان بووە، بەڵام بەرهەمهێنانی ڕاستەقینە بەهۆی بەردەوامی سنووردارکردنی سووتەمەنی و ژێرخانی ئابوورییەوە کەمە. لە کاتێکدا توانای بەرهەمهێنان گەیشتۆتە نزیکەی (٧) هەزار مێگا وات، بەڵام بەرهەمهێنان لە دەوروبەری ٣-٣,٥ مێگاوات بووە. پلانی ساڵی ٢٠٢٥ بۆ زیادکردن و گەیشتن بە ٤،٣٠٠ مێگاوات هەنگاوێکە بەرەو نزیکبوونەوە لە چارەسەرکردنی خواست، بەڵام پڕکردنەوەی بۆشایی بەرهەمهێنان پێویستی بە وەبەرهێنانی بەردەوام هەیە لە دابینکردنی سووتەمەنی و کارایی تۆڕەکانی بەرهەمهێنان و گواستنەوەی کارەبا

غازی سروشتی ڕێگایەکی بەردەوامی گەشەکردن پێشکەش دەکات لە ڕووی ئابووری و ژینگەییەوە بۆ بەمۆدێرنکردنی سیستمی وزەی کوردستان. بە پێچەوانەی گازۆیل و ڕۆنی سووتەمەنیی قورس کە گرانن و ژینگە پیس دەکەن، غازی سروشتی هەم پاکترە و هەم تێچووی کەمترە. خشتەی ژمارە (٤) سەرچاوە جیاوازەکانی بەرهەمهێنانی ووزە پیشاندەدەن لە هەرێمی کوردستان.

خشتەی (٤) سەرچاوەکانی بەرهەمهێنانی کارەبا (٢٠٠٤-٢٠٢٥)

(ووزەی خۆر / پاشماوەی گازی) (%)	کارۆ ئاوی (٪)	غاز و نەوتی کارپێکراو (%)	ساڵ
0	100~	0	2005–2004
0	15~	85~	2010–2006
٠	10~	90~	2015–2011
٠	5~	95~	2020–2016
17~	3~	80~	2022–2021
27–22~	3~	75–70~	2025–2023

Source: KRG Ministry of Electricity, (2024), Annual electricity report

کەواتە وێستگەکانی غاز/نەوت بە نزیکەی (٧٠-٩٥٪) ووزەی کارەبا دابیندەکەن لە ڕێگەی کێڵگەی کۆر مۆرەوە. هەروەها بەرهەمهێنانی کارەبا لە سەرچاوە ئاوییەکان بەشێکی بچووک پێکدەهێنن، کە نزیکەی (٣-١٥٪) دابین دەکەن، توانای ئەم سەرچاوەیەی ووزە سنووردارە بەهۆی ئاستی ئاوی وەرزییەوە. بەڵام وزەی نوێبووەوە (خۆر، پاشماوە هایدرۆکاربۆنییەکان) لە نزیکەی سفرەوە بۆ نزیکەی ٢٥٪ی بەرهەمهێنانی کارەبا دابیندەکەن تا کۆتایی ساڵی ٢٠٢٥، ئەمەش ئاماژەیە بۆ هەنگاونان بۆ بە هەمەچەشنکردنی سەرچاوەکانی ووزە.

گۆڕان بەرەو بەرهەمهێنانی کارەبا بە غاز، لە دامەزراندنی وێستگەکانی هەولێر و بازیان و دهۆکەوە دەستیان پێ کرد. ئەم دامەزراوانە توانای بەرهەمهێنانی هێزێکی جێگیر و توانای زۆری بەرهەمهێنانیان نیشان داوە بە کارایی سووتەمەنی زیاتر و تێچووی کارکردنی کەمتر[٧]. بۆ نموونە؛ وێستگەی کارەبای هەولێر بە هاوبەشی لەگەڵ گرووپی «KAR» لە سووتەمەنی نەوتییەوە گۆڕا بۆ غازی سروشتی، ئەمەش هەم بەرهەمهێنان و هەم ئەدای ژینگەیی باشتر کرد[٨]. ئەو هەماهەنگییەی کە حکومەتی هەرێمی کوردستان لەگەڵ کۆمپانیای جەنەراڵ ئێلیکتریک دەستی پێ کردووە، شۆڕشێکی گەورە لە زیادکردنی توانای بەرهەمهێنانی کارەبادا دروست دەکات، ڕەنگە لە داهاتوویەکی نزیکدا توانای بەرهەمهێنانی کارەبا بەرز ببێتەوە بۆ زیاتر ٨٠٠٠ مێگاوات و کوردستان نزیک ببێتەوە لە دابینکردنی کارەبای ٢٤ کاتژمێری[٩].

حکومەتی هەرێمی کوردستان ڕێککەوتنێکی لەگەڵ کۆمپانیای جەنەراڵ ئێلیکتریک (GE) کردووە بۆ بەرزکردنەوەی بەرهەمهێنانی کارەبا لە هەرێمی کوردستان. ئەم ڕێککەوتنە بە ئامانجی چارەسەرکردنی کەمیی بڕی بەرهەمهاتووی کارەبا و پشتگیریکردنە لە گەشەپێدانی ئابووریی هەرێم لە ڕێگەی زیادکردنی بەرچاوی توانای بەرهەمهێنانی کارەبا وەکوو پلانێکی درێژخایەن. ئامانجە سەرەکییەکانی ئەم پڕۆژەیە پێکهاتەیەکی سەرەکیی ئەم هاوبەشییەیە، ئەویش نوێکردنەوەی وێستگەی کارەبای بازیانە لە پارێزگای سلێمانی. کۆمپانیای «جی ئی ڤێرنۆڤا» کە لقێکی کۆمپانیای «جی ئی»یە، بەنیازە تەکنەلۆژیای پێشکەوتووی ڕێڕەوی غاز ((AGP) XPAND) لەم دامەزراوەیەدا دابنێت. وێستگەی بازیان کە لە ئێستادا بە چوار تۆرباین غازی (9E.03) و دوو تۆرباین غازی (9F.04) کار دەکات، یەکەم وێستگەی جیهانی دەبێت کە ئەم نوێکردنەوە جێبەجێ بکات. تەکنەلۆژیای «AGP XPAND» بە شێوەیەک دیزاین کراوە کە بەرهەمی تۆرباینەکانی غازی (9E.03) تا ٧٪ بەرز بکاتەوە، کارایی پرۆسەکە بە ڕێژەی نزیکەی ١٪ باشتر بکات و وزەی دەرچوون تا ٢,٦٪ زیاد بکات، ئەمەش هەردوو توانای بەرهەمهێنانی هەڵم و کارەبا بۆ وێستگەکانی گەرمی و کارەبای تێکەڵاو بەرز دەکاتەوە. پێشبینی دەکرێت ئەم بەرزکردنەوەیە تا سەرەتای ساڵی 2026 نزیکەی 1250 مێگاوات بۆ تۆڕی کارەبای هەرێمی کوردستان زیاد بکات[١٠].

هاوبەشیی نێوان حکومەتی هەرێم و «GE»؛ بەشێکە لە ستراتیژییەکی فراوانتر بۆ مۆدێرنکردنی ژێرخانی وزەی هەرێم و گەیشتن بە سەربەخۆیی وزە. تا مانگی ئابی ساڵی ٢٠٢٥، بەرهەمهێنانی کارەبای هەرێمی کوردستان نزیک دەبێتەوە (٨,١٨٩) مێگاوات، لەگەڵ کۆمپانیای «جی ئیی» ٥,٢٥٠ مێگاوات، کە ٦٤٪ی بەرهەمهێنانی کارەبای هەرێم پێک دەهێنێت. پێشبینی دەکرێت پڕۆژە بەردەوامەکان ئەم توانایە زیاتر زیاد بکەن، لەگەڵ پلانی زیادکردنی زیاتر لە هەزار مێگاوات بۆ تۆڕی کارەبا تا سەرەتای ساڵی ٢٠٢٦[١١].

پێشبینی دەکرێت ئەم پێشهاتانە ببێتە هۆی دابینکردنی کارەبای متمانەپێکراوتر بۆ شار و گوندەکان و کەمکردنەوەی پشتبەستن بە سووتەمەنیی هاوردەکراو، هەروەها ببێتە پاڵپشتی گەشەکردنی کەرتە ئابوورییە جیاوازەکان. سەرەڕای ئەوەش، گرنگیدان بە سەرچاوەی وزەی پاکتر و بەردەوامتر لەگەڵ پابەندبوونی حکومەتی هەرێم بە پاراستنی ژینگەیی و گەشەکردنی ئابووری. پێویستە بوترێت کە خواست بۆ ئەم سەرچاوەیەی ووزە بە ردەوام لە زیادبوندایە، ئەم زیاد بوونە لە خشتەی ژمارە (٥) ڕونکراوەتە.

خشته‌ی (٥) پێویستی هه‌رێمی کوردستان بۆ ووزه‌ی کاره‌با (٢٠٠٤-٢٠٤٠)

Year	زۆرترین پێداویستی کاره‌با به‌ مێگا وات (MW)
2004	925~
2020	6,500~
2025	7,500~
2030	9,600~
2035	12,300~
2040	15,800~

Source: U.S. Energy Information Administration (EIA), 2025

تا ساڵی ٤٢٠٢ پێشبینی ده‌کرێت خواست بۆ به‌کارهێنانی ووزه‌ی کاره‌با به‌رزببێته‌وه بۆ نزیکه‌ی ٤١ هه‌زار مێگا وات. که‌واتا غازی سروشتی رۆڵێکی گرنگی ده‌بێت له داهاتووی دابینکردنی ووزه بۆ هه‌رێمی کوردستان.

سووده‌کانی فراوانکردنی ئه‌م ژێرخانه زۆرن، یه‌که‌م: زیادکردنی دابینکردنی کاره‌بای ناوخۆیی له‌ ڕێگه‌ی به‌رهه‌مهێنانی کاره‌با له‌ سه‌ر بنه‌مای غاز، ده‌توانێت پشتبه‌ستن به‌ هاورده‌کردنی سووته‌مه‌نیی گرانبه‌ها به‌ شێوه‌یه‌کی به‌رچاو که‌م بکاته‌وه. ئه‌م هه‌نگاوه‌ سه‌رچاوه‌ی بودجه جۆراوجۆر ده‌کات و هه‌رێم له‌ ناجێگیریی نرخی نه‌وتی جیهانی ده‌پارێزێت. دووه‌م: هێزی جێگیر و گونجاو ده‌توانێت پیشه‌سازی په‌ره‌ پێ بدات به‌ پشتگیریکردنی ئه‌و که‌رتانه‌ی که‌ وزه‌یان به‌ قه‌باره‌یه‌کی زۆر گه‌وره‌ پێویسته، وه‌ک: پیشه‌سازیی چیمه‌نتۆ، ئاسن، پاڵاوتنی نه‌وت و کشتوکاڵ، به‌م شێوه‌یه ڕه‌نگه‌ بنکه‌ی ئابووریی کوردستان فراوانتر بکات.

جگه‌ له‌وه‌ش، ئه‌م ستراتیژه‌ گرنگییه‌کی جیۆپۆله‌تیکیی هه‌یه‌. حکومه‌تی هه‌رێمی کوردستان به‌ که‌مکردنه‌وه‌ی پشتبه‌ستن به‌ هاورده‌کردنی سووته‌مه‌نی و باشترکردنی سه‌ربه‌خۆیی وزه‌، پێگه‌ی دانوستانکاریی خۆی له‌گه‌ڵ حکومه‌تی فیدراڵی له‌ به‌غدا باشتر ده‌کات. کۆنترۆڵکردنی ژێرخانی وزه‌ ڕێگه‌ خۆش ده‌کات بۆ خۆڕاگریی ئابووری و هێڵی سیاسی به‌هێزتر ده‌کات، به‌ تایبه‌تی له‌ کاتی ناکۆکییه‌کانی بودجه‌ی عێراقدا، وه‌ک ئه‌وه‌ی که‌ بینرا له‌ کاتی ناکۆکییه دارایییه‌کانی ساڵی (2020-2021) سه‌باره‌ت به‌

دابەشکردنی داهاتی نەوت[١٢].

بە پێی نەخشەڕێگای وزەی حکومەتی هەرێمی کوردستان، بەکارهێنانی یەدەگی غازی سروشتی بە مەزەندەکراوی ٢٥ ترلیۆن پێ سێجا لە هەرێمەکەدا -بە تایبەتی لە کێڵگەکانی وەک کۆرمۆر و چەمچەماڵ-، دەتوانێت یارمەتیدەر بێت بۆ دابینکردنی پێداویستیی ناوخۆیی و تەنانەت تێپەڕاندنی خواستی ناوخۆیی، بە مەرجێک ئەگەر وەبەرهێنانی باش ئەنجام بدرێت لە ژێرخانی گواستنەوەدا[١٣].

بۆ بەدیهێنانی ئەم دەستکەوتانە بە تەواوی، حکومەتی هەرێم دەبێت چارەسەری هەموو ئەو بۆشاییانە بکات کە ڕووبەڕووی دەبێتەوە، متمانەی وەبەرهێنەران باشتر بکات و باشترکردنی تەکنیکی ژێرخانی تۆڕەکانی کارەبا لە پێشینەی کارەکانی دابنێت. سەرەڕای ئەوەش، هاوبەشی لەگەڵ کۆمپانیا نێودەوڵەتییەکانی وزە و دامەزراوە داراییەکان زۆر گرنگ دەبێت بۆ دەستەبەرکردنی سەرمایە و شارەزایی پێویست بۆ بەمۆدێرنکردنی کەرتی کارەبا.

فراوانکردنی بەرهەمهێنانی کارەبا لە سەر بنەمای غازی سروشتی لە کوردستاندا ڕێگایەک و بژاردەیەکی گونجاوە بۆ سەربەخۆیی وزە و سەقامگیریی ئابووری و کەمبوونەوەی کاریگەریی ژینگەیی. ئەگەر ئەم ستراتیژە بە شێوەیەکی کاریگەر بەڕێوە بچێت، دەتوانێت بارودۆخی هەرێمەکە بگۆڕێت و سەربەخۆیی سیاسی و ئابووریی بەهێز بکات.

٢. زەمینەی سیاسی و ئامانجە ستراتیژییەکان: ستراتیژی غازی سروشتی هەرێمی کوردستان

لە دوای پرۆسەی ئازادی عێراق لە ساڵی ٢٠٠٣، حکومەتی هەرێمی کوردستان بە شێوەیەکی چالاکانە سیاسەتی بەڕێوەبردنی وزەی کرد بە یەکێک لە ستراتیژەکانی بەڕێوەبردنی حکومڕانی بە ئامانجی خۆبژێویی ئابووری و پەیڕەوکردنی هێڵێکی سیاسی کە چەند دەرکەوتەیەکی نوێی تیادا هاتە ئاراوە. ناوەندی ئەم ستراتیژە پەرەپێدانی سەرچاوە و ژێرخانی غازی سروشتی بووە، دەکرێت ئەم سەرچاوەیەی وزە وەکوو مۆلیدەی داهات و ئامرازێکی دیپلۆماسی بۆ داهاتوویەکی نزیک ببینرێت[١٤]

هەوڵەکانی حکومەتی هەرێم بۆ سەربەخۆیی وزە بە دەرکردنی یاسای نەوت و گاز و یاساکانی وەبەرهێنان دەستی پێ کرد، کە ڕێگەی پێ دا گرێبەستی ڕاستەوخۆ لەگەڵ

کۆمپانیا نێودەوڵەتییە نەوتییەکان (IOCs) بە بێ ڕەزامەندیی بەغدا واژۆ بکات. ئەم هەوڵانە دەستیان پێ کرد لە ڕێگەی پەرەپێدانی ژێرخانی سەرەکی وەک کێڵگەی خورمەڵە کە شوێنێکی گرنگی بەرهەمهێنانی نەوت و غاز و بۆریی کوردستان-جەیهانە، ئەم ڕێگەیە نەوت -و ئەگەری هەیە لە داهاتووشدا غاز- لە ڕێگەی تورکیاوە بۆ بازاڕە نێودەوڵەتییەکان هەناردە بکات[١٥]. بۆرییەکە کاریگەریی جیۆپۆلەتیکیی ستراتیژیی هەیە، لە ئەگەری هەر گۆڕانکارییەکدا بە ئاڕاستەی تەسککردنەوەی ناوەندێتیی حکومڕانی لە عێراقدا. حکومەتی هەرێم دەتوانێت سیستمی بۆرییەکانی عێراق فەرامۆش بکات و پشتبەستنی بە بەغدا بۆ ڕێڕەوی هەناردەکردن کۆتایی پێ بهێنێت.

تا ساڵی ٢٠٢٣، هەرێمی کوردستان نزیکەی ٢٥ بۆ ٣٠ ترلیۆن پێ سێجا یەدەگی غازی سروشتیی سەلمێنراوی دۆزیوەتەوە لە ڕێگەی ئەو پشکنینانەی کە کۆمپانیا نێودەوڵەتییەکان کردوویانە، بەمەش لە ڕیزی دەوڵەمەندترین ناوچەکانی عێراق دادەنرێت[١٦]. زۆربەی ئەم یەدەگانە لە کێڵگەکانی چەمچەماڵ، کۆرمۆر و میراندان. هەرسێ کێڵگەکە دەکەونە قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستانەوە. بە پێی گرێبەستی هاوبەشی بەرهەمهێنان، کۆمپانیا نێودەوڵەتییەکانی وەک دانا غاز و کریسێنت پێترۆلیۆم کار لەو کێڵگانەدا دەکەن. نەخشەی ناوچەکە ئەوە نیشان دەدات کە ئەم بوارانە لە ڕووی جوگرافییەوە هەڵکەوتوون بۆ ئاسانکاریی هەناردەکردنی وزە بۆ ناوەڕاستی عێراق و تورکیا و ئەورووپا -ئەمەش دەکرێت لە داهاتوویەکی نزیکدا ببێتە تایبەتمەندییەکی ئەرێنی بەهێز بۆ بەهێزکردنی دیپلۆماسیەتی وزە لە ئاستی ناوخۆیی و نێودەوڵەتی بۆ حکومەتی هەرێم[١٧].

بەڵام ئەم بەدواداچوونە بۆ سەربەخۆیی وزە بەردەوام گرژیی لەگەڵ حکومەتی ناوەندیدا دروست کردووە. دەستووری عێراقی ساڵی ٢٠٠٥ ناڕوونیی تێدایە لە دەوری خاوەندارێتی و بەڕێوەبردنی نەوت و غاز. لە مادەی ١١٢دا هاتووە کە دەسەڵاتە فیدراڵی و هەرێمییەکان «بەیەکەوە» کێڵگەکانی ئێستا بەڕێوە دەبەن، بەڵام ناڕوونی هەیە بەرامبەر بە دۆزینەوە نوێیەکان[١٨]. ئەو ناڕوونییە دەستوورییە و نەبوونی یاسای نەوت و گاز لە عێراقدا ناجێگیریی سیاسی و فرۆشتنی وزەی بۆ هەرێمی کوردستان و حکومەتەکەی دروست کردووە. بەرچاوترین پێشهات لە مانگی شوباتی ساڵی 2022دا ڕووی دا، کاتێک دادگای باڵای فیدراڵیی عێراق بڕیاری دا یاسای نەوت و غازی حکومەتی هەرێم نادەستوورییە و جەختی لەوە کردەوە کە حکومەتی ناوەندی

تاکه ده‌سه‌ڵاتی به‌سه‌ر به‌ڕێوه‌بردنی هایدرۆکاربۆنه‌کاندا هه‌یه. حکومه‌تی هه‌رێم بڕیاره‌که‌ی ڕه‌ت کرده‌وه و به پاڵنه‌رێکی سیاسی و پێشێلکردنی مافه ده‌ستوورییه‌کانی هه‌رێم ناوی برد، به‌ڵام ئه‌مه نه‌بووه هۆکاری به‌رده‌وامیی به‌بازاڕکردنی نه‌وتی هه‌رێمی کوردستان[١٩].

ئه‌م ململانێیه به‌رده‌وامه، حکومه‌تی هه‌رێمی کوردستان غازی سروشتیی له سامانێکی ئابوورییه‌وه کردووه‌ته سیمبولێکی ستراتیژی بۆ سه‌روه‌ریی کورد، به‌ڵام ئه‌م میتۆده پێچه‌وانه لێکدانه‌وه‌ی بۆ کراوه له لایه‌ن زۆربه‌ی شه‌قامی سڤیلی کوردییه‌وه، به تایبه‌ت له نێو فه‌رمانبه‌رانی ده‌زگا حکومییه‌کانی هه‌رێمی کوردستان[٢٠]. حکومه‌تی هه‌رێم به کۆنترۆڵکردنی به‌رهه‌مهێنانی غازی سروشتی و دامه‌زراندنی ڕێڕه‌وی سه‌ربه‌خۆی هه‌ناردەکردن، هه‌وڵی چه‌سپاندنی سه‌ربه‌خۆیی سیاسی و ئابووریی خۆی ده‌دات. خه‌ونی حکومه‌تی هه‌رێمی کوردستان ئه‌وه‌یه دیپلۆماسیه‌تی غازی له‌گه‌ڵ تورکیا زیاتر فراوان بکات، جه‌خت له سه‌ر ئه‌م ته‌ماحه ده‌کاته‌وه، ئه‌م ته‌ماحه زیاتر له‌گه‌ڵ سیاسه‌تی وزه‌ی پارتی دیموکراتی کوردستاندا یه‌ک ده‌گرێته‌وه، ڕه‌نگه مه‌یلی یه‌کێتیی نیشتمانیی کوردستان تا ڕاده‌یه‌ک جیاوازتر بێت. یه‌کێتی له ئێستادا و له سه‌رده‌می قه‌یرانه ئابووری و سیاسییه ناوخۆییه‌کاندا پێی وایه ئاڕاسته‌ی سه‌ره‌کی ده‌بێت به‌ره‌و به‌غداد بێت. ئه‌م بابه‌ته بنه‌مایه‌کی هه‌یه، ده‌گه‌ڕێته‌وه بۆ سه‌رده‌می ڕۆڵی فیعلیی سکرتێری گشتیی یه‌کێتیی نیشتمانیی کوردستان (مام جه‌لال تاڵه‌بانی)، که دۆستایه‌تییه‌کی سیاسیی به بنه‌مایه‌کی پته‌و له‌گه‌ڵ هه‌موو هێزه شیعییه‌کاندا دروست کردبوو. ئه‌و وته‌یه‌ی که خۆی چه‌ند جارێک وتوویه‌تیه‌وه: هێزه شیعی و شوعییه‌کان له عێراقدا دۆستمانن.

ڕه‌نگه ئه‌م قسه‌یه لۆژیکی بێت که بڵێین ستراتیژیه‌تی غازی سروشتیی کوردستان به قووڵی له‌گه‌ڵ به‌دواداچوونی سه‌ربه‌خۆیی سیاسیدا تێکه‌ڵ بووه. ڕه‌نگدانه‌وه‌ی به‌کارهێنانی حیسابکراوی سه‌رچاوه سروشتییه‌کانه بۆ به‌هێزکردنی پێگه‌ی خۆبه‌ڕێوه‌به‌ریی حکومه‌تی هه‌رێم، ته‌حه‌دای ده‌سه‌ڵاتی ناوه‌ندی و دروستکردنی هاوپه‌یمانیی نێوده‌وڵه‌تی. له‌گه‌ڵ به‌رده‌وامیی شه‌ڕه یاسایی و سیاسییه‌کانی نێوان هه‌ولێر و به‌غدا، غازی سروشتی نه‌ک هه‌ر کاڵایه‌ک، به‌ڵکوو له داهاتوودا وه‌ک پایه‌ی ستراتیژیی جیۆپۆله‌تیکی ده‌مێنێته‌وه.

٣. ئیمتیازە ئابوورییەکان: کردنەوەی قفڵی گەشەکردن و هەمەچەشنکردن لە ڕێگەی غازی سروشتی لە کوردستان

هەرێمی کوردستان لە ناوەڕاستی قۆناغێکی گرنگدایە لە بارەی پەرەپێدانی غازی سروشتی، ئەم پرۆسە پیشەسازییە ڕێگایەکی ستراتیژی نمایش دەکات بەرەو هەمەچەشنکردنی ئابووری و سەربەخۆیی وزە و گەشەی درێژخایەن. حکومەتی هەرێمی کوردستان دانی بە توانای یەدەگی گەورەی غازی سروشتیی خۆیدا ناوە بۆ پاڵنانی گەشەپێدانی ناوخۆ و کەمکردنەوەی پشتبەستن بە هاوردەکردنی سووتەمەنیی تێچووی زۆر و دەرکەوتنی وەک هەناردەکاری غازی سروشتی لە داهاتوودا. بە وتەی وەزارەتی سامانە سروشتییەکانی حکومەتی هەرێم، هەرێمەکە خاوەنی ٢٥ تریلیۆن پێ سێجا (Tcf) یەدەگی سەلمێنراوی غازە، ئەم یەدەگە دەیکاتە یەکێک لە گرنگترین بەرهەمهێنەرانی غازی سروشتی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا[٢١].

توانای ئابووریی ئەم یەدەگانە فرەلایەنە، لایەنی یەکەم: پەرەپێدانی ژێرخانی غازی سروشتی دەتوانێت کەمیی بەردەوامی کارەبا لە سەرانسەری ناوچەکەدا کەم بکاتەوە. لە ئێستادا حکومەتی هەرێمی کوردستان زۆر پشت بە هاوردەکردنی گازوایل و نەوتی سووتەمەنیی گرانبەها دەبەستێت بۆ دابینکردنی خواستی کارەبا. گواستنەوەی ئەم پرۆسەیە بۆ تۆڕێکی ناوخۆیی بە غازی سروشتی، توانای کڕینی وزە و متمانەکردن بە دابینکردنی ناوخۆیی بەرز دەکاتەوە، ئەمەش بناغەیەک بۆ گەشەپێدانی ئابووریی بەردەوام دروست دەکات[٢٢]. بۆ نموونە؛ فراوانکردنی وێستگەکانی کارەبا لە سەر بنەمای غاز لە هەولێر و سلێمانی لە ئێستادا و بە تایبەتییش لە داهاتوودا کەمکردنەوەی خەرجیی گەشەکردنی داهاتی ناوخۆیی گەشە پێ دەکات.

دووەم: گازی سروشتی دەتوانێت بەشێک لە پیداویستییە پیشەسازییەکان دابین بکات. کوردستان بە دابینکردنی کەرەستەی وزەی جێگیر و هەرزانتر؛ دەتوانێت وەبەرهێنەرانی بیانی ڕابکێشێت و هاندەر بێت بۆ گەشەی پیشەسازییە وزە چڕەکانی وەک پترۆکیمیایی، چیمەنتۆ، پۆڵا و.. هتد. بە پێی ئاژانسی نێودەوڵەتیی وزە، دابینکردنی وزەی جێگیر دیاریکەرێکی سەرەکییە بۆ هێنانی وەبەرهێنەران بۆ بازاڕە تازەپێگەیشتووەکان،کەرتی غازی کوردستان دەتوانێت وەک موگناتیسی سەرمایەی ناوچەکە خۆی نمایش بکات ئەگەر بە باشی بەڕێوە ببرێت[٢٣].

کلیلی ئەم ستراتیژە بریتییە لە پەرەپێدانی کێڵگە گەورەکانی غاز وەک بنە باوی

و میران لە لایەك، هەروەها فراوانکردنی زیاتری کێڵگەکانی کۆرمۆرو و چەمچەماڵ لە ڕێگەی هاوبەشی ستراتیژی لەگەڵ کۆمپانیای دانا غاز و هیلال پترۆلیۆم لە لایەکی تر، ئەم چوار کێڵگەیە بۆ قۆناغی سەرەتاو ئێستا دواتریش بەرهەمهێنان لە کێڵگەی تر دەستپێبکات. ئەم کێڵگەیەی یەکەم لە نزیک سنووری تورکیا هەڵکەوتوون، ئەمەش سوودێکی جوگرافی بۆ هەناردەکردنی داهاتوو دەڕەخسێنێت. ئەمەش وای کردووە دەستڕاگەیشتن بە بازاڕی ئەورووپا ببێتە ئامانجێکی ستراتیژیی درێژخایەن. هەمەچەشنکردنی بەردەوامیی تورکیا بۆ سەرچاوەکانی وزە، و پاڵنەرەکانی یەکێتیی ئەورووپا بۆ کەمکردنەوەی پشتبەستن بە غازی ڕووسیا، هەلومەرجێکی لەبار بۆ کوردستان دەڕەخسێنێت کە ببێتە دابینکەرێکی بەرچاو لە بازاڕی غازی ناوچەکەدا ئەگەر بە ڕێژەیەکی کەمیش بێت[٢٤].

بەڵام ناسەقامگیریی سیاسی و ڕێکخراوەیی بەردەوامە لە ڕێگریکردن لە وەبەرهێنان. کۆمپانیا نێودەوڵەتییەکان بە هۆی بەردەوامیی ناکۆکیی یاسایی لە نێوان هەولێر و بەغدا لە سەر دابەشکردنی داهات و یاساییبوونی گرێبەستەکان ڕووبەڕووی مەترسییەکی بەرچاو بوونەتەوە. بڕیارەکەی دادگای باڵای فیدراڵیی عێراق لە ساڵی ٢٠٢٢ کە یاسای نەوت و غازی حکومەتی هەرێمی هەڵوەشاندەوە، نیگەرانییەکانی وەبەرهێنەرانی سەبارەت بە گەرەنتیی پارەدان و دەسەڵاتی ڕێکخستنی پرۆسەی نەوتی زیاتر کردووە[٢٥]. سەرەڕای ئەوەش، تەحەدای ئەمنی و ناڕونی و چەقبەستوویی ئەو میکانیزمانەی کە بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی گرێبەستە درێژخایەنەکان دەحرێنە ڕوو کاریگەرییان هەبووە لە سەر خاوکردنەوەی سەرنجی کۆمپانیاکان بۆ وەبەرهێنان لە هەرێمی کوردستان.

گەشەکردنی توانای کەرتی غازی سروشتی پێویستی بە چاکسازیی دامەزراوەیی و بەرزکردنەوەی شەفافیەت و چوارچێوەیەکی یاسایی ڕوون دەبێت کە مافەکانی وەبەرهێنەران گەرەنتی بکات. مۆدێلێکی ئۆتۆنۆم، بەڵام هاوبەشی حوکمڕانیی وزە، هاوشێوەی ئەوانەی لە دەوڵەتە فیدراڵییەکاندا دەتوانێت یارمەتیدەر بێت لە هاوسەنگکردنی بەرژەوەندییە نیشتمانییەکان لەگەڵ ئامانجەکانی گەشەپێدانی هەرێم و عێراق.

دەتوانرێت بوترێت ستراتیژیەتی غازی سروشتیی کوردستان دەرفەتێکی گەورەی گۆڕانکاری دروست دەکات بۆ دووبارە داڕشتنەوەی داهاتووی ئابووریی هەرێم، بە

مەرجێک لێکتێگەیشتن لەگەڵ دەسەڵاتی ناوەندی دروست بکرێت. بە کەڵکوەرگرتن لە یەدەگە بەرفراوانەکانی و شوێنی ستراتیژی، حکومەتی هەرێم دەتوانێت سەربەخۆیی وزە، هەمەچەشنکردنی پیشەسازی و یەکگرتنی ناوچەیی بەدەست بهێنێت، ئەگەر بتوانێت بەسەر ئەو تەحەدا سیاسی و ڕێکخراوەییە بەردەوامانەدا زاڵ بێت کە لە ئێستادا پێشکەوتنەکانی سنووردار کردووە.

٤. کاریگەرییە ناوچەیی و جیۆپۆلەتیکییەکانی ستراتیژی غازی سروشتی کوردستان

هەرێمی کوردستان بەو یەدەگی غازی سروشتییە بەرچاوەی کە هەیەتی، کە بە نزیکەی ٢٥ ترلیۆن پێ سێجا (Tcf) مەزەندە دەکرێت، وەک یاریزانێکی سەرەکی لە بواری وزەی ناوچەکەدا دەردەکەوێت[٢٦]. نزیکیی جوگرافیایی هەرێمی کوردستان لە تورکیا و ئەورووپا سوودی ستراتیژی بۆ هەناردەکردنی غاز دەڕەخسێنێت، بە تایبەتی کە ئەورووپا هەوڵ دەدات سەرچاوەی وزەکانی هەمەچەشن بکات دوای دەرئەنجامە جیۆپۆلیتیکییەکانی داگیرکردنی ئۆکراین لە لایەن ڕووسیا (ئاژانسی نێودەوڵەتیی وزە)[٢٧]. ڕێڕەوی غازی باشوور (SGC) کە هێڵی غازی سروشتیی ترانس ئەنادۆڵ (TANAP) و بۆریی ترانس ئەدریاتیک (TAP) لەخۆ دەگرێت، بژاردەیەکی گونجاو دەبێت بۆ ئەوەی غازی هەرێمی کوردستان لە داهاتوودا بگاتە بازاڕەکانی ئەورووپا[٢٨].

بەڵام چەندین ئاڵۆزیی هەرێمی و ناوچەیی ڕێگری لەم دیدە دەکەن. حکومەتی ناوەندیی عێراق بە بەردەوامی دژایەتیی هەر جۆرە هەناردەکردنی وزەی سەربەخۆ لە هەرێمی کورستانەوە دەکات و بە ئاماژەدان بە پێشێلکردنی دەستووری بەسەر سامانە سروشتییە نیشتمانییەکاندا پێناسەی دەکات. لە ساڵی ٢٠٢٢دا دادگای باڵای فیدراڵیی عێراق یاسای نەوت و غازی ساڵی ٢٠٠٧ی حکومەتی هەرێمی بە نادەستووری زانی، ئەمەش ئیدیعاکانی بەغدای لە سەر بەڕێوەبردنی هایدرۆکاربۆنی کوردستان بەهێزتر کرد[٢٩]. ئەم نادڵنیاییە یاساییانە تێڕوانینی وەبەرهێنەرانی بیانی دەگۆڕێت و پلاندانانی درێژخایەنی وزە ئاڵۆزتر دەکات[٣٠].

تورکیا هەر چەندە دەکرێت هاوبەشێک بێت بۆ ترانزێتی غازی سروشتیی کوردستان، بەڵام ڕێبازێکی تایبەتی هەیە بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ ئەم جۆرە کەیسانەدا، تەرکیزی سەرەکیی لە سەر پاراستنی پەیوەندییەکانیەتی لەگەڵ عێراقی دراوسێ، بە

تایبه‌ت له‌ دوای پێشهاته‌ یاسایی و په‌یوه‌ندییه‌ نێوده‌وڵه‌تییه‌کانی دوای ڕیفراندۆمی هه‌رێمی کوردستان له‌ ساڵی ٢٠١٧. نیگه‌رانییه‌ سیاسی و ئه‌منییه‌کان، به‌ تایبه‌ت سه‌باره‌ت به‌ گرووپه‌ یاخیبووه‌ کوردییه‌کان، له‌ نێویاندا پارتی کرێکارانی کوردستان و په‌یوه‌ندییه‌کانی تورکیا-عێراق، کاریگه‌رییه‌کی زۆریان له‌ سه‌ر هاوکارییه‌کانی ئه‌نقه‌ره‌ هه‌یه‌[٣١]. جگه‌ له‌وه‌ش، بۆریی عێراق-تورکیا به‌ هۆی گرژییه‌ جیۆپۆله‌تیکییه‌کان و بڕیاره‌کانی ناوبژیوانییه‌وه‌ تووشی وه‌ستانی هه‌نارده‌کردنی نه‌وت بووه‌ته‌وه‌، ئه‌مه‌ش متمانه‌ی ڕێڕه‌وه‌کانی هه‌نارده‌کردنی نه‌وتی هه‌رێمی کوردستانی تێک داوه‌[٣٢].

هه‌روه‌ها حکومه‌تی هه‌رێمی کوردستان ڕووبه‌ڕووی کێبڕکێی ناوچه‌یی ده‌بێته‌وه‌ له‌ لایه‌ن وڵاتانی هه‌نارده‌کاری غازی سروشتییه‌وه‌ وه‌ک ئێران، قه‌ته‌ر و ئازه‌ربایجان. ئێران له‌ مێژوودا پشکێکی زۆری له‌ دابینکردنی غازی تورکیا هه‌بووه‌ و به‌ گومانه‌وه‌ سه‌یری داهاتووی هه‌نارده‌کردنی غازی سروشتیی کوردستان ده‌کات. جگه‌ له‌وه‌ش، گوایه‌ میلیشیاکانی سه‌ر به‌ ئێران ژێرخانی وزه‌ی هه‌رێمی کوردستانیان کردووه‌ته‌ ئامانج بۆ سنووردارکردنی گه‌شه‌سه‌ندنی سه‌ربه‌خۆیی وزه‌[٣٣]. له‌م نێوه‌نده‌دا قه‌ته‌ر و ئازه‌ربایجان سوودمه‌ندنی سه‌ره‌کین به‌ بنیاتنانی ژێرخانێکی پێشکه‌وتووی به‌رهه‌مهێنان و هه‌نارده‌کردنی غازی سروشتی و په‌یوه‌ندییه‌ درێژخایه‌نه‌کانی هه‌نارده‌کردنی ئه‌و سه‌رچاوه‌ سروشتییه‌ی وزه‌ له‌گه‌ڵ بازاڕه‌کانی ئه‌ورووپا، ئه‌مه‌ش کوردستان ده‌خاته‌ پێگه‌یه‌کی کێبڕکێی به‌هێزتره‌وه‌[٣٤] .

بۆ به‌ڕێوه‌بردنی ئه‌م ژینگه‌ پڕ له‌ ته‌حه‌دایه‌، حکومه‌تی هه‌رێم چالاکانه‌ هه‌وڵی داوه‌ هاوبه‌شییه‌کانی هه‌مه‌چه‌شن بکات. گه‌یاندنی دیپلۆماسیه‌تی ئه‌م دواییانه‌ی بۆ وڵاتانی که‌نداو وه‌ک قه‌ته‌ر و ئیمارات، به‌شێکه‌ له‌ ستراتیژییه‌کی فراوانتر بۆ ده‌سته‌به‌رکردنی وه‌به‌رهێنان و پشتیوانیی ته‌کنیکی بۆ په‌ره‌پێدانی کێڵگه‌ غازییه‌کانی و ژێرخانی هه‌نارده‌کردن[٣٥]. ئه‌م هاوپه‌یمانیانه‌ ئامانجیان زیادکردنی شه‌رعیه‌تی جیۆپۆله‌تیکی و که‌مکردنه‌وه‌ی پشتبه‌ستن به‌ هه‌ر تاکه‌ ئه‌کته‌رێکی ناوچه‌ییه‌. ئه‌م دوو گرێبه‌ستی ئه‌م دواییه‌ش له‌گه‌ڵ کۆمپانیای ئێچ که‌ی ئێن و وێستێرن زاگرۆس هێشتا ده‌رئه‌نجامه‌کانیان ده‌رنه‌که‌وتوون و نه‌چوونه‌ته‌ بواری جێبه‌جێکردنه‌وه‌، به‌ڵام هه‌ر زوو حکومه‌تی عێراق و وه‌زاره‌تی نه‌وتی ئه‌و وڵاته‌ی هێنایه‌ ده‌نگ، ئه‌مه‌ش ته‌حه‌دا و ده‌رفه‌تی نوێ دروست ده‌کات و حکومه‌تی هه‌رێم ده‌بێت خۆی بۆ ئاماده‌ بکات.

بۆیه‌ ده‌توانرێت بوترێت که‌ یه‌ده‌گی غازی سروشتیی کوردستان ده‌رفه‌تێکی

بەرچاو بۆ کاریگەریی ناوچەیی و گەشەسەندنی ئابووری دەڕەخسێنێت، بەڵام دەبێت چارەسەری ناجێگیریی جیۆپۆلەتیکی، ناکۆکیی یاسایی و کێبڕکێی ستراتیژی بکرێت. ستراتیژییەکی دیپلۆماسیی هاوئاهەنگ، چاکسازیی یاسایی و وەبەرهێنانی ژێرخانی بەهێز؛ زۆر گرنگە بۆ ئەوەی حکومەتی هەرێمی کوردستان وەک دابینکەرێکی وزەی جێگیر و متمانەپێکراو دەربکەوێت.

٥. بەربەستەکانی بەردەم پێشکەوتن و پێشنیارە سیاسییەکان بۆ گەشەپێدانی غازی سروشتی لە هەرێمی کوردستان

هەرێمی کوردستانی عێراق خاوەنی یەدەگی غازی سروشتیی زۆرە، لەگەڵ ئەوەشدا چەندین بەربەست ڕێگرییان لە زیاتر وەبەرهێنان لەم ئەم سەرچاوە سروشتییەدا کردووە. کەمکردنەوەی ئەم بەربەستانە پێویستی بە گرتنەبەری سیاسەتی گونجاو هەیە

بەربەستە سەرەکییەکانی پێشکەوتن:

١. بۆشایی یاسایی لە سەر خاوەندارێتی و دابەشکردنی داهات

دەستووری عێراق بە ڕوونی ئاماژەی نەکردووە بۆ دابەشکردنی بەڕێوەبردنی سەرچاوە هایدرۆکاربۆنییەکان لە نێوان حکومەتی فیدراڵی و حکومەتی هەرێمی کوردستاندا، ئەمەش بووەتە هۆی درێژەکێشانی ناکۆکییەکان[٣٦]. لە مادەی (١١٢) ی دەستووری عێراقدا هاتووە، بەڕێوەبردنی نەوت و گاز «بە هاوکاری» لەگەڵ ناوچەکانی بەرهەمهێنانی ئەو سەرچاوانە بەڕێوە بچێت، بەڵام لێکدانەوەکان جیاوازن، ئەمەش دوودڵیی لە لای وەبەرهێنەران دروست کردووە[٣٧].

٢. کەموکوڕیی لە ژێرخاندا

حکومەتی هەرێمی کوردستان تۆڕێکی بۆریی گونجاو و پێویستی نییە بۆ گواستنەوەی غاز بە شێوەیەکی کارا، لە کاتێکدا کە تۆڕێکی تا ڕادەیەک گونجاوی بۆریی نەوتی هەیە بۆ گواستنەوە و هەناردەکردن بۆ دەرەوە. ژێرخانی غاز هێشتا لە قۆناغی سەرەتای گەشەسەندندایە، ئەمەش بەکارهێنانی ناوخۆیی و تواناکانی هەناردەکردن سنووردار کردووە[٣٨]. بە بێ بنیاتنانی بۆریی گواستنەوەی غازی سروشتی بۆ تورکیا یان باشووری عێراق، هەرێم ناتوانێت بە شێوەیەکی کاریگەر یەدەگی ئەو سەرچاوە سروشتییە بە پارە بکات.

٣. نادڵنیایی وەبەرهێنەر بە هۆی ناسەقامگیری دارایی

کۆمپانیا نێودەوڵەتییەکانی نەوت و غاز کە لە کوردستان کار دەکەن، بە هۆی ناکۆکیی بودجەی نێوان هەولێر و بەغداوە ڕووبەڕووی دواکەوتنی پارەدان بوونەتەوە[٣٩]. نەبوونی چوارچێوەیەکی دارایی جێگیر، بێهیوایی دروست دەکات بۆ وەبەرهێنانی درێژخایەن لە پڕۆژەکانی غازی سروشتیدا.

٤. ئاڵنگاری حوکمڕانیی ناوخۆیی

لاوازی لە چاودێریکردنی دامەزراوەکان و گەندەڵی لە ناو دامەزراوەکانی وزەی حکومەتی هەرێمدا؛ بووەتە هۆی ناکارایی و خراپ بەڕێوەبردن[٤٠]. نەبوونی شەفافیەت لە پرۆسەکانی گرێبەستکردندا بووەتە هۆی خاوکردنەوەی هێنانی وەبەرهێنەرانی بیانی. هەروەها تێڕوانین و سیاسەت و ستراتیژی جیاوازی دوو حیزبی حکومڕان و سەرەکی لە هەرێمی کوردستان، هۆکارێکی کاریگەری ئەم جۆرە ئاستەنگەیە.

٥. پێشنیارە سیاسییەکان

- **دانوستان لە سەر میکانیزمێکی شەفاف بۆ دابەشکردنی داهات لەگەڵ بەغداد**

پێویستە چوارچێوەیەکی یاسایی ڕوون دابنرێت بۆ دیاریکردنی دابەشکردنی داهات لە نێوان حکومەتی هەرێم و حکومەتی فیدراڵیدا. سوود ببینرێت لە پێشینەکانی سیستمە فیدراڵییەکانی وڵاتانی تر لە بواری ڕێککەوتننامەکانی تایبەت بە بەڕێوەبردنی سەرچاوەکانی وزە وەک مۆدێلێک بۆ خزمەتی گشتی[٤١].

- **فراوانکردنی ژێرخانی غاز لە ڕێگەی وەبەرهێنانی ستراتیژی**

پێویستە حکومەتی هەرێم ئەولەویەت بدات بە دروستکردنی بۆری، لەوانە:

١. بۆرییەکی غازی سروشتی لە نێوان هەرێمی کوردستان و تورکیا بۆ ئاسانکاریی هەناردەکردن.

٢. بۆریی ناوخۆیی بۆ دابینکردنی وێستگەکانی کارەبای عێراق، کەمکردنەوەی پشتبەستن بە غازی ئێران.

بۆ جێبەجێکردنی ئەو دوو خاڵەی سەرەوە، دەکرێت هاوبەشی گشتی و تایبەت دروست بکرێت لەگەڵ کۆمپانیاکانی وەک «TotalEnergies» یان «Chevron»، ئەم کۆمپانیایانە دەتوانن پەرەپێدانی ژێرخانی غازی سروشتی خێراتر بکەن[٤٢].

- **هاندان بە مەبەستی پێکهێنانی هاوبەشی گشتی و تایبەت لە چوارچێوەیەکی یاسایی ڕووندا**

حکومەتی هەرێم پێویستە گرێبەستی ستانداردی هاوبەشی بەرهەمهێنان (PSCs) ئەنجام بدات بۆ ڕاکێشانی سەرنجی کۆمپانیا نێودەوڵەتییەکان، هەمان سیناریۆی سەرکەوتنی ئازەربایجان لە ڕاکێشانی کۆمپانیای بی پی و سۆکار بۆ پڕۆژەی غازی شا دەنیز بگرێتە بەر کە ئەو سیناریۆیە کاریگەریی مەرجە گرێبەستییە جێگیرەکان نیشان دەدات[٤٣].

- **چاکسازیی ناوخۆیی لە بەڕێوەبردنی وزەدا**

١. دامەزراندنی بەشێکی سەربەخۆ بۆ سەرپەرشتیکردنی مۆڵەت و گرێبەستەکان.

٢. جێبەجێکردنی ڕێوشوێنی دژە گەندەڵی، وەک هێنانەکایەی پڕۆسەیەکی ڕوون بۆ پێشکەشکردنی داواکاری.

٣. بەرزکردنەوەی توانای تەکنیکی لە ناو وەزارەتی سەرچاوە سروشتییەکان و کەرتەکانی وزەی حکومەتی هەرێم لە ڕێگەی بەرنامەکانی ڕاهێنانی نێودەوڵەتی.

کەواتە دەتوانرێت بوترێت کەرتی غازی سروشتی لە هەرێمی کوردستان ڕووبەڕووی ئاستەنگی یاسایی، ژێرخانی و حوکمڕانی بووەتەوە، بەڵام چاکسازییە ستراتیژییەکان لە بواری سیاسیدا دەتوانێت ئەم بەربەستانە کەم بکاتەوە. بە دەستەبەرکردنی ڕێککەوتنەکانی دابەشکردنی داهات، فراوانکردنی ژێرخانی ئابووری، ڕاکێشانی وەبەرهێنانی تایبەت و باشترکردنی حوکمڕانی، هەرێم دەتوانێت ببێتە دابینکەرێکی سەرەکیی غاز بۆ عێراق و بازاڕە نێودەوڵەتییەکان.

ئەنجامگیری

ڕۆڵی یەدەگی غازی سروشتیی هەرێمی کوردستان زۆر زیاترە لەوەی وەکوو سەرمایەیەکی ئابووری تێی بڕوانرێت، چونکە دەکرێت ببێت بە بەردێکی بناغە بۆ سەقامگیری و سەروەری و کاریگەریی ناوچەیی لە داهاتوودا. بە یەدەگی مەزەندەکراو کە زیاترە لە ٢٥ ترلیۆن پێ سێجا، توانای ئەوەی هەیە کە ڕێڕەوی ئابووریی خۆی دابڕێژێتەوە و وەکوو یاریزانێکی سەرەکی لە بازاڕەکانی وزەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دەربکەوێت. بەڵام بەدیهێنانی ئەم توانایە پەیوەستە بە زاڵبوون بەسەر ئاستەنگە جۆراوجۆرەکانەوە لە ڕێگەی داڕشتنی سیاسەتی ستراتیژی، چاکسازیی دامەزراوەیی

و وردبوونەوە لە پەیوەندییە دیپلۆماسییەکان.

لە ئێستادا عێراق و کوردستان پشت بە گازی هاوردەکراو لە ئێرانەوە دەبەستن و بەدەست کەمیی دابینکردنی کارەبای بەردەوامەوە دەناڵێنن. پەرەپێدانی سەرچاوەکانی غازی ناوخۆیی دەتوانێت تێچووی هاوردەکردنی وزە کەم بکاتەوە، بەرهەمهێنانی کارەبا باشتر بکات، پاشەکەوتکردنی وزە و بنیاتنانی ژێرخانێکی پتەو بە ئاڕاستەی دابینکردنی خزمەتگوزارییە جۆراوجۆرەکان پەرە پێ بدات. بنیاتنانی کەرتی غازی بە شێوەیەکی زانستیی باش؛ دەتوانێت ساڵانە ١٠-١٥ ملیار دۆلار بەشداریی ئابووریی ناوچەکە بکات، ئەمەش ڕێگەچارەیەکی باشە لە بەرامبەر قەیرانە داراییەکان و ناجێگیریی نرخی نەوت.

هەروەها پێگەی جوگرافیای کوردستان لە نێوان عێراق و تورکیا و ئێراندا دەیکاتە ناوەندێکی وزەی گرنگ. بە دابینکردنی غاز بۆ تورکیا و ئەورووپا، هەرێمی کوردستان دەتوانێت پێگەی جیۆپۆلەتیکیی خۆی بەهێز بکات، بە تایبەتی کە یەکێتیی ئەورووپا بەدوای بەدیلێکدا دەگەڕێت بۆ غازی ڕووسیا. بەڵام ئەمە پێویستی بە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان لەگەڵ بەغدا لە سەر دابەشکردنی داهات و مافی هەناردەکردن هەیە. یاسایەکی فیدراڵیی هایدرۆکاربۆن کە بە شێوەیەکی ڕوون ڕێککەوتنی لە سەر بکرێت، دەتوانێت دڵنیایی یاسایی پێویست دروست بکات بۆ وەبەرهێنانی درێژخایەن.

دوودڵیی وەبەرهێنەران لە دواکەوتنی پارەدان، ناڕوونیی داهاتووی گرێبەستەکان و مەترسییەکان و گەندەڵی لە بەڕێوەبردنی سەرچاوە سروشتییەکانەوە سەرچاوە دەگرێت. بۆ ڕاکێشانی کۆمپانیا نێودەوڵەتییەکان، حکومەتی هەرێم دەبێت ئەم کارانە ئەنجام بدات: دامەزراندنی دەزگایەکی سەربەخۆی وزە بۆ سەرپەرشتیکردنی گرێبەست و مۆڵەتدان، گرتنەبەری ڕێوشوێنی دژەگەندەڵی، وەک تەندەری کراوە و وردبینیی لایەنی سێیەم. دڵنیابوون لە پارەدان لە کاتی خۆیدا بە بەڵێندەران لە ڕێگەی ئەژمێری ئیسکرۆ یان گەرەنتیی سەروەری[٤٤].

سەرکردایەتیی کوردستان لە بەردەم هەڵبژاردەیەکی گرینگدایە، ئەویش بریتییە لە یەکەمایەتیدان بە دەستکەوتە سیاسییە کورتخایەنەکان یان پابەندبوون بە ستراتیژییەکی بەردەوامی غاز، ئەمەش کاتێک ئەنجام دەدرێت کە هاوکاری هەبێت لەگەڵ بەغدا لە سەر دابەشکردنی داهات و چوارچێوەی هەناردەکردن.

هەروەها هاوبەشیی گشتی و تایبەت لەگەڵ کۆمپانیاکانی وەک «TotalEnergies»

یان «Chevron»، بۆ دروستکردنی بۆری و کارگەی پڕۆسێسکردن[٤٥].

لە کۆتاییدا کەرتی غازی هەرێمی کوردستان تاقیکردنەوەیەکی چارەنووسسازە بۆ حوکمڕانی و دیدگا ستراتیژییەکەی. سەرکەوتن دەتوانێت ناوچەکە بگۆڕێت بۆ ناوەندێکی وزە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، لە کاتێکدا شکستهێنان دەبێتە هۆکاری سەرهەڵدانی مەترسییەکی بەردەوام و ناسەقامگیریی سیاسی. هەرێمی کوردستان بە هاوسەنگکردنی تەماحی ئابووری لەگەڵ چاکسازیی دامەزراوەیی، دەتوانێت داهاتووی وزەی خۆی مسۆگەر بکات، بەڵام تەنیا لە حاڵەتێکدا کە حکومەتی هەرێمی کوردستان بە میتۆدی یەکلاکەرەوە مامەڵە لەو کەیسەدا بکات.

پێشنیار و ڕاسپاردەکان لە بارەی بەڕێوەبردنی غازی سروشتی لە هەرێمی کوردستان

هەرێمی کوردستان خاوەنی یەدەگێکی غازی سروشتیی زۆر و بەرچاوە ئەگەر بە شێوەیەکی کاریگەر بەڕێوە ببرێت، دەتوانێت ئاسایشی وزە و گەشەی ئابووری و سەقامگیری لە کوردستان و ناوچەکە گەشە پێ بدات. لە خوارەوە پێشنیاری سەرەکی بۆ باشکردنی بەڕێوەبردنی گازی سروشتی لە هەرێمی کوردستان دەخەینە ڕوو:

١. بەهێزکردنی چوارچێوە ڕێکخراوەیی و یاساییەکان

- داڕشتنی سیاسەتێکی ڕوونی غازی سروشتی: دانانی یاسایەکی تۆکمەی غازی سروشتی کە خاوەندارێتی و مافی بەرهەمهێنان و میکانیزمی دابەشکردنی داهات لە نێوان حکومەتی هەرێمی کوردستان و حکومەتی فیدراڵیی عێراقدا دیاری بکات.
- هاندانی هاوبەشی گشتی و تایبەت: ڕاکێشانی وەبەرهێنانی بیانی لە ڕێگەی ڕێسا ڕوون و جێگیرەکانەوە، لە هەمان کاتدا دڵنیابوون لە پێداویستییەکان بۆ بەردەوامیدان و گەشەپێدانی پڕۆسە ناوخۆییەکان.
- دامەزراندنی دەسەڵاتێکی سەربەخۆی ڕێکخستنی غازی سروشتی: سەرپەرشتیی مۆڵەتدان، نرخدانان و پابەندبوون بە ڕێسا ژینگەییەکان بۆ دڵنیابوون لە بەڕێوەبردنی کارەکان و پڕۆسەکان بە شێوەیەکی دادپەروەرانە و کارا.

٢. زۆرترین بەکارهێنانی غازی سروشتی و کەمکردنەوەی بەفیڕۆچوونی ئەو سەرچاوە سروشتییە بە هۆی سووتانەوە

● وەبەرهێنان لە ژێرخانی گرتنی غازی سروشتی: ئەولەویەتدان بە دامەزراوەکانی پرۆسێسکردنی غاز بۆ کەمکردنەوەی سووتاندنی غاز لە پرۆسەکانی بەرهەمهێنانی نەوتدا و دەستخستنی پارە لە غازی پەیوەندیدار لە کێڵگە نەوتییەکاندا.

● فراوانکردنی پڕۆژەکانی غازی سروشتی بۆ بەرهەمهێنانی کارەبا: بەکارهێنانی غازی سروشتی بۆ بەرهەمهێنانی کارەبای ناوخۆیی بۆ کەمکردنەوەی پشتبەستن بە هاوردەکردنی وزە و باشترکردنی متمانەپێکردن بە بەرهەمهێنانی سەرچاوەی وزەی ناوخۆیی.

● پەرەپێدانی توانای هەناردەکردنی «LNG» و «CNG»: بەدواداچوون و کارکردن بۆ هەناردەکردنی «LNG»، یان بنیاتنانی بۆری بە قەبارەی بچووک بۆ بازاڕەکانی دراوسێ (تورکیا، ئەورووپا و... هتد) ئەگەر لە ڕووی ئابوورییەوە بتوانرێت پێداویستییەکانی بۆ دابین بکرێت.

٣. گەشەپێدان بە ژێرخان و عەمبارکردن

● دروستکردنی تۆڕەکانی بۆریی غازی سروشتی: پتەوکردنی تەکنیکەکانی پەیوەندیی نێوان کێڵگەکان، وێستگەکانی کارەبا و ناوچە پیشەسازییەکان بۆ دڵنیابوون لە دابەشکردنی غازی سروشتی بە شێوەیەکی کارا.

● پەرەپێدانی هەڵگرتنی غازی ژێر زەوی: دڵنیابوون لە سەقامگیریی دابینکردن بە هەڵگرتنی غازی زیادە بۆ کاتی لوتکەی خواست یان حاڵەتە فریاگوزارییەکان.

● نوێکردنەوەی کارگەکانی پرۆسێسکردنی غاز: وەبەرهێنان لە دامەزراوە مۆدێرنەکان بۆ جیاکردنەوە و پرۆسێسکردنی «شلەکانی غاز (LPG)، کۆندێنسێت» بۆ هەناردەکردنی بەهای زیاتر.

٤. پێشخستنی هەمەچەشنیی ئابووری و سوودە ناوخۆییەکان

● پشتگیریکردنی ئەو جۆرە پیشەسازییانەی کە سەرچاوەی سەرەکییان غازی سروشتییە: هاندان لە بواری پیشەسازییەکانی پترۆکیمیایی، پێداویستی و بەرهەمهێنان بۆ زیادکردنی بەها بۆ سەرچاوەکانی غاز.

● بەکارهێنان و دابینکردنی غازی ناوخۆیی لە پێشینەدا دابنرێت: دڵنیابوون لە دابینکردنی غاز بە نرخێکی گونجاو بۆ ماڵان و پرۆسە بازرگانییەکان بۆ هاندانی گەشەی ئابووری.

● وەبەرهێنان بکرێت بە مەبەستی پەرەپێدانی کارامەیی: ڕاهێنانی هێزی کاری ناوخۆیی لە بواری ئەندازیاری غاز، بەڕێوەبردنی پرۆژە، چاککردنەوە بۆ کەمکردنەوەی پشتبەستن بە شارەزایی بیانی.

٥. دەستەبەرکردنی بەرپرسیارێتیی ژینگەیی و کۆمەڵایەتی

● کەمکردنەوەی بەفیڕۆچوونی غازی سروشتی بە هۆی سووتاندن: سزاکان بۆ زیادەڕۆیی لە سووتاندنی غاز جێبەجێ بکرێت، لە هەمان کاتدا هاندان بۆ تەکنەلۆژیاکانی سفر سووتاندن بە توندی جەختی لە سەر بکرێتەوە.

● پەیوەندی لەگەڵ کۆمەڵگە ناوخۆییەکان: دڵنیابوون لە هاوبەشکردنی شەفافانەی سوود و چارەسەرکردنی نیگەرانییەکانی ژینگە بۆ ڕێگریکردن لە ململانێکان.

٦. پتەوکردنی هاریکاریی هەرێمی و نێودەوڵەتی

● دانوستان لە سەر ڕێککەوتنەکانی دابینکردنی غاز: هاوکاری لەگەڵ عێراق و تورکیا و دراوسێکانی تر بۆ بازرگانیی غاز لە ڕێگەی سنوورەکانەوە.

● ڕاکێشانی وەبەرهێنانی نێودەوڵەتی: پێشکەشکردنی مەرجی کێبڕکێ بۆ کۆمپانیا گەورەکانی وزە لە هەمان کاتدا مسۆگەرکردنی بەرژەوەندییە درێژخایەنەکانی حکومەتی هەرێم.

● هاوتەریبکردنی هەرێمی کوردستان لەگەڵ ڕەوتی گواستنەوەی وزەی جیهانی: کوردستان تەرکیزی لە سەر ئەوە بێت وەک دابینکەرێکی متمانەپێکراوی غازی سروشتیی جێگیر دەربکەوێت، هەروەها ئامادەکاری بکات بۆ گۆڕانکارییەکانی داهاتوو بەرەو وزەی نوێبووەوە.

کەواتە بەڕێوەبردنی کاریگەرانەی غازی سروشتی لە هەرێمی کوردستان پێویستی بە ڕێبازێکی هاوسەنگ هەیە کە چاکسازیی ڕێکخستن و وەبەرهێنانی ژێرخانی ئابووری و هەمەچەشنکردنی ئابووری و بەڕێوەبردنی ژینگەی تێدا بێت. بە جێبەجێکردنی ئەم ستراتیژانە، حکومەتی هەرێم دەتوانێت زۆرترین سوود لە سەرچاوەکانی غاز بەدەست بهێنێت و لە هەمان کاتدا بەشداری بکات لە ئاسایشی وزەی ناوچەکە و گەشەپێدانی بەردەوامدا.

سه‌رچاوه‌كان

1 Qamar Energy. (2022). Opportunities to Strengthen the Natural Gas Sector in the Iraq Kurdistan Region. US Department of Energy, Office of International Affairs.

2 Jabbar, B. J. (2024). Oil and Gas in the Iraqi Kurdistan: Geopolitical Connectivity and the Market Realities. In Deciphering the Eastern Mediterranean's Hydrocarbon Dynamics: Unravelling Regional Shifts (pp. 63-83). Emerald Publishing Limited.

3 Qamar Energy. (2022). Opportunities to Strengthen the Natural Gas Sector in the Iraq Kurdistan Region. US Department of Energy, Office of International Affairs.

4 Shafaq News. (2023). KRG begins construction on Iraq›s largest solar power station. Retrieved from https://shafaq.com/en/Kurdistan/KRG-begins-construction-on-Iraq-s-largest-solar-power-station

5 Shafaq News. (2021). Kurdistan Region launches a project to produce 75 megawatts of solar energy. Retrieved from https://shafaq.com/en/Kurdistan/Kurdistan-Region-launches-a-project-to-produce-75-megawatts-of-solar-energy

6 Mahmood Baban. (2025) Iraq, Kurdistan Region's diverse approaches to electricity supply. Rudaw. Retrieved from https://www.rudaw.net/english/opinion/20052025 .

7 World Bank. (2021). Governance and anti-corruption in Iraq's energy sector. http://www.worldbank.org

8 KRG Ministry of Natural Resources. (2023). Energy Strategy and Natural Gas Development Report.

9 GE Vernova to Upgrade Bazyan Power Plant. (2025, April 29). Iraq Business News. Retrieved from https://www.iraq-businessnews.com/2025/04/29/ge-vernova-to-upgrade-bazyan-power-plant/Kurdistan 24+5Iraq Business News+5dinaropinions.com+5

10 GE Vernova to Upgrade Bazyan Power Plant. (2025, April 29). Iraq Business News. Retrieved from https://www.iraq-businessnews.com/2025/04/29/ge-vernova-to-upgrade-bazyan-power-plant/

11 GE Vernova to Upgrade Bazyan Power Plant. (2025, April 29). Iraq Business News. Retrieved from https://www.iraq-businessnews.com/2025/04/29/ge-verno-

va-to-upgrade-bazyan-power-plant/
12 Katzman, K. (2022). Iraq: Politics and Governance. Congressional Research Service.
13 KRG Ministry of Natural Resources. (2023). Energy Strategy and Natural Gas Development Report.
14 Natali, D. (2015). The Kurdish Quasi-State: Development and Dependency in Post-Gulf War Iraq. Syracuse University Press.
15 Gunter, M. M. (2021). The Kurds: A Modern History. Markus Wiener Publishers.
16 BP Statistical Review of World Energy. (2023). Natural Gas Reserves by Region and Country.
17 Katzman, K. (2022). Iraq: Politics and Governance. Congressional Research Service.
18 Stansfield, G. (2018). The Kurdish Question Revisited. Oxford University Press.
19 Reuters. (2022). Iraq's top court rules Kurdish oil and gas law unconstitutional. Retrieved from www.reuters.com
20 Ala'Aldeen, D. A. (2020). The KRG's Foreign Policy: Balancing Regional and Global Interests. Middle East Research Institute.
21 KRG Ministry of Natural Resources. (2023). Energy Strategy and Natural Gas Development Report.
22 World Bank. (2021). Governance and anti-corruption in Iraq's energy sector. http://www.worldbank.org
23 International Energy Agency (IEA). (2021). Energy Investment Report.
24 European Commission. (2022). REPowerEU: Joint European Action for more affordable, secure and sustainable energy.
25 Reuters. (2022). Iraq's top court rules Kurdish oil and gas law unconstitutional.
26 Ministry of Natural Resources - KRG. (2023). Natural Gas Reserves and Export Strategy. http://mnr.krg.org
27 IEA. (2023). Electricity Market Report: Middle East Focus. International Energy Agency.
28 Ministry of Energy of Azerbaijan. (2023). Southern Gas Corridor overview. https//:minenergy.gov.az/en/layiheler/cenub-qaz-dehlizi2196_
29 Draw Media. (2022). Federal Court's ruling on oil and gas law. https://drawmedia.net
30 Sorkhabi, R. (2023). Iraqi Kurdistan›s oil and gas dispute with Baghdad. In The Geopolitics of Energy in the Middle East (pp. 112–130). Springer.
31 SETA Foundation. (2023). Turkey-KRG energy relations: Challenges and op-

portunities. https://setav.org
32 Reuters. (2024, March 25). Iraq blames foreign firms for Kurdistan oil export delay. https://www.reuters.com
33 MEMRI. (2023). Iranian-backed militias and Kurdistan's energy ambitions. https://www.memri.org/reports/kurdistan-energy-alternative-iran
34 Middle East Council on Global Affairs. (2023). The Geopolitics of Iraqi Kurdistan's Gas Reserves. https://mecouncil.org
35 KRG Unveils Major Energy Expansion with U.S. Partnership. (2025, April 27). Kurdistan24. Retrieved from https://www.kurdistan24.net/en/story/837302Kurdistan 24+1Kurdistan 24+1
36 Alaaldin, R. (2022). Iraq's hydrocarbon law: The struggle for federalism. Brookings Institution.
37 Hussein, D. (2022). Lessons from Canadian federalism for Iraq's oil disputes. Middle East Policy, 29(3), 45-60.
38 IEA. (2023). Electricity Market Report: Middle East Focus. International Energy Agency.
39 Reuters. (2023, June 15). Payment delays deter investors in Kurdistan's energy sector. https://www.reuters.com
40 World Bank. (2021). Governance and anti-corruption in Iraq's energy sector. http://www.worldbank.org
41 Hussein, D. (2022). Lessons from Canadian federalism for Iraq's oil disputes. Middle East Policy, 29(3), 45-60.
42 Sorkhabi, R. (2023). Iraqi Kurdistan›s oil and gas dispute with Baghdad. In The Geopolitics of Energy in the Middle East (pp. 112–130). Springer.
43 Ahliman, H. N. (2025, January). THE AGREEMENT OF THE CENTURY– AN INTERNATIONAL PROJECT THAT TURNS AZERBAIJAN INTO AN INTEGRAL PART OF THE GLOBAL WORLD ECONOMY. In Publisher. agency: Proceedings of the 8th International Scientific Conference «Research Reviews»(-January 9-10, 2025). Prague, Czech republic, 2025. 144p (p. 139). Tomas Bata University in Zlín.
44 Tarhonii, Y. (2023). BENEFICIARY AS A PARTICIPANT OF LEGAL RELATIONSHIP UNDER THE ESCROW ACCOUNT CONTRACT. ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕЯКИХ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ЮРИДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ, 124.
45 Köstem, Burç. «Uneven Earth».

گواستنەوەی پارەی نەختینە بۆ سیستمی بانکی لە هەرێمی کوردستان پراکتیکەکانی ئێستا وئاڵنگارییەکان و ئاسۆی چاکسازی

د. کامەران قادر یەعقووب

پسپۆری بواری دارایی و ئابووری

به‌رایی

كه‌رتی بانك له‌ هه‌رێمی كوردستانی عێراق له‌ سه‌ره‌تای ساڵانی (٢٠٠٠)ه‌وه‌ گۆڕانكارییه‌كی به‌رچاوی به‌خۆیه‌وه‌ بینیوه‌. دوابه‌دوای پرۆسه‌ی ئازادیی عێراق له‌ ساڵی ٢٠٠٣، حكومه‌تی هه‌رێمی كوردستان هه‌وڵی دا سیستمێكی دارایی مۆدێرن دابمه‌زرێنێت كه‌ توانای پاڵپشتیكردنی هه‌ردوو چالاكیی بازرگانیی ناوخۆیی و نێوده‌وڵه‌تیی هه‌بێت. به‌ڵام سه‌ره‌ڕای به‌ره‌وپێشچوونی سیستمی بانكی، به‌ربه‌ستی به‌رچاو ماونه‌ته‌وه‌ كه‌ ڕێگری ده‌كه‌ن له‌ یه‌كخستنی ته‌واوی پاره‌ی نه‌ختینه‌یی له‌ سیستمی بانكیی فه‌رمیدا. پاره‌ی كاش به‌رده‌وامه‌ له‌ زاڵبوون به‌سه‌ر مامه‌ڵه‌كاندا له‌ ناوچه‌كه‌دا و به‌شێكی به‌رچاوی ئابووری له‌ ده‌ره‌وه‌ی كه‌رتی دارایی فه‌رمی كار ده‌كات. ئه‌م ئابوورییه‌ وابه‌سته‌ به‌ پاره‌، ته‌حه‌دا بۆ كاركردنی كاریگه‌رانه‌ی سیستمی بانكی دروست ده‌كات، به‌ تایبه‌ت كاتێك باس له‌ ئاسانكاری بۆ دانانی پاره‌ ده‌كرێت له‌ ناو بانكدا كه‌ زۆر گرنگن بۆ دڵنیابوونی ئابووریی وڵات. یه‌كێك له‌ هۆكاره‌ سه‌ره‌كییه‌كانی ئه‌م دیارده‌یه‌، نه‌بوونی متمانه‌ی گشتییه‌ به‌ دامه‌زراوه‌ داراییه‌كان كه‌ به‌ هۆی ناسه‌قامگیریی سیاسی و مێژووی قه‌یرانه‌ ئابوورییه‌كان و خاوبوونه‌وه‌ی خێرایی چاكسازییه‌كانی بانكی گه‌وره‌تر بووه‌. جگه‌ له‌وه‌ش، ژماره‌یه‌كی زۆری هاوڵاتییان له‌ هه‌رێمی كوردستانی عێراق، به‌ تایبه‌تی ئه‌وانه‌ی له‌ گونده‌كان یان ناوچه‌ كه‌م خزمه‌تگوزارییه‌كانن، هێشتا به‌ ته‌واوی ئاشنا نین یان ئاماده‌ نین خزمه‌تگوزارییه‌ بانكییه‌ مۆدێرنه‌كان وه‌ربگرن. ئه‌م هۆكارانه‌ كاریگه‌ریی كه‌رتی بانكی سنووردار ده‌كه‌ن و ڕێگری له‌ توانای كه‌رتی بانكی ده‌كه‌ن بۆ خزمه‌تكردنی دانیشتووانی فراوانتر.

زه‌مینه‌ی مێژوویی سیستمی بانكی له‌ هه‌رێمی كوردستانی عێراق

سیستمی بانكی له‌ هه‌رێمی كوردستانی عێراق مێژوویه‌كی ئاڵۆز و پڕ له‌ گێژاوی هه‌یه‌، كه‌ به‌ هۆی هه‌ڵچوونی سیاسی و شه‌ڕ و ناسه‌قامگیریی ناوچه‌ییه‌وه‌ له‌قاڵب دراوه‌. بۆ زۆربه‌ی سه‌ده‌ی بیسته‌م، ژێرخانی بانكیی ناوچه‌كه‌ له‌ باشترین حاڵه‌تدا سه‌ره‌تایی بوو، ده‌ستڕاگه‌یشتن به‌ خزمه‌تگوزارییه‌ داراییه‌ مۆدێرنه‌كان زۆر سنووردار بوو. له‌ سه‌رده‌می ڕژێمی سه‌ددام حسێندا، دانیشتووانی كورد تووشی په‌راوێزخستنی سیستماتیكی بوون و ناوچه‌كه‌ كه‌وته‌ به‌ر گۆشه‌گیریی ئابووری و سنووردار‌كردنی قورس. له‌ ئه‌نجامدا گه‌شه‌سه‌ندنی دامو‌ده‌زگاكانی بانكی له‌ هه‌رێمی كوردستان

بە شێوەیەکی بەرچاو لە دوای بەشەکانی دیکەی عێراقەوە بوو و دانیشتووانی ئەم ناوچەیە دەستڕاگەیشتنیان بە ئاسانکاریی بانکی یان خزمەتگوزارییە داراییە فەرمییەکان سنووردار بوو(١).

پێش ساڵی ٢٠٠٣، مامەڵەی دارایی لە هەرێمی کوردستان تا ڕادەیەکی زۆر لە ڕێگەی کەناڵە نافەرمییەکانەوە ئەنجام دەدرا، تاکەکان بۆ مامەڵەی ڕۆژانە زۆر پشتیان بە پارەی نەختینە دەبەست. بە تایبەتی بازرگانییە ناوخۆییەکان لە سەر بنەمای پارە کاریان دەکرد و دەستڕاگەیشتن بە قەرز یان قەرز، نزیک بوو لە نەبوون. نەبوونی سیستمێکی بانکیی دامەزراو زۆرێک لە تاک و بازرگانییەکانی لە دەرەوەی کەرتی دارایی فەرمی هێشتەوە، ئەمەش ئاستەنگە ئابوورییەکانی زیاتر توندتر کرد. لەو کاتەدا نەبوونی ژێرخانی بانکی متمانەپێکراو، ڕێگریی لە توانای هەرێمەکە دەکرد بۆ تێکەڵبوون بە ئابووریی فراوانی عێراق یان ڕاکێشانی وەبەرهێنانی بیانی، کە بۆ ئاوەدانکردنەوە و گەشەپێدانی دوای جەنگ زۆر گرنگ بوون.

بەڵام لە دوای ڕووخانی ڕژێمی سەددام حسێن لە ساڵی ٢٠٠٣دا دیمەنەکە دەستی بە گۆڕانکاری کرد، ئەمەش خاڵی وەرچەرخانێکی بەرچاو بوو لە مێژووی ئابووری و دارایی هەرێمی کوردستاندا. حکومەتی هەرێمی کوردستان کە هەوڵی ئاوەدانکردنەوە و مۆدێرنکردنی ئابووریی هەرێمەکەی دەدا، گرنگیی پەرەپێدانی کەرتێکی بانکیی کارا و مۆدێرن وەک پێکهاتەیەکی جەوهەریی چاکسازییە ئابوورییە بەرفراوانەکانی ناسی. پرۆسەی ئاوەدانکردنەوە پێویستی بە دامەزراندنی ژێرخانی دارایی گشتگیرتر بوو، کە بتوانێت هەردوو بازرگانیی ناوخۆیی و نێودەوڵەتی لەخۆ بگرێت، پشتگیری لە گەشەی کەرتی تایبەت بکات و هەرێمی کوردستان لە سیستمی ئابووریی جیهانیدا تێکەڵ بکات(٢).

لە ساڵانی دوای ساڵی ٢٠٠٣، زنجیرەیەک دەستپێشخەری بە ئامانجی مۆدێرنکردنی سیستمی بانکی دەستی پێ کرد. لە یەکەم هەنگاوەکانی حکومەتی هەرێم، کردنەوەی بانکی ئەهلیی نوێ بوو هاوشانی دووبارە دامەزراندنەوەی دامەزراوە داراییە حکومییەکان. ئەم هەوڵانە بۆ مەبەستی هەمەچەشنکردنی ئابووری و وەبەرهێنان ڕابکێشن و دەستڕاگەیشتن بە خزمەتگوزارییە داراییەکان بۆ خەڵکی گشتی باشتر بکەن. جگە لەوەش، بانکە بیانییەکان، بە ناوچەیی و نێودەوڵەتییەکانەوە، دەستیان کرد بە هاتنە ناو بازاڕی کوردستان و ناساندنی بەرهەم و خزمەتگوزارییە داراییە

نوێیەکان و باشترکردنی ژینگەی کێبڕکێ. ناساندنی خزمەتگوزاری و ستاندارده بانکییه نێودەوڵەتییەکان، بڕگەیەکی گرنگ بوو لە گەشەسەندنی دارایی ناوچەکەدا(٣).

یەکێک لە پێشهاتە هەرە بەرچاوەکانی سەرەتای قۆناغی دوای ٢٠٠٣، دامەزراندنی بانکی ناوەندیی کوردستان بوو لە ساڵی ٢٠٠٦. بانکی ناوەندیی کوردستان ئەرکی سەرپەرشتیکردنی سیاسەتی دراوی هەرێم و پاراستنی سەقامگیریی دارایی و ڕێکخستنی کەرتی بانکیی پێ سپێردرا. حکومەتی هەرێم بە دامەزراندنی بانکی ناوەندیی سەربەخۆ، ئامانجی ئەوە بوو پابەندبوونی خۆی بە بنیاتنانی سیستمێکی دارایی بەهێز و متمانەپێکراو نیشان بدات کە توانای پشتگیریکردنی گەشەی ئابووریی هەرێمەکەی هەبێت. هەروەها بانکی ناوەندیی کوردستان ڕێسای نوێی خستە ڕوو بە ئامانجی باشترکردنی شەفافیەتی کارەکانی بانکی، بەهێزکردنی چاودێریی بانکی و بەرزکردنەوەی سەقامگیریی گشتیی سیستمی دارایی.

سەرەڕای ئەم هەوڵە سەرەتاییانە، ئاڵنگاریی بەرچاو لە مۆدێرنکردنی تەواوەتیی سیستمی بانکی و تێکەڵکردنی ناوچەکە بە بازاڕە داراییە فراوانەکانی عێراق و جیهانی مانەوە. یەکێک لە ئاستەنگە سەرەکییەکان، گەشەسەندنی سنووردارییی ژێرخانی دیجیتاڵی بوو. سیستمی بانکی لە هەرێمی کوردستانی عێراق زۆر پشتی بە سیستمی تەقلیدی و دەستی بۆ پرۆسێسکردنی مامەڵەکان بەستبوو و خزمەتگوزارییەکانی بانکی ئەلکترۆنی لە ساڵانی سەرەتای دوای چاکسازییەکانی ساڵی ٢٠٠٣دا کەم بوون. هەر چەندە هەندێک لە بانکە ئەهلییەکان دەستیان کرد بە ناساندنی بەرهەمی بانکی ئەلکترۆنی، بەڵام ژێرخانی پێویست بۆ پشتگیریکردن لە وەرگرتنی بەرفراوانی بانکی ئۆنلاین و «ATM» و سیستمی پارەدانی مۆبایل خاو بوو لە گەشەکردن(٤).

هەروەها باڵادەستیی پارەی نەختینەیی وەک بەربەستێکی بەرچاو ماوەتەوە لە بەردەم یەکخستنی سیستمی بانکیی فەرمی لە ژیانی ڕۆژانەدا. ئابووریی کورد لە سەر مۆدێلی کاش بەردەوام بوو، مامەڵەی زۆر لە دەرەوەی کەرتی دارایی فەرمی ئەنجام درا. ئەم پشتبەستنە بە پارەی کاش، ڕەگوڕیشەی لە هۆکارە کولتوورییەکان و بێمتمانەیی بە دامەزراوە فەرمییەکان و نەبوونی ئاشنابوونی گشتی بە تەکنەلۆژیاکانی بانکی دیجیتاڵییەوە بوو. لە ئەنجامدا پارەی کاش وەک شێوازی پەسەندکراوی پارەدان بۆ هەردوو تاک و بازرگانی مایەوە، تەنانەت لە کاتێکدا دامەزراوە بانکییەکان هەوڵیان دەدا هاندەری وەرگرتنی شێوازی پارەدانی مۆدێرنتر بن. ئەم باڵادەستییە بەربڵاوەی

پاره، هه‌وڵه‌كانی زیاتر ئاڵۆزتر كرد بۆ زیادكردنی قه‌باره‌ی ڕۆیشتنی پاره بۆ سیستمی بانكیی فه‌رمی، به‌مه‌ش توانای بانكه‌كانی سنووردار كرد بۆ ئاسانكاریی گه‌شه‌ی ئابووری له‌ ڕێگه‌ی قه‌رز و وه‌به‌رهێنان و خزمه‌تگوزارییه‌ داراییه‌كانی دیكه‌.

ئاڵنگارییه‌كی دیكه‌ی به‌رده‌وام بۆ په‌ره‌پێدانی سیستمی بانكی له‌ هه‌رێمی كوردستان، ناسه‌قامگیریی سیاسیی ناوچه‌كه‌ بووه‌. حكومه‌تی هه‌رێم له‌گه‌ڵ حكومه‌تی ناوه‌ند له‌ به‌غدا ڕووبه‌ڕووی گرژیی به‌رده‌وام بوونه‌ته‌وه‌، به‌ تایبه‌تی له‌ پێوه‌ندی له‌گه‌ڵ دابه‌شكردنی داهاتی نه‌وت و سه‌ربه‌خۆیی سیاسی و كۆنترۆڵكردنی سه‌رچاوه‌ داراییه‌كان. ئه‌م ناسه‌قامگیرییه‌ سیاسییه‌ كاریگه‌ریی دووره‌مه‌ودای له‌ سه‌ر كه‌رتی بانكی هه‌بووه‌، به‌ تایبه‌تی له‌ ڕووی پاراستنی متمانه‌ی وه‌به‌رهێنه‌ران و دڵنیابوون له‌ سه‌قامگیریی سیستمی بانكی. بۆ نموونه‌ ناكۆكی له‌ سه‌ر دابه‌شكردنی داهاتی نه‌وت له‌ نێوان حكومه‌تی هه‌رێم و به‌غدا ناوبه‌ناو بووه‌ته‌ هۆی دواكه‌وتنی مووچه‌ی كه‌رتی گشتی، ئه‌مه‌ش له‌ به‌رامبه‌ردا متمانه‌ به‌ دامه‌زراوه‌ داراییه‌كان ده‌شێوێنێت و په‌سه‌ندكردنی هه‌ڵگرتنی پاره‌ی نه‌ختینه‌ی فیزیكی به‌هێزتر ده‌كات.

جگه‌ له‌وه‌ش، ناجێگیریی ئابووریی فراوانتری عێراق كه‌ به‌ هۆی دابه‌زینی نرخی نه‌وت و ململانێی له‌گه‌ڵ داعش خراپتر بوو، ژینگه‌یه‌كی نادڵنیایی له‌ كه‌رتی داراییدا دروست كرد. كاریگه‌ریی ئه‌م قه‌یرانانه‌ زۆرترین هه‌ستی پێ كرا له‌ هه‌رێمی كوردستان، كه‌ داهاتی نه‌وت به‌شێكی به‌رچاو له‌ بودجه‌ی هه‌رێم پێك ده‌هێنێت. دابه‌زینی نرخی نه‌وت و داڕمانی بازاڕه‌ نێوده‌وڵه‌تییه‌كانی نه‌وت له‌ ناوه‌ڕاستی ساڵانی ٢٠١٠دا فشارێكی زیاتری خسته‌ سه‌ر كه‌رتی بانكی هه‌رێم، چونكه‌ داهاتی حكومه‌ت زۆر كه‌م بووه‌وه‌ و دامه‌زراوه‌ داراییه‌كان كێشه‌یان هه‌بوو بۆ پاراستنی نه‌ختینه‌یی. له‌م سه‌رده‌مانه‌ی نادڵنیایی ئابووریدا، زۆر كه‌س له‌ هه‌رێمی كوردستان كۆكردنه‌وه‌ی پاره‌یان هه‌ڵبژارد نه‌ك له‌ بانكه‌كاندا بیخه‌نه‌ ناو بانكه‌كانه‌وه‌، ئه‌مه‌ش به‌شدار بوو له‌ به‌رده‌وامبوونی باڵاده‌ستیی ئابووریی بنه‌مادار به‌ پاره‌(٥).

سه‌ره‌ڕای ئه‌م ئاڵنگارییانه‌، سیستمی بانكیی هه‌رێمی كوردستان له‌ ساڵانی ڕابردوودا پێشكه‌وتنی به‌رچاوی به‌ده‌ست هێناوه‌. هێنانه‌كایه‌ی پلاتفۆڕمی بانكی مۆبایل، باشتركردنی ژێرخانی دیجیتاڵی و په‌ره‌سه‌ندنی ورده‌ ورده‌ی چاره‌سه‌ره‌كانی پاره‌دانی ئه‌لكترۆنی؛ ده‌ستی كردووه‌ به‌ دوورخستنه‌وه‌ی ناوچه‌كه‌ له‌ ئابوورییه‌ ته‌قلیدییه‌كه‌ی كه‌ پاره‌ی نه‌ختینه‌یی زاڵه‌. بانكه‌ حكومییه‌كان و كه‌رتی تایبه‌ت زیاتر

داهێنانه ته‌كنه‌لۆژییه‌كانی وه‌ك جزدانی مۆبایل، ئامێری «ATM» كه پاره‌ی پێشه‌كی وه‌رده‌گرن و پلاتفۆرمی بانكی دیجیتاڵییان په‌یڕه‌و كرد كه ئامانجیان به‌ره‌وپێشبردنی گشتگیریی دارایی زیاتره. جگه له‌وه‌ش، حكومه‌تی هه‌رێم گرنگیی به‌هێزكردنی چوارچێوه‌ی ڕێكخستنی بۆ باشتر تێكه‌ڵكردنی كه‌رتی بانكی له‌گه‌ڵ بازاڕه داراییه جیهانییه‌كان زانیوه. هه‌وڵه‌كان بۆ مۆدێرنكردنی چوارچێوه‌ی یاسایی دارایی و باشتركردنی شه‌فافیه‌تی دامه‌زراوه داراییه‌كان، به‌شدارییان كردووه له سیستمێكی بانكیی به‌هێزتر و خۆڕاگرتر.

له كۆتاییدا زه‌مینه‌ی مێژوویی سیستمی بانكی له هه‌رێمی كوردستان بابه‌تێك ئاشكرا ده‌كات كه له په‌ره‌پێدانی ژێرخانی دارایی مۆدێرن ڕووبه‌ڕووی به‌ربه‌ستی به‌رچاو بووه‌ته‌وه. له سه‌ره‌تای دابڕانی ئابوورییه‌وه له سه‌رده‌می ڕژێمی سه‌ددام حسێنه‌وه تا هه‌وڵه‌كانی دوای ساڵی ٢٠٠٣ بۆ ئاوه‌دانكردنه‌وه، كه‌رتی بانكی له هه‌رێمی كوردستان گۆڕانكارییه‌كی به‌رچاوی به‌خۆیه‌وه بینیوه. به‌ڵام ته‌حه‌دیاتی وه‌ك ژێرخانی دیجیتاڵیی سنووردار، ناسه‌قامگیریی سیاسی و باڵاده‌ستیی پاره؛ به‌رده‌وامن له ڕێگریكردن له یه‌كخستنی ته‌واوی پاره‌ی نه‌ختینه‌یی له سیستمی بانكیی فه‌رمیدا. له كاتێكدا پێشكه‌وتن له‌م ساڵانه‌ی دواییدا به‌دی هاتووه، چاكسازیی زیاتر پێویسته بۆ مۆدێرنكردنی ته‌واوی سیستمی بانكی و پشتگیریكردن له هه‌وڵه فراوانه‌كانی هه‌مه‌چه‌شنكردنی ئابووریی ناوچه‌كه(٦).

٣. میكانیزمه‌كانی گواستنه‌وه‌ی پاره بۆ سیستمی بانكی له «KRI»

له هه‌رێمی كوردستان چه‌ند میكانیزمێك ئاسانكاری بۆ گواستنه‌وه‌ی پاره‌ی كاش بۆ سیستمی بانكی ده‌كات. ئه‌م شێوازانه زۆر گرنگن بۆ یه‌كخستنی ئابووری، كه تا ڕاده‌یه‌كی زۆر له سه‌ر بنه‌مای پاره‌ی نه‌ختینه‌یه له دامه‌زراوه داراییه فه‌رمییه‌كاندا. له كاتێكدا ناوچه‌كه هه‌نگاوی ناوه به‌ره‌و مۆدێرنكردنی ژێرخانی بانكیی خۆی، پراكتیزه ته‌قلیدییه‌كان هه‌ر وا باڵاده‌ستن و كه‌ناڵه دیجیتاڵییه سه‌رهه‌ڵداوه‌كان ورده ورده خه‌ریكه جێگه‌ی خۆی ده‌كاته‌وه. له خواره‌وه ئێمه به‌دواداچوون بۆ ئه‌و شێوازه سه‌ره‌تاییانه ده‌كه‌ین كه له ڕێگه‌یانه‌وه پاره‌ی كاش ده‌گوازرێته‌وه بۆ سیستمی بانكی له هه‌رێمی كورستانی عێراق، تیشك ده‌خه‌ینه سه‌ر هه‌ردوو پرۆسه‌كانیان و ئه‌و ئاڵنگارییانه كه هاوڕێیانن.

٣-١. دانانی پارەی نەختینەیی

پڕۆسە: باوترین و بەکارهێنراوترین شێواز بۆ گواستنەوەی پارە بۆ سیستەمی بانکی لە هەرێمی کوردستان لە ڕێگەی دانانی پارەی فیزیکییە لە لقەکانی بانکی. بۆ ئەنجامدانی ئەم پرۆسەیە، تاکەکان دەبێت سەردانی بانکێکی ناوخۆیی بکەن، لەوێ وردەکارییەکانی هەژماری بانکی خۆیان پێشکەش بە وەرگرتنی پارە بکەن. وەرگرتنی پارە پێش وەرگرتنی پارەی نەختینەیی ناسنامەی کڕیار و زانیارییەکانی ئەکاونتەکە پشتڕاست دەکاتەوە. پارەکان بە دەستی پرۆسێس دەکرێن و دەخرێنە سەر حسابی کڕیار، بەزۆری دوای ماوەیەکی کورت لە چاوەڕوانی. ئەم شێوازەی گواستنەوەی پارە بۆ زۆر کەس ئاسان و ئاشنایە، بەتایبەتی ئەوانەی کە خوویان بە سیستەمی بانکیی میراتی گرتووە.

بۆ ئەو کڕیارانەی کە پێیان باشە بڕێکی زۆرتر لە پارەی کاش دابنێن، ئەم شێوازە بەسوودە. هەروەها هەندێک لە بانکەکان خزمەتگوزاری پێشکەش دەکەن، کە ڕێگە بە دانانی دراوی بیانی دەدەن، کە دواتر دەتوانرێت بگۆڕدرێت بۆ دیناری عێراقی یان دراوی دیکە، بە پێی سیاسەتەکانی بانکەکە. هەروەها دانانی پارەی نەختینەیی بۆ بازرگانییەکان زۆر گرنگە، کە زۆر جار مامەڵە لەگەڵ بڕێکی زۆر لە پارەی نەختینەیی دەکەن کە لە ڕێگەی فرۆشتنەوە دروست دەبن و پێویستیان بە ڕێگەیەکی کارا هەیە بۆ دانانی پارە بە شێوەیەکی ڕێکوپێک.

ئاڵنگارییەکان: سەرەڕای ئاشنابوون و سادەییەکەی، دانانی پارەی نەختینەیی باو بێ ئاڵنگاریی نییە. یەکێک لە گرنگترین بابەتەکان سروشتی کاتبەفیڕۆدانی پرۆسەکە. سەردانی لقی بانک لە کاتی ئاساییدا یان ڕۆژانی سەرقاڵیدا دەتوانێت ببێتە هۆی چاوەڕوانییەکی درێژ، بە تایبەت لە ناوچە شارییەکان کە خواست لە سەر خزمەتگوزارییەکانی بانکی زۆرە. ئەمە دەتوانێت بە تایبەتی بۆ ئەو کەسانە نارەحەت بێت کە سەرقاڵی کارەکانیانە یان ئەوانەی پێویستیان بە دانانی پارەی بەردەوام هەیە

بۆ ئەو کەسانەی لە ناوچە گوندنشینەکان یان ناوچە کەم خزمەتگوزارییەکان دەژین، پرۆسەکە لەوەش قورسترە. ژمارەی لقی بانکەکان لە ناوچە دوورەکان سنووردارە و گەشتکردن بۆ نزیکترین بانک دەتوانێت تێچووی زۆر و کاتبەفیڕۆدەر بێت. سەرەڕای ئەوەش، ڕەنگە خەڵکی ئەم ناوچانە بژاردەی گواستنەوەیان نەبێت، ئەمەش وا دەکات کە دەستڕاگەیشتن بە خزمەتگوزارییە بانکییەکان بە شێوەیەکی ڕێکوپێک بۆیان قورس بێت. ئەم سنووردارکردنە جوگرافییە بەشدارە لە بەردەوامبوونی مامەڵەی نەختینەیی لە دەرەوەی سیستەمی بانکی فەرمی.

٣-٢. خزمەتگوزارییەکانی حەواڵەکردن

پرۆسە: حەواڵەکردن ڕۆڵێکی سەرەکی دەگێڕێت لە ئابووریی هەرێمی کوردستاندا، بەتایبەتی بە هۆی ڕەوەندی گەورەی کورد لە سەرانسەری جیهان. زۆرێک لە خێزانەکانی هەرێم پشت بە پارە دەبەستن کە کەسوکاریان لە دەرەوەی وڵات دەنێرن بۆ ئەوەی بژێوی ژیانیان دابین بکەن. خزمەتگوزارییەکانی حەواڵەکردنی پارە وەک وێسترن یونیون، مۆنیگرام و خزمەتگوزارییەکانی تری گواستنەوەی پارەی نێودەوڵەتی بە شێوەیەکی باو بۆ ناردنی پارە بۆ هەرێمی کوردستان بەکار دەهێنرێن. ئەم خزمەتگوزارییانە ڕێگە بە تاکەکان دەدەن پارەی کاش بنێرن، کە دواتر دەتوانرێت ڕاستەوخۆ بگوازرێتەوە بۆ سەر حسابی بانکیی وەرگر یان بە کاش لە شوێنێکی دیاریکراوی بریکار کۆ بکرێتەوە.

پڕۆسەی حەواڵەکردن بە شێوەیەکی گشتی، بریتییە لە دەستپێکردنی گواستنەوە لە دەرەوەی وڵات لەلایەن نێرەرەوە، دوای ئەوە وەرگر لە هەرێمی کوردستاندا دەتوانێت یان پارەکان بە شێوەی کاش وەربگرێت، یان بیخاتە سەر حسابی بانکی خۆی. ئەم خزمەتگوزارییە بۆ زۆرێک لە هەرێمی کوردستاندا بە نرخی سەلماندووە، بەتایبەتی بۆ ئەوانەی لە ناوچەگەلێکدا دەژین کە ژێرخانی بانکی کەمن. لەگەڵ زیادبوونی بەکارهێنانی خزمەتگوزارییەکانی حەواڵەکردن، بەشێکی بەرچاو لەو پارە نەختینەیەی کە دەچێتە ناو سیستەمی بانکییەوە بە هۆی ئەم گواستنەوەیانە ئاسانکاریی بۆ دەکرێت (٧)

ئاڵنگارییەکان: لە کاتێکدا خزمەتگوزارییەکانی حەواڵەکردن یارمەتیدەر بوون لە پڕکردنەوەی بۆشایی نێوان سیستەمی بانکی فەرمی و تاکەکان لە هەرێمی کوردستان، بەڵام بێ تەحەددا نین. یەکێک لە کەموکوڕییە سەرەکییەکانی تێچوونە. زۆر جار خزمەتگوزارییەکانی حەواڵەکردن پارەی زۆر لە مامەڵەکردن وەردەگرن، ئەمەش دەتوانێت بڕی ئەو پارەیەی کە وەرگرەکە وەریدەگرێت کەم بکاتەوە. ئەم پارانە دەتوانن بە تایبەتی قورس بن بۆ ئەو خێزانانەی کە داهاتیان کەمترە، یان ئەوانەی بڕێکی کەم پارە دەنێرن. تێچووی ئەم خزمەتگوزارییانە دەتوانێت تاکەکان بێهیوا بکات لە بەکارهێنانی دامەزراوە داراییە فەرمییەکان بۆ وەرگرتنی حەواڵە، چونکە لەوانەیە پێیان باش بێت پشت بە کەناڵە نافەرمی و کەمتر تێچوونەکان ببەستن (٨).

سەرەڕای ئەوە، خزمەتگوزارییەکانی حەواڵەکردن لەوانەیە بۆ هەموو کەسێک دەستیان پێ نەگات، بەتایبەتی ئەوانەی لە ناوچە دوورەکان یان گوندنشینەکاندا

دەژین، کە شوێنی بریکارەکان لەوانەیە کەم بن. لە کاتێکدا هەندێک لە شارە گەورەکان جۆرەها بریکاری خزمەتگوزاری حەواڵەیان هەیە، تاکەکان لە ناوچە دابڕاوەکاندا ڕەنگە کێشەیان هەبێت بۆ دۆزینەوەی شوێنێکی نزیک. جگە لەوەش، حاڵەت هەیە کە ژێرخانی بانکی لە هەرێمی کوردستان بە تەواوی لەگەڵ تۆڕەکانی حەواڵەکردنی جیهانیدا یەک ناگرێتەوە، ئەمەش دەبێتە هۆی دواکەوتن یان ناکارایی لە پرۆسێسکردنی حەواڵەکردندا. لە ئەنجامدا، ڕەنگە وەرگرەکان هەمیشە دەستبەجێ دەستیان بە پارەکانیان نەگات.

٣-٣. بانکی مۆبایل و پارەدانی دیجیتاڵی

پرۆسە: لەم ساڵانەی دواییدا بانکی مۆبایل بووەتە شێوازێکی گرنگیی گواستنەوەی پارە بۆ ناو سیستەمی بانکی لە هەرێمی کوردستان، بە بەکارهێنانی بەربڵاوی مۆبایل و هاتنی پلاتفۆرمی پارەی مۆبایل، مامەڵە داراییەکان تەنها پشت بە لقی فیزیکی بانکی نابەسترێت. پلاتفۆڕمی بانکی مۆبایل، وەک زەین کاش و ئاسیا حەواڵە، لە پێشەنگی ئەم گواستنەوەیە بوون. ئەم پلاتفۆڕمانە ڕێگە بە بەکارهێنەران دەدەن پارەی کاش بخەنە ناو جزدانی مۆبایلەکانیانەوە، کە دواتر دەتوانرێت بگوازرێتەوە بۆ هەژماری بانکی یان بۆ پێدانی پارە بەکار بهێنرێت (٩).

بۆ دەستپێکردنی مامەڵەیەک، بەکارهێنەر دەبێت ناوی خۆی تۆمار بکات لە دابینکەری جزدانی مۆبایل و پارەی کاش بخاتە جزدانەکەیەوە لە بریکارە ڕێگەپێدراوەکان یان لقەکانی بانکی پەیوەندیدار. کاتێک پارەکان لە جزدانی مۆبایلەکەدا بوون، بەکارهێنەران دەتوانن بیگوازنەوە بۆ ئەژمێری بانکی خۆیان، پارەی حەسابەکان بدەن، یان کڕین لە بازرگانانی سەر بە خۆیان بکەن. ئەم پڕۆسەیە ئاسانکاری و دەستڕاگەیشتنێکی زیاتر پێشکەش دەکات، بەتایبەتی بۆ ئەو کەسانەی کە ڕەنگە دەستڕاگەیشتنێکی ئاسانیان بە خزمەتگوزارییە بانکییە تەقلیدییەکان نەگات

تەحەددیاتەکان: سەرەڕای سوودەکانی، بانکی مۆبایل و سیستەمی پارەدانی دیجیتاڵی، هێشتا لە قۆناغی سەرەتاییدایە لە هەرێمی کورستان، لە کاتێکدا کە ناوەندەکانی شارەکان زیاتر خزمەتگوزارییەکانی بانکی مۆبایل بەکار دەهێنن، ناوچە گوندنشینەکان بەردەوامن لە ڕووبەڕووبوونەوەی ئاستەنگەکان لە ڕووی خوێندەواری دیجیتاڵی، دەستڕاگەیشتن بە ئینتەرنێت و ڕووماڵکردنی تۆڕی مۆبایل. بۆ زۆرێک لە

خەڵکی ناوچە دوورەکان، چەمکی بانکی مۆبایل هێشتا نامۆیە و ڕەنگە هەندێکیان بە تەواوی متمانەیان بەو تەکنەلۆژیایە نەکەن یان تێنەگەن.

سەرەڕای ئەوەش، هەر چەندە دابینکەرانی جزدانی مۆبایل کاریان کردووە بۆ فراوانکردنی تۆڕەکانیان لە بریکارە ڕێگەپێدراوەکان، بەڵام نەبوونی ژێرخانی گشتگیر لە ناوچە گوندنشینەکاندا بەو مانایەیە کە زۆرێک لە بەکارهێنەرانی ئەگەری هێشتا بەزەحمەت دەستیان بەم خزمەتگوزارییانە دەگات. ئەم سنووردارکردنە جوگرافییە دەتوانێت ڕێگری بکات لە ڕێژەی وەرگرتنی بانکی مۆبایل و ڕێگری بکات لەوەی ڕۆڵێکی بەرچاوتر بگێڕێت لە گواستنەوەی پارەی کاش بۆ سیستەمی بانکی فەرمی.

پرسێکی دیکە لە نەبوونی متمانەی بەکاربەراندایە بە پارەدانی دیجیتاڵی. زۆرێک لەو کەسانی لە هەرێمی کوردستان ئاگاداری ئەو مەترسییە ئەمنییانەی کە پەیوەندییان بە بانکی مۆبایلەوە هەیە، وەکوو ساختەکاری یان هاککردنی ئەگەری. بەبێ پەروەردەیەکی تەواو لە سەر سوود و سەلامەتی مامەڵە دیجیتاڵییەکان، ڕەنگە زۆرێک لە بەکارهێنەرانی ئەگەری بەردەوام بن لە پشتبەستن بە شێوازە تەقلیدییەکانی پارە، ئەمەش ڕێگری دەکات لە وەرگرتنی تەواوی بانکی مۆبایل.

٣-٤. ئامێری وەرگرتنی پارەی ئۆتۆماتیکی (ATM)

پرۆسە: ئامێری وەرگرتنی پارەی ئۆتۆماتیکی (ATM) داهێنانێکی سەرەکی بووە لە سیستەمی بانکی KRI، کە شێوازێکی گونجاوتر و ئۆتۆماتیکیتر بۆ ئەنجامدانی مامەڵەی دارایی دابین دەکات. هەندێک لە بانکەکان لە «KRI» ئامێری «ATM» یان ناساندووە کە نەک تەنها ڕێگە بە وەرگرتنی پارە دەدات، بەڵکوو ئاسانکاری بۆ دانانی پارەی کاش دەکات. ئەم ئامێرە «ATM»انە پارەی فیزیکی وەرئەگرن، تێبینییەکان پشتڕاست دەکەنەوە و بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی پارەکان ڕاستەوخۆ دەخەنە ناو ئەژمێری بەکارهێنەرەوە، ئەمەش بەدیلێکی خێراتر پێشکەش دەکات بۆ دانانی پارەی تەقلیدی بە یارمەتیی وەرگرتنی پارە.

بۆ ئەو بەکارهێنەرانەی کە پێویستیان بە دانانی پارەی کاش هەیە لە دەرەوەی کاتەکانی بانکی یان لەو شوێنانەی کە لقی بانکی کەمتریان هەیە، «ATM» بەدیلێکی بەنرخ دابین دەکات. هەروەها تۆڕەکانی «ATM» لەم ساڵانەی دواییدا فراوانتر

بوون، بەتایبەتی لە ناوەندەکانی شارەکاندا، بژاردەی دەستڕاگەیشووتر پێشکەش بەو کڕیارانە دەکات کە دەیانەوێت پارە لە کاتی گونجاودا دابنێن یان بیانکێشنەوە.

ئاڵنگارییەکان: هەر چەندە ئەو «ATM»انەی کە پارەی نەختینەیی وەردەگرن نوێنەرایەتیی پێشکەوتنێکی بەرچاو دەکەن لە ژێرخانی بانکی هەرێمەکەدا، بەڵام بەردەستبوونیان سنووردارە. جێگیرکردنی ئەم ئامێرانە هێشتا لە ناوچە شارییەکان چڕ بووەتەوە و زۆر جار ناوچە گوندنشینەکان ژێرخانی پێویستیان نییە بۆ پشتگیریکردنیان. ئەم ڕووماڵە سنووردارە وا دەکات کە زۆر کەس، بەتایبەتی ئەوانەی لە ناوچە کەم گەشەسەندووەکاندان، دەستڕاگەیشتن بە خزمەتگوزارییەکانی «ATM» قورس بێت (١٠).

جگە لەوەش، کارایی ئامێرەکانی دانانی پارەی «ATM» لە هەرێمی کورستان هێشتا لە پەرەسەندندایە و هەموو «ATM»ەکانی ناوچەکە تەیار نین بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ پارەدانەکان. بەم شێوەیە، ڕەنگە کڕیاران ناچار بن سەردانی ئامێرە تایبەتەکان بکەن بۆ ئەوەی پارەی پێشەکی بکەن، ئەمەش زیاتر ئاسانکارییان سنووردار دەکات. سەرەڕای ئەوەش، ڕەنگە هەندێک کەس تووشی کێشە ببن لە بەکارهێنانی ئامێرەکانی «ATM» بە هۆی سنوورداربوونی ئاشنابوونیان بە تەکنەلۆژیا یان کێشەکانی پەیوەست بە چاککردنەوەی ئامێرەکان.

لە کۆتاییدا، لە کاتێکدا چەندین میکانیزم هەیە کە لە ڕێگەیانەوە پارەی کاش دەگوازرێتەوە بۆ سیستەمی بانکی لە هەرێمی کوردستان، هەر شێوازێک کۆمەڵێک تەحەدای تایبەتی خۆی لەگەڵدایە. دانانی پارەی نەختینەیی، خزمەتگوزارییەکانی حەواڵەکردن، بانکی مۆبایل و «ATM» هەموویان ڕۆڵی گرنگ دەگێڕن لە ئاسانکاری بۆ یەکخستنی پارە لە سیستەمی دارایی فەرمیدا. بەڵام هێشتا پەسەندکردنی گشتی ئەم شێوازانە بە هۆی پرسەکانی وەک سنووردارکردنی جوگرافیی، نەبوونی خوێندەواری دیجیتاڵی، نیگەرانییەکانی ئەمنی و ژێرخانی سنووردارەوە بەربەستە. بۆ بەرزکردنەوەی کارایی و کاریگەریی میکانیزمەکانی گواستنەوەی پارە، وەبەرهێنانی زیاتر لە ژێرخانی دیجیتاڵی، بەرنامەکانی خوێندەواری دارایی، و خزمەتگوزارییەکانی بانکی گوندنشینی پێویست دەبێت.

٤. ئاڵنگارییەکانی یەکخستنی دراو لە سیستەمی بانکیدا

سەرەڕای ئەو میکانیزمە جۆراوجۆرانەی کە لە بەردەستدان بۆ گواستنەوەی پارەی کاش بۆ سیستەمی بانکی لە هەرێمی کوردستان، چەندین تەحەدای ترسناک بەردەوامن. ئەم تەحەددیایانە ڕێگرن لە یەکخستنی بێ کێشەی پارەی کاش لە دامەزراوە داراییە فەرمییەکان و بەردەوامن لە دارشتنی دیمەنی بانکی هەرێم. ئەو هۆکارانەی کە کاریگەرییان لە سەر یەکخستنی پارە هەیە لە پەسەندکردنی کولتووری قووڵەوە دەست پێ دەکات تا سنووردارکردنی ژێرخانی و ناسەقامگیریی سیاسی. بەشی خوارەوە بە وردی لەم تەحەددیایانە ورد دەبێتەوە.

٤-١. باڵادەستی دراوی نەختینەی

پرۆسە:

یەکێک لە ئاستەنگە هەرە گرنگەکان بۆ یەکخستنی دراوی نەختینەی لە سیستەمی بانکیدا لە هەرێمی کوردستاندا، باڵادەستیی قووڵی مامەڵەی نەختینەیە لە ناو ئابووریدا. لە مێژوودا ئابووریی کورد بە هۆکاری جۆراوجۆری کۆمەڵایەتی-ئابووری و کولتووری، زۆر پشتی بە پارەی کاش بەستووە. پارەی کاش وەک سەرمایەیەکی بەرجەستە و متمانەپێکراو سەیر دەکرێت کە تاکەکان دەتوانن لە دەستی خۆیاندا هەڵیبگرن، هەستکردن بە ئاسایش و کۆنترۆڵکردن بە سەر دارایی کەسیدا پێشکەش دەکات. ئەم پەسەندکردنە بۆ پارەی کاش لە ئەزموونە مێژووییەکانی دانیشتووانەوە سەرچاوە دەگرێت، کە زۆر جار دراوی فیزیکی تاکە میدیای وەرگیراو بووە بۆ مامەڵەکردن، بە تایبەت لە ئابووریی نافەرمیدا (١١).

بەشێکی بەرچاو لە چالاکییە ئابوورییەکان لە هەرێمی کورستاندا، بە تایبەتی ئەوانەی لە کەرتی نافەرمیدان، بە تەواوی بە پارە ئەنجام دەدرێن. زۆر جار بزنسە بچووکەکان و بازرگانان و پێشکەشکارانی خزمەتگوزاری پێیان باشە بە پارە مامەڵە بکەن، چونکە ڕێگەیان پێ دەدات بەدەر لە سیستەمی دارایی فەرمی و دوورکەوتنەوە لە باج و پاراستنی نهێنی لە مامەڵەکاندا. جگە لەوەش، بەکارهێنانی بەربڵاوی پارەی کاش لە ئاڵوگۆڕی ڕۆژانەدا، لەوانەش پارەدان بۆ کاڵا و خزمەتگوزارییەکان، بووەتە هۆی کەمترین خواست لە سەر بەدیلەکانی دیجیتاڵی یان بانکی.

ئاڵنگارییەکان:

باڵادەستی پارەی نەختینەیی توانای گواستنەوەی پارە بۆ ناو سیستەمی بانکی بۆ تاکەکان بە توندی سنووردار دەکات. بۆ زۆر کەس بەکارهێنانی پارەی کاش بە سادەیی گونجاوتر و ئاشناترە لە پەیوەندیکردن لەگەڵ دامەزراوە داراییە فەرمییەکان. ئەم ڕەوتە بە تایبەتی لە ناوچە گوندنشینەکاندا باو بووە، کە دەستڕاگەیشتن بە بانکەکان یان سیستەمی پارەدانی دیجیتاڵی سنووردارە. لە ڕاستیدا ڕەنگە زۆرێک لە دانیشتوانی ئەم ناوچانە تەنانەت ئەژمێری بانکیشیان نەبێت یان هۆکارێکی زۆرەملێ نەبینن بۆ کردنەوەی (١٢).

هەروەها بەردەوامبوونی پشتبەستن بە پارەی کاش ڕەنگدانەوەی پەسەندکردنی کولتووری فراوانترە بۆ سەروەت و سامانی بەرجەستە، چونکە زۆرێک لە خەڵک لە هەرێمی کورستان دوودڵن لە متمانەکردن بە سیستەمی دارایی. ئەم کورتهێنانەی متمانە دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆکارێک، لەوانە نەبوونی خوێندەواریی دارایی، بێمتمانەیی بە دامەزراوەکانی حکومەت و ناسەقامگیریی ئابووریی پێشوو. نەبوونی پەسەندکردنی بەرفراوانی پارەدانی ئەلیکترۆنی زیاتر ئەم کولتوورە بەردەوام دەکات کە بە پارە بەڕێوە دەچێت، ئەمەش وای کردووە کە بانکەکان و دامەزراوە داراییەکان قورس بێت کە پارەی کاش بخەنە ناو سیستەمی فەرمییەوە.

٤-٢. سنووردارکردنی جوگرافی و ژێرخانی

پرۆسە:

دابەشبوونی جوگرافیای خزمەتگوزارییەکانی بانکی لە هەرێمی کوردستان بە شێوەیەکی زۆر لە ناوەندە شارییەکانی وەک هەولێر، سلێمانی، دهۆک چڕ بووەتەوە. ئەم شارانە وەک ناوەندە ئابووری و کارگێڕییەکانی ناوچەکە، شانازی بە چڕییەکی زیاتری لقەکانی بانک و «ATM» و خزمەتگوزارییە داراییەکانی دیکە دەکەن. بەڵام ناوچە گوندنشینەکان لە کاتی هەوڵدان بۆ دەستڕاگەیشتن بە خزمەتگوزارییە بانکییەکان ڕووبەڕووی بەربەستی بەرچاو دەبنەوە، ئەمەش کاریگەرییەکی زۆری لە سەر توانای تاکەکانی ئەم ناوچانە هەیە بۆ دانانی پارەی کاش بۆ ناو سیستەمی بانکی (١٣).

لە ناوچە گوندنشینەکاندا زۆر جار کەمیی لقی بانکی و«ATM» و بریکاری پارەی

مۆبایل هەیە. ئەم نەبوونی ژێرخانە وا دەکات تاکەکان بە ئاستەم پەیوەندی بە سیستەمی بانکی فەرمییەوە بکەن، چونکە ڕەنگە پێویست بکات مەودای دوور ببڕن بۆ ئەوەی بگەنە نزیکترین بانک. جگە لەوەش نەبوونی ئامێری«ATM» کە توانای وەرگرتنی پارەی دانراویان هەبێت کێشەکە ئاڵۆزتر دەکات. ئەم پرسە بە هۆی ئەو ڕاستییەوە خراپتر دەبێت کە ژێرخانی بانکی مۆبایل، هەر چەندە فراوانتر دەبێت، بەڵام هێشتا ئەوەندە بەربڵاو نییە کە بتوانێت بگاتە ناوچە دوورەکان.

ئاڵنگارییەکان:

سنووردارکردنی جوگرافیای خزمەتگوزارییە بانکییەکان بەربەستێکی بەرچاوە لەبەردەم یەکخستنی پارە لە سیستەمی فەرمیدا. لەوانەیە ئەو کەسانەی لە ناوچە دوورەکان دەژین نەک تەنها ڕووبەڕووی بەربەستی فیزیکی ببنەوە بۆ دەستگەیشتن بە بانکەکان، بەڵکوو بەربەستە داراییەکانیش، چونکە زۆرێکیان دەستیان بەو تەکنەلۆژیا یان خزمەتگوزارییە ناگات کە پێویستن بۆ پەیوەندیکردن لەگەڵ چارەسەرەکانی بانکی مۆبایل. لە ئەنجامدا زۆرێک لە تاکەکان لە گوندەکانی هەرێمی کوردستان بەردەوامن لە پشتبەستن بە تۆڕە داراییە نافەرمییەکان، کە بانکەکان یان دامەزراوە داراییە فەرمییەکان ناگرێتەوە. جگە لەوەش، نەبوونی ژێرخانی گشتگیر بۆ دانانی پارەی نەختینەیی، بەتایبەتی لە ناوچە گوندنشینەکاندا، بەو مانایەیە کە تەنانەت ئەو کەسانەی کە دەستیان بە لقەکانی بانکی دەگات، ڕەنگە کێشەیان هەبێت بۆ دانانی پارە نەختینەکانیان. ئەم سنووردارکردنە دۆخێک دروست دەکات کە پارەی کاش لە دەرەوەی سیستەمی دارایی فەرمی بمێنێتەوە، ئەمەش ڕێگری لە کارایی گشتی کەرتی بانکی دەکات.

٤-٣. نەبوونی متمانە بە سیستەمی بانکی

پرۆسە:

متمانە بە سیستەمی بانکی بەردی بناغەی هەر کەرتێکی دارایی سەرکەوتووە، بەڵام لە هەرێمی کوردستان زۆر جار ئەم متمانەیە کەم دەبێتەوە. چەندین ڕووداو لە چەند دەیەی ڕابردوودا، وەک قەیرانی دارایی، دواکەوتنی مووچەی کەرتی گشتی و نموونەی بەستنی حسابی بانکی کە حکومەت سەپاندووە، متمانەی گشتییان بە سیستەمی بانکی لەناو بردووە. ئەم ڕووداوانە وایکردووە زۆرێک لە تاکەکان هەست

بە نائەمنی بکەن لە سپاردنی پارەکانیان بە بانکەکان، بەتایبەتی کاتێک نادڵنیایی لە دەوری سەقامگیری و متمانەپێکراوی دامەزراوە داراییەکان هەیە (١٤).

جگە لەوەش ناسەقامگیری ژینگەی سیاسی و ئابووریی فراوانتر لە هەرێمی کوردستان بەشداریی کردووە لە هەستکردن بە وریایی سەبارەت بە دامەزراوە داراییەکان. ناجێگیریی دیناری عێراقی لەگەڵ دابەزینی بەهای وەرزی و گۆڕانی نرخی دراو، ئەم نادڵنیاییە زیاتر گەورەتر دەکات. لە ئەنجامدا زۆرێک لە تاکەکان و بازرگانەکان پێیان باشە سامانەکەیان بە پارە هەڵبگرن نەک بیخەنە ناو بانکەکانەوە، چونکە پارەی نەختینەیی بە سەلامەتتر و دەستڕاگەیشتنتر لە کاتی قەیرانەکاندا دەزانن.

ئاڵەنگارییەکان:

نەبوونی متمانە بە سیستەمی بانکی، بەربەستێکی گەورەیە لەبەردەم یەکخستنی پارەی کاش لە دامەزراوە داراییە فەرمییەکان. زۆر کەس لە هەرێمی کوردستان، بە تایبەتی ئەوانەی کە دەرئەنجامەکانی ناسەقامگیری داراییان ئەزموون کردووە، تا ئێستاش گومانیان لە کەرتی بانکی هەیە. نەبوونی چوارچێوەیەکی ڕێکخراوەیی بەهێز و پراکتیزە داراییە ڕوون و ئاشکراکان تەنیا ئەم گومانە قووڵتر دەکاتەوە.

لە ئەنجامدا تەنانەت کاتێک تاکەکان دەستیان بە خزمەتگوزارییە بانکییەکان دەگات، ڕەنگە بە هۆی ترسی لەدەستدانی پاشەکەوتەکانیانەوە دوودڵ بن لە دانانی پارەکانیان لە بانکەکاندا، بەتایبەتی لە بەرامبەر دەستتێوەردانی ئەگەری حکومەت یان داخستنی بانکەکاندا. ئەم پرسە لەوە زیاتر ئاڵۆزتر دەبێت کە خەڵکێکی زۆر بەردەوامن لە پەیوەستکردنی بانکەکان بە حکومەتەوە، کە لە مێژوودا بە هۆی کۆنترۆڵکردنی بابەتە داراییەکانەوە متمانەیان بەخۆ نەبووە (١٥).

وەرینی متمانە بووەتە هۆی سووڕێکی خراپ کە دوودڵی خەڵک لە دانانی پارەی کاش لە بانکەکاندا ڕێگری دەکات لە پەرەپێدانی سیستەمێکی دارایی بەهێزتر. بەبێ بارستەیەکی گرینگی وەبەرهێنان، بانکەکان کێشەیان هەیە بۆ پێشکەشکردنی بەرهەم و خزمەتگوزاری دارایی داهێنەرانەتر کە بتوانن کڕیاری زیاتر بۆ خۆیان ڕابکێشن، ئەمەش متمانەی گشتی زیاتر تێک دەدات.

٤-٤. ناسەقامگیریی سیاسی و ئابووری

پرۆسە:

هەرێمی کوردستان ساڵانێکی زۆرە ناسەقامگیریی سیاسی و ئابووریی بەخۆیەوە بینیوە، ئەمەش بەشدارە لە ژینگەیەکی نادڵنیایی کە کاریگەری لە سەر هەموو لایەنەکانی ئابووری هەیە، بە سیستەمی بانکیشەوە. بەردەوام ناکۆکیی نێوان حکومەتی هەرێمی کوردستان و حکومەتی ناوەندی لە بەغدا و هەروەها گرژی لەگەڵ وڵاتانی دراوسێ، دیمەنێکی سیاسی ناجێگیری دروست کردووە. ئەم ناسەقامگیرییە کاریگەریی جددی لە سەر سیستەمی دارایی هەرێم هەبووە، چونکە زۆر جار هەڵاوسانی نرخی نەوت و گۆڕانکاری لە سیاسەتەکانی حکومەتدا دەبێتە هۆی گۆڕانکاریی لەناکاوی ئابووری.

هەروەها پشتبەستنی زۆر بە داهاتی نەوت ڕۆڵی هەبووە لە لاوازیی ئابووریی هەرێمدا. لەگەڵ هەڵاوسانی نرخی نەوت، سەقامگیریی ئابووریی هەرێم بەهەمان شێوە. ئەم گۆڕانە نرخانە دەتوانێت ببێتە هۆی کورتهێنانی بودجە و دواکەوتنی مووچە و لاوازبوونی دراو، کە هەموو ئەمانە کاریگەرییان لە سەر ئامادەیی خەڵک هەیە بۆ دانانی پارەی کاش لە بانکەکاندا. زۆر جار ناسەقامگیریی ئابووری دەبێتە هۆی ئەوەی تاکەکان بە پارە دەست بە سەروەت و سامانەکەیانەوە بگرن، چونکە ترسیان لەوە هەیە کە پارەی دانراوی بانکییان لە کاتی قەیرانەکاندا بێ بەها یان دەستیان پێ نەگات (١٦).

ئاڵنگارییەکان:

ناسەقامگیریی سیاسی و ئابووری بە شێوەیەکی بەرچاو متمانەی خەڵک بە سیستەمی بانکی تێک دەدات. خەڵک زیاتر لە ماوەی نادڵنیاییدا پارە لە بانکەکان دەکێشنەوە، پێیان باشە پارەکانیان بە شێوەی کاش بهێڵنەوە، کە بە سەلامەتتر و شلتر دەزانن. ئەم مەیلە بە تایبەتی کاتێک بەرچاو دەکەوێت کە نیگەرانی سەبارەت بە ئاسایشی حیسابی بانکی یان ئەگەری شۆکی ئابووری هەبێت.

جگە لەوەش، هەڵاوسانی بەردەوامی بەهای دیناری عێراقی و دۆلار، بڕیاری ئاڵوگۆڕی دراو و دانانی پارە بۆ تاکەکان ئاڵۆز دەکات. ئەوانەی پارەی نەختینەیان بە دراوی بیانی هەیە، ڕەنگە دوودڵ بن لە دانانی لە بانکەکاندا بە هۆی نادڵنیایی

دەوروبەری نرخی ئاڵوگۆڕ و زیانەکانی ئەگەری پەیوەست بە دابەزینی بەهای دراو. ئەم نەبوونی سەقامگیرییە، چ لە ڕووی حوکمڕانی سیاسی و چ لە ڕووی بارودۆخی ئابوورییەوە، کەشوهەوایەک دروست دەکات کە پارەی نەختینە لە دەرەوەی سیستەمی بانکی فەرمی بمێنێتەوە، ئەمەش ئابووریی هەرێم کە وابەستە بە پارەی نەختینەیی زیاتر چەسپاندووە.

لە کۆتاییدا، لە کاتێکدا کە کۆمپانیای هەرێمی کورستان هەوڵەکانی داوە بۆ مۆدێرنکردنی سیستەمی بانکی خۆی و تێکەڵکردنی پارەی کاش لە دامەزراوە داراییە فەرمییەکاندا، چەندین تەحەدا بەردەوامن. باڵادەستی پارە، سنووردارbوونی جوگرافی و ژێرخانی، نەبوونی متمانە بە سیستەمی بانکی، و ناسەقامگیریی سیاسی و ئابووری، هەموویان ڕۆڵی بەرچاو دەگێڕن لە ڕێگریکردن لە یەکخستنی بێ کێشەی پارە لە سیستەمی بانکیدا. چارەسەرکردنی ئەم تەحەددایانە پێویستی بە هەوڵی گشتگیر دەبێت، لەوانە باشترکردنی ژێرخانی بانکی، گەڕاندنەوەی متمانەی گشتی، و بەرزکردنەوەی سەقامگیریی سیاسی، کە هەموو ئەمانە بەشدار دەبن لە پەرەپێدانی درێژخایەنی سیستەمی دارایی هەرێمی کوردستان.

٥. ئاسۆی چاکسازی

بە لەبەرچاوگرتنی ئەو تەحەددایانەی لە بەشی پێشوودا باس کراون، ڕوونە کە پێویستییەکی بەرچاو هەیە بە چاکسازی لە ناو سیستەمی بانکی هەرێمی کوردستان بۆ باشترکردنی یەکخستنی پارەی نەختینەیی لە دامەزراوە داراییە فەرمییەکان. ئەم چاکسازییانە بۆ پێشخستنی گەشەی ئابووری و سەقامگیریی دارایی و گشتگیری دارایی فراوانتر زۆر گرنگ دەبن. ڕێبازێکی گشتگیر کە بریتییە لە بەرزکردنەوەی ژێرخانی، گەڕاندنەوەی متمانە و وەرگرتنی تەکنەلۆجیا دیجیتاڵییەکان، پێویستە بۆ چارەسەرکردنی ئەو پرسە سیستماتیکییانەی کە تا ئێستا یەکخستنی پارەی کاشیان سنووردار کردووە. ئەم بەشە چەندین چاکسازیی سەرەکی دەخاتە ڕوو کە دەتوانن یارمەتیدەر بن لە مۆدێرنکردنی کەرتی بانکی و هەنگاو بنێن بەرەو گشتگیری دارایی زیاتر لە هەرێمی کوردستان.

١-٥. پێشخستنی بانکی دیجیتاڵی و گشتگیری دارایی

پرۆسە:

یەکێک لە ڕێگا بەڵێندەرەکان بۆ چاکسازی بریتییە لە پێشخستنی بانکی دیجیتاڵی و گشتگیری دارایی. فراوانبوونی خێرای بانکی مۆبایل و دیجیتاڵی شۆڕشێکی گەورەی لە سیستەمی دارایی لە سەرانسەری جیهاندا کردووە و هەرێمی کوردستانیش لەوە بێبەری نییە. لە چوارچێوەی هەرێمی کوردستاندا، فراوانکردنی خزمەتگوزارییەکانی بانکی مۆبایل و جزدانی دیجیتاڵی دەتوانێت ڕۆڵێکی سەرەکی بگێڕێت لە هاندانی تاکەکان بۆ گواستنەوەی پارە نەختینەکانیان بۆ سیستەمی بانکی فەرمی. لەگەڵ بڵاوبوونەوەی مۆبایلە زیرەکەکان، پلاتفۆرمی بانکیی مۆبایل وەک زەین کاش و ئاسیا هەوالا (AsiaHawala) پێشتر بەڵێنیان نیشان داوە لە ئاسانکاری بۆ گواستنەوەی پارە و پارەدان. بە بەکارهێنانی ئەم پلاتفۆڕمانە، ئەو کەسانەی کە بە شێوەیەکی نەریتی پشتیان بە پارەی کاش بەستووە، دەتوانن لە ئاسانکاریی مۆبایلە زیرەکەکانیانەوە دەستیان بە خزمەتگوزارییە بانکییەکان بگات(١٧).

چاکسازییەکان:

بۆ پێشخستنی کاریگەرانەی بانکی دیجیتاڵی دەتوانرێت چەندین چاکسازی جێبەجێ بکرێت:

١. هاندان بۆ وەرگرتنی بانکی دیجیتاڵی: حکومەت دەتوانێت ڕۆڵێکی گرنگ بگێڕێت بە پێشکەشکردنی هاندان وەک کەمکردنەوەی کرێی مامەڵە، داشکاندنی باج بۆ پارەدانی ئەلیکترۆنی، یان یارمەتی بۆ پێشکەشکارانی خزمەتگوزاری بانکی مۆبایل. ئەم هاندانانە بانکی دیجیتاڵی زیاتر سەرنجڕاکێش دەکەن بۆ ئەو کەسانەی کە لە ئێستادا دوودڵن لە گواستنەوە دوور لە پارەی کاش (١٨).

٢. فراوانکردنی ژێرخانی بانکی مۆبایل: زیادکردنی بەردەستبوونی بریکارەکانی بانکی مۆبایل، دابینکەرانی جزدانی دیجیتاڵی، و سیستەمی خاڵەکانی فرۆشتن (POS) لە ناوچە شارییەکان و گوندەکاندا، خزمەتگوزارییە داراییە دیجیتاڵییەکان زیاتر دەستڕاگەیشتن دەکات. بە دڵنیابوون لەوەی کە خزمەتگوزارییەکانی بانکی مۆبایل لە سەرانسەری هەرێمدا بەردەستن، تەنانەت لە ناوچە دوورەکان، حکومەت دەتوانێت یارمەتیدەر بێت لە پڕکردنەوەی ئەو بۆشایانەی کە هەن لە گشتگیری داراییدا.

٣. هەڵمەتەکانی خوێندەواری دارایی: بۆ ئاسانکاری بۆ وەرگرتنی بەربڵاوی بانکی

دیجیتاڵی، پێویستە بەرنامەکانی خوێندەواری دارایی جێبەجێ بکرێت بۆ پەروەردەکردنی خەڵک سەبارەت بە سوودەکانی بەکارهێنانی خزمەتگوزارییە داراییە دیجیتاڵییەکان. ئەمەش یارمەتی تاکەکان دەدات، بە تایبەتی ئەوانەی لە کۆمەڵگە گوندنشینەکان یان کەم خزمەتگوزارییەکاندان، تێبگەن کە چۆن پلاتفۆرمی بانکی مۆبایل بە شێوەیەکی پارێزراو و کاریگەر بەکار بهێنن.

سوودەکان:

بە پێشخستنی بانکی دیجیتاڵی و فراوانکردنی گشتگیری دارایی، هەرێمی کوردستان دەتوانێت بەشێکی زۆری دانیشتووانەکەی بخاتە ناو سیستەمی بانکی فەرمی. ئەمەش پشتبەستن بە پارە کەم دەکاتەوە، شەفافیەتی دارایی باشتر دەکات و بەشداری دەکات لە گەشەی ئابووری فراوانتر لە ڕێگەی ڕێگەدان بە دەستڕاگەیشتن بە قەرز و پاشەکەوتکردن بە ئاسانی.

٥-٢. باشترکردنی دەستڕاگەیشتن بە ژێرخانی بانکی

پڕۆسە:

بۆ بەرەنگاربوونەوەی نایەکسانی جوگرافی لە خزمەتگوزارییە بانکییەکان، پێویستە بانکە حکومییەکان و ئەهلییەکان وەبەرهێنانێکی بەرچاو لە فراوانکردنی ژێرخانی بانکیدا، بەتایبەتی لە ناوچە گوندنشینەکاندا. چڕبوونەوەی بانک و «ATM» لە ناوەندەکانی شاردا توانای خەڵکی ناوچە کەم گەشەسەندووەکان سنووردار دەکات بۆ بەشداریکردن لە سیستەمی دارایی فەرمیدا. بە باشترکردنی دەستڕاگەیشتن بە خزمەتگوزارییە بانکییەکان، چ لە ڕووی ژێرخانی فیزیکی و چ لە ڕووی پلاتفۆرمە دیجیتاڵییەکانەوە، هەرێمی کوردستان دەتوانێت دڵنیا بێت لەوەی کە تاکەکان لە سەرانسەری هەرێمدا دەرفەتیان هەیە بۆ دانانی پارەی کاش بۆ سیستەمی بانکی فەرمی.

چاکسازییەکان:

١. فراوانکردنی تۆڕی «ATM» : چاکسازییەکی سەرەکی بریتی دەبێت لە فراوانکردنی تۆڕی «ATM» لە سەرانسەری هەرێمی کوردستان، بەتایبەتی لە ناوچە دوور و گوندنشینەکان. ئەمەش نەک تەنها زیادکردنی ژمارەی ئامێرەکانی «ATM»، بەڵکوو دڵنیابوون لەوەی کە ئەم ئامێرانە تەیار کراون بۆ وەرگرتنی پارەی نەختینەیی،

بەمەش ڕێگەیەکی گونجاو پێشکەش بە کڕیاران دەکرێت بۆ دانانی پارە ڕاستەوخۆ بۆ سەر ئەژمارەکانیان بەبێ ئەوەی پێویستیان بە سەردانی لقەکانی بانکی هەبێت.

٢. دامەزراندنی لقی بانکی زیاتر لە ناوچە کەم خزمەتگوزارییەکان: جگە لە فراوانکردنی دەستڕاگەیشتن بە «ATM»، دامەزراندنی لقی بانکی زیاتر لە ناوچە کەم خزمەتگوزارییەکان زۆر گرنگە. ئەمەش دەتوانرێت لە ڕێگەی هاوبەشی نێوان بانکە حکومییەکان و بانکە ئەهلییەکان بۆ کردنەوەی لقی نوێ یان دامەزراندنی یەکەکانی بانکی مۆبایل کە بتوانن بگاتە گوندە دوورەکان.

٣. پەرەپێدانی ژێرخانی دیجیتاڵی: بەهێزکردنی ژێرخانی دیجیتاڵی بانکی، لەوانەش دانانی تۆڕی ئینتەرنێتی متمانەپێکراو و تۆڕی مۆبایل، پاڵپشتی گەشەی بانکی مۆبایل و سیستەمی پارەدانی دیجیتاڵی دەکات، کە زۆر گرنگن بۆ دڵنیابوون لەوەی کە خزمەتگوزارییە بانکییەکان دەستڕاگەیشتن بە خەڵکی تەنانەت لە دوورترین ناوچەکانیشدا.

سوودەکان:

باشترکردنی دەستڕاگەیشتن بە ژێرخانیی بانکی توانای تاکەکان لە سەرانسەری هەرێمی کوردستان بەرز دەکاتەوە بۆ دانانی پارەی کاش، بەڕێوەبردنی داراییەکانیان و بەشداریکردن لە چالاکییە داراییە فەرمییەکان. ئەم چاکسازییە دەبێتە هۆی کەمکردنەوەی پشتبەستن بە پارەی کاش و فراوانکردنی گشتگیریی دارایی و زیادکردنی کارایی سیستەمی دارایی بە گشتی.

٣-٥. بەهێزکردنی چوارچێوەی یاسایی و ڕێکخراوەیی

پرۆسە:

چوارچێوەیەکی یاسایی و ڕێکخراوەیی بەهێز پێویستە بۆ چاندنی متمانە بە سیستەمی بانکی و ئاسانکاری بۆ یەکخستنی نەختینەیی بە شێوەیەکی ڕێکوپێک لە کەرتی دارایی فەرمیدا. بەبێ پاراستنی یاسایی دروست، ڕەنگە تاکەکان دوو دڵ بمێننەوە لە دانانی پارەکانیان لە بانکەکاندا، لە ترسی ئەوەی کە پارەدانەکانیان تووشی زیان یان خراپبەکارهێنانیان دەبێت. بەهێزکردنی چوارچێوەی یاسایی و ڕێکخراوەیی یارمەتیدەر دەبێت بۆ پاراستنی وەبەرهێنەران و دڵنیابوون لە شەفافیەت و دروستکردنی متمانە بە دامەزراوە داراییەکان.

چاکسازییەکان:

١. ناساندنی پلانی بیمەی وەبەرهێنان: یەکێک لە ڕێگا کاریگەرەکان بۆ هاندانی خەڵک بۆ دانانی پارەکانیان لە بانکەکاندا بریتییە لە دامەزراندنی پلانی بیمەی وەبەرهێنان. ئەم پلانانە کە لە زۆرێک لە وڵاتان باون، لە ئەگەری شکستی بانکەکاندا، وەبەرهێنەرەکان دەپارێزن، گەرەنتی گەڕانەوەی پارە دانراوەکانیان دەکەن تا بڕە پارەیەکی دیاریکراو. ئەمەش ترسی لەدەستدانی پاشەکەوتکردن بە شێوەیەکی بەرچاو کەم دەکاتەوە، بەتایبەتی بۆ ئەوانەی پێشتر تووشی ناسەقامگیریی دارایی بوون.

٢. دڵنیابوون لە شەفافیەتی ڕێکخستن: ڕێنماییە ڕێکخراوەییە ڕوون و شەفافەکان زۆر گرنگن بۆ دروستکردنی متمانە لە کەرتی بانکیدا. دڵنیابوون لەوەی کە ڕێساکانی دەوروبەری قەرزدان، پاراستنی پارەدان و مافەکانی بەکاربەر بە ڕوونی دەگەیەنرێن و جێبەجێ دەکرێن، ژینگەیەکی سەقامگیر بۆ تاکەکان بۆ پەیوەندیکردن لەگەڵ سیستەمی بانکیدا دەڕەخسێنێت.

٣. بەهێزکردنی پاراستنی یاسایی بۆ وەبەرهێنەران: ئەو یاسایانەی کە بەرژەوەندییە داراییەکانی بەکاربەران دەپارێزن، وەک یاساکانی دژی ساختەکاری و بەستنی ئەکاونتی بێ مۆڵەت، یارمەتیدەر دەبن لە دروستکردنی ژینگەیەکی بانکی سەلامەتتر. سیستەمی یاسایی دەبێت دڵنیا بێت لەوەی بانکەکان بە شەفافیەت و لێپرسینەوە کار دەکەن، ئەمەش مەترسییەکانی گەندەڵی یان خراپ بەڕێوەبردن کەم دەکاتەوە.

سوودەکان:

بە بەهێزکردنی چوارچێوەی یاسایی و ڕێکخراوەیی، هەرێمی کوردستان دەتوانێت ژینگەیەکی بانکی سەقامگیرتر و متمانەپێکراوتر بنیات بنێت. ئەمەش هانی تاکەکان دەدات پارە نەختینەکانیان بگوازنەوە بۆ بانکەکان، بەو پێیەی دەزانن کە پارە دانراوەکانیان بە یاسا پارێزراوە و دامەزراوە داراییەکان پابەندن بە ڕێسای شەفافەوە

٥-٤. بەرزکردنەوەی متمانەی گشتی

پرۆسە:

گەڕاندنەوەی متمانەی گشتی بە سیستەمی بانکی یەکێکە لە ئاستەنگە هەرە زەقەکان بۆ هەرێمی کوردستان بەبێ متمانە بە سەلامەتی و سەقامگیریی دامەزراوە داراییەکان، تاکەکان بەردەوام دەبن لە کۆکردنەوەی پارەی کاش نەک بیخەنە

بانکەکانەوە. دووبارە بنیاتنانەوەی متمانەی گشتی پێویستی بە ڕێبازێکی فرەلایەنە هەیە کە گرنگی بە باشترکردنی شەفافیەت و خزمەتگوزاریی کڕیاران و نەهێشتنی گەندەڵی لە ناو کەرتی بانکیدا بدات (١٩).

چاکسازییەکان:

١. باشترکردنی خزمەتگوزاریی کڕیار: یەکێک لە ڕاستەوخۆترین ڕێگاکان بۆ بەرزکردنەوەی متمانە بە سیستەمی بانکی، بریتییە لە باشترکردنی خزمەتگوزاریی کڕیار. ئەمەش بریتییە لە پێشکەشکردنی خزمەتگوزارییەکی کەسی و وەڵامدەرەوەتر لە لقەکانی بانک، پێشکەشکردنی ڕوونکردنەوەی ڕوون لە سەر سیاسەتەکانی بانک، و دڵنیابوون لەوەی کە کڕیاران هەست بە بەها و گوێگرتن دەکەن. ڕاهێنانی ستافی بانک بۆ چارەسەرکردنی نیگەرانییەکانی کڕیار بە شێوەیەکی کارا و کاریگەر دەتوانێت یارمەتیدەر بێت لە کەمکردنەوەی بێزارییەکان و زیادکردنی ڕەزامەندی.

٢. زیادکردنی شەفافیەت لە کارەکانی بانکیدا: شەفافیەت لە چۆنیەتیی کارکردنی بانکەکان و چۆنیەتیی بەڕێوەبردنی وەبەرهێنانەکان و چۆنیەتیی ڕێکخستنیان بۆ دروستکردنی متمانە زۆر گرنگە. ئاشکراکردنی بەردەوامی گشتی سەبارەت بە تەندروستیی کەرتی بانکی، هەروەها پەیوەندییەکی ڕوونی سیاسەتەکانی بانکی، یارمەتیدەر دەبێت بۆ دڵنیاکردنەوەی وەبەرهێنەران کە پارەکانیان بە سەلامەتی بەڕێوە دەبرێت.

٣. بەرەنگاربوونەوەی گەندەڵی و ساختەکاری: گەندەڵی و ساختەکاری دارایی ڕێگرییەکی بەرچاون بۆ ئەو کەسانەی بیر لە دانانی پارە نەختینەکانیان دەکەنەوە بۆ دامەزراوە داراییە فەرمییەکان. ڕێوشوێنی کاریگەر بۆ بەرەنگاربوونەوەی گەندەڵی لە ناو کەرتی بانکیدا، وەک ڕێکارەکانی وردبینی، میکانیزمی دژە ساختەکاری، و سزای یاسایی ڕوون بۆ هەڵسوکەوتی نادروست، بەشدار دەبێت لە دروستکردنی ژینگەیەکی بانکی سەلامەتتر و متمانەپێکراوتر.

سوودەکان:

بە بەرزکردنەوەی متمانەی گشتی، هەرێمی کوردستان دەتوانێت بنکەیەکی کڕیاری چالاکتر و سەرقاڵتر بۆ بانکەکانی پەروەردە بکات. کاتێک خەڵک هەست بە ئاسایش دەکەن سەبارەت بە سەقامگیری و متمانەپێکراوی دامەزراوە داراییەکان، ئەگەری ئەوە زیاترە پارەکانیان بخەنە ناو سیستەمی بانکی، ئەمەش دەبێتە هۆی ئاسانکاری بۆ یەکگرتنی دارایی زیاتر و گەشەسەندنی ئابووری.

ئەنجامگیری

ئاسۆی چاکسازی لە سیستەمی بانکی هەرێمی کوردستان ئومێدبەخشە، بەڵام بەدەستهێنانی سیستەمێکی دارایی تەواو یەکگرتوو پێویستی بە هەوڵی بەردەوام دەبێت لە چەندین بەرەدا. بە پێشخستنی بانکی دیجیتاڵی، باشترکردنی ژێرخانی بانکی، بەهێزکردنی چوارچێوەی یاسایی، دووبارە بنیاتنانەوەی متمانەی گشتی، هەرێمی کوردستان دەتوانێت بەربەستەکانی بەردەم یەکخستنی پارەی نەختینە تێپەڕێنێت و سیستەمێکی بانکی بەهێزتر و گشتگیرتر دروست بکات. ئەم چاکسازییانە نەک تەنها کارکردنی کەرتی بانکی باشتر دەکەن، بەڵکوو بەشدار دەبن لە ئامانجە ئابوورییە فراوانەکانی ناوچەکە کە بریتین لە هەمەچەشنکردن و گەشەکردن و سەقامگیری.

یەکخستنی پارەی نەختینە بۆ سیستەمی بانکی لە هەرێمی کوردستان نوێنەرایەتی تەحەددایەکی ئاڵۆز و فرەلایەنە دەکات، کە بە هۆی پشتبەستنی قووڵی هەرێم بە مامەڵەی نەختینەیی، ژێرخانی دارایی گەشەنەکردوو، بە شێوەیەکی چارەنووسساز، نەبوونی متمانەی بەربڵاو بە دامەزراوە داراییە فەرمییەکان لە قاڵب دراوە. لە کاتێکدا کە کەرتی بانکی «KRI» لە سەرەتای ساڵانی ٢٠٠٠وە پێشکەوتنی بەرچاوی بەدەست هێناوە، گواستنەوەی تەواوی پارەی نەختینەیی بۆ سیستەمی دارایی فەرمی هێشتا بە هۆی بەربەستی بەرچاوەوە بەربەستە. ئابووریی ناوچەکە کە لە مێژوودا پشت بە مامەڵە نافەرمییەکانی بنەمای پارە دەبەستێت، بەردەوامە لە ڕووبەڕووبوونەوەی بەربەستەکان لە مۆدێرنکردنی سیستەمی دارایی خۆی بەگوێرەی ڕەوتە جیهانییەکان. سەرەڕای ئەوەش، ئاسۆی کۆنکرێتی هەیە بۆ زاڵبوون بەسەر ئەم تەحەددایانە، بەتایبەتی لە ڕێگەی چاکسازییە ستراتیژییەکان کە ئامانجیان مۆدێرنکردنی ژێرخانی، هاندانی گشتگیری دارایی زیاتر و گەڕاندنەوەی متمانەی گشتی بە سیستەمی بانکی

ڕێگای سیستەمێکی بانکی یەکگرتووتر لە هەرێمی کوردستان پەیوەستە بە چەندین چاکسازیی سەرەکی کە گرنگی بە بەکارهێنانی پێشکەوتنە تەکنەلۆژییەکان، باشترکردنی دەستڕاگەیشتن بە خزمەتگوزارییە داراییەکان، و دروستکردنی ژینگەیەکی ڕێکخراوەیی کە متمانە و ئاسایش دەچێنێت. ئەم چاکسازییانە نەک تەنها توانای مۆدێرنکردنی ژێرخانی بانکییان هەیە، بەڵکوو توانای هاندانی گەشەی ئابووریی فراوانتری ناوچەکەیان هەیە، هاندانی هەمەچەشنکردن دوور لە پشتبەستن بە نەوت و دڵنیابوون لەوەی کە خزمەتگوزارییە داراییەکان دەستڕاگەیشتن بە دانیشتووانێکی فراوانتر.

یەکێک لەو توخمە سەرەکییانەی کە داهاتووی سیستەمی بانکی لە هەرێمی کوردستان دادەڕێژێت، پێشخستنی بانکی دیجیتاڵی و خزمەتگوزارییە داراییەکانی مۆبایلە. لەگەڵ پەرەسەندنی تەکنەلۆژیای مۆبایل و خزمەتگوزارییەکانی بانکی مۆبایل وەک زەین کاش و ئاسیا هەوالا کە کێشکردنیان بەدەست هێناوە، هەرێمی کوردستان دەتوانێت ئەم پلاتفۆرمانانە بەکار بهێنێت بۆ پڕکردنەوەی بۆشاییەکانی ئێستا لە گشتگیری داراییدا. فراوانکردنی سیستەمی پارەدانی دیجیتاڵی، هاندانی بەکارهێنانی جزدانی مۆبایل، پێشکەشکردنی هاندان بۆ مامەڵە ئەلیکترۆنییەکان یارمەتیدەر دەبێت بۆ گواستنەوەی بەشێکی بەرچاو لە دانیشتووان لە مامەڵەی کاشەوە بۆ چالاکییە داراییە فەرمییەکان و شوێنپێهەڵگرەکان.

شانبەشانی بانکی دیجیتاڵی، فراوانکردنی ژێرخانی فیزیکی، وەکوو ئامێری «ATM» کە پارەی نەختینەیی وەردەگرێت، یەکەکانی بانکی مۆبایل و لقی نوێی بانکی لە ناوچە کەم خزمەتگوزارییەکان زۆر گرنگە بۆ باشترکردنی دەستڕاگەیشتن. لە ئێستادا خزمەتگوزارییە بانکییەکان لە ناوچە شارییە گەورەکانی وەک هەولێر، سلێمانی، و دهۆک چڕ بوونەتەوە، بەمەش زۆرێک لە کۆمەڵگا گوندنشینەکان لە خزمەتگوزارییە داراییە فەرمییەکان دابڕاون. فراوانکردنی دەستڕاگەیشتن بە خزمەتگوزارییە بانکییەکان دڵنیای دەدات لەوەی کە تاکەکانی ئەم ناوچانەی کەم خزمەتگوزارییان هەیە توانای دەستڕاگەیشتن بە خزمەتگوزارییە بانکییەکانیان هەیە و پارە نەختینەکانیان بخەنە ناو ئابووریی فەرمی.

بوارێکی دیکەی چاکسازیی گرینگ بەهێزکردنی چوارچێوەی یاسایی و ڕێکخراوەییە کە کەرتی بانکی بەڕێوە دەبات. بۆ ئەوەی متمانەی گشتی بە دامەزراوە داراییەکان بنیات بنێتەوە، هەرێمی کوردستان دەبێت دڵنیا بێت لەوەی کە سیستەمی بانکییەکەی بە شێوەیەکی شەفاف کار دەکات، وەبەرهێنانەکان پارێزراون و دامەزراوە داراییەکان کەوتوونەتە ژێر چاودێری و لێپرسینەوە. هێنانەکایەی پلانەکانی بیمەی وەبەرهێنان، ڕێسای ڕوون سەبارەت بە مافەکانی بەکاربەر، ڕێوشوێنی بەهێزتری دژە گەندەڵی، پارێزگاری و هاندانێکی پێویست بۆ تاکەکان دابین دەکات بۆ متمانەکردن بە سیستەمی دارایی فەرمی.

جگە لەوەش پێویستە متمانەی گشتی بە کەرتی بانکی بگەڕێتەوە بە باشترکردنی خزمەتگوزاریی کڕیاران و زیادکردنی شەفافیەت و بەرەنگاربوونەوەی گەندەڵی.

بۆ زۆرێک لە دانیشتوانی هەرێمی کوردستان، بێمتمانەیان بە سیستەمی بانکی لە ئەزموونەکانی ڕابردووی قەیرانە داراییەکان، دواکەوتنی پێدانی مووچە و پرسەکانی وەک بەستنی ئەکاونتەکانەوە سەرچاوە دەگرێت. دووبارە بنیاتنانەوەی متمانە پێویستی بە هەوڵی هاوبەش دەبێت لەلایەن هەر دوو حکومەت و کەرتی تایبەتەوە بۆ دڵنیابوون لەوەی کە دامەزراوە داراییەکان خزمەتگوزارییە جێی متمانە پێشکەش دەکەن، بەرژەوەندییەکانی کڕیاران لە پێشینەدا دابنێن و بە شێوەیەکی شەفاف کار بکەن. پەیوەندیکردن سەبارەت بە سەلامەتیی وەبەرهێنان و سەقامگیریی سیستەمی بانکی، لەگەڵ کردەوەی دیار بۆ نەهێشتنی گەندەڵی، کلیلی پەروەردەکردنی متمانە لەنێوان خەڵکدا دەبێت.

یەکخستنی سەرکەوتووانەی پارەی نەختینەیی لە سیستەمی بانکی فەرمیدا کاریگەریی قووڵی لە سەر ئاکامنجە ئابوورییە فراوانەکانی هەرێمی کوردستان دەبێت. یەکێک لە سوودە هەرە بەرچاوەکانی چاکسازی لە کەرتی بانکیدا، توانای هەمەچەشنکردنی ئابوورییە. لەگەڵ بەشداریکردنی زیاتری تاک و بازرگانەکان لە سیستەمی دارایی فەرمیدا، دەرفەتی زیاتر بۆ دەستڕاگەیشتن بە قەرز و پاشەکەوتکردن و وەبەرهێنان لە کەرتە جیاوازەکانی دەرەوەی نەوتدا دەبێت. جگە لەوەش، سیستەمێکی بانکی بەهێزتر و گشتگیرتر ڕێگە بە شەفافیەتی دارایی زیاتر دەدات و پشتبەستن بە پراکتیزە داراییە نافەرمیەکان و زۆر جار نارِوونەکان کەم دەکاتەوە. ئەمەش نەک تەنها پشتگیری لە گەشەی ئابووری بەردەوامی درێژخایەن دەکات، بەڵکوو هاندەری زیادکردنی وەبەرهێنانی بیانی دەبێت لەڕێگەی دابینکردنی ژینگەیەکی ئابووری سەقامگیرتر و پێشبینیکراوتر.

جگە لەوەش، باشترکردنی توانای سیستەمی بانکی بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ یەکخستنی پارە ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕێت لە پێشخستنیی گشتگیری دارایی. هەرێمی کوردستان دانیشتووانێکی بەرچاوی بێ بانکی هەیە، بەتایبەتی لە ناوچە گوندنشینەکان و ناوچە دوورەکان، کە زۆر پشت بە پارە و پراکتیزە داراییە نافەرمییەکان دەبەستن. دڵنیابوون لەوەی کە ئەم تاکانە دەستیان بە خزمەتگوزارییە بانکییە گونجاو و پارێزراو و متمانەپێکراوەکان دەگات، هەنگاوێکی گرنگ دەبێت بەرەو پەروەردەکردنی ئابوورییەکی گشتگیرتر، کە هەموو ئەندامانی کۆمەڵگا بتوانن بە تەواوی بەشداری لە سیستەمی ئابووریدا بکەن.

بەڵام پرۆسەی چاکسازی لە سیستەمی بانکی هەرێمی کوردستان بێ ئاستەنگ نییە. ناسەقامگیریی سیاسی، ناجێگیری ئابووری بەردەوام و مێژووی بێمتمانەیی بە دامەزراوەکان، ئەرکی چاکسازی لە کەرتی بانکیدا دەکاتە پرۆسەیەکی خاو و وردە وردە. سەرەڕای ئەوەش، بە پابەندبوونی ڕوونی حکومەت، چاکسازییە ئامانجدارەکان و بەشداری چالاکانەی کەرتی تایبەت، «KRI» دەتوانێت هەنگاوی مانادار بنێت بەرەو یەکخستنی پارەی کاش لە سیستەمی بانکی خۆیدا، کە لە کۆتاییدا ڕێگە خۆش دەکات بۆ ئابوورییەکی سەقامگیرتر و گشتگیرتر و هەمەچەشنتر.

لەگەڵ بەردەوامبوونی مۆدێرنکردنی سیستەمی بانکی هەرێمی کوردستان، زۆر گرنگ دەبێت کە سەرنجی لە سەر ئامانجە درێژخایەنەکانی هەمەچەشنکردنی ئابووری، سەقامگیری دارایی و گەشەپێدانی ناوچەیی بێت. ئەم چاکسازییانە نەک هەر کارایی کەرتی بانکی باشتر دەکەن، بەڵکوو توانای هەرێمەکە بۆ کێبڕکێکردن لە ئابووریی جیهانیدا بەرز دەکەنەوە. بە پەروەردەکردنی ژینگەیەک کە تاکەکان و بازرگانەکان هەست بە ئاسایش و متمانە بکەن لە پەیوەندیکردن لەگەڵ سیستەمی دارایی فەرمی، «KRI» دەتوانێت ئابوورییەکی خۆڕاگرتر و دینامیکی زیاتر دابمەزرێنێت کە کەمتر پشت بە داهاتی نەوت ببەستێت و زیاتر پشت بە داهێنان و کارگێڕی و گەشەی کەرتەکانی غەیرە نەوت ببەستێت.

لە کۆتاییدا، یەکخستنی پارەی کاش لە سیستەمی بانکی هەرێمی کوردستان هەنگاوێکی گرنگە لە گۆڕانکاریی ئابووریی فراوانتری ناوچەکەدا. بە چاکسازییە دروستەکان، هەرێمی کوردستان توانای کردنەوەی دەرفەتی نوێی هەیە بۆ گەشەی ئابووری، گەشەپێدانی کۆمەڵایەتی و سەقامگیری ناوچەیی. داهاتووی سیستەمی بانکی لە هەرێمی کوردستان، و توانای پشتگیریکردنی گەشەپێدانی بەردەوام، پەیوەستە بە جێبەجێکردنی سەرکەوتووانەی ئەم چاکسازییانە و پابەندبوونی هەموو لایەنە پەیوەندیدارەکان بە مۆدێرنکردنی سیستەمی دارایی و باشترکردنی ژیانی خەڵکی لە هەرێمی کوردستان.

سەرچاوە و پەراوێزەکان

1- Central Bank of Iraq. (2022). Annual Report: Banking Sector Performance. Central Bank of Iraq. https://cbi.iq/static/uploads/up/file-173563991524858.pdf

2- Central Bank of Iraq (CBI). (2023). Annual Report 2022. https://cbi.iq

3- Kurdistan Regional Government - Ministry of Finance and Economy. (2022). Banking Sector Reform Strategy. Erbil: KRG Publications.

https://www.researchgate.net/publication/385312712_Banking_in_Kurdistan_Evaluating_the_Roles_and_Activities_of_Commercial_Banks_and_Islamic_Financial_Institutions

4- International Monetary Fund (IMF). (2021). Iraq: Selected Issues. IMF Country Report No. 21/67. https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2024/05/15/Iraq-Selected-Issues-549033

5- Central Bank of Iraq. (2022). Annual Report: Banking Sector Performance. Central Bank of Iraq. https://cbi.iq/static/uploads/up/file-173563991524858.pdf

6- Ali, A. H., & Ahmed, K. M. (2021). Challenges Facing the Banking Sector in the Kurdistan Region of Iraq. Zanco Journal of Humanity Sciences, 25(1), 120–135.

https://cihanuniversity.edu.iq/the-issues-facing-banking-system-in-kurdistan-region-of-iraq/

7- Central Bank of Iraq. (2022). Annual Report: Banking Sector Performance. Central Bank of Iraq. https://cbi.iq/static/uploads/up/file-173563991524858.pdf

8- Central Bank of Iraq (CBI). (2023). Annual Report 2022. https://cbi.iq

9- Ali, A. H., & Ahmed, K. M. (2021). Challenges Facing the Banking Sector in the Kurdistan Region of Iraq. Zanco Journal of Humanity Sciences, 25(1), 120–135.

https://cihanuniversity.edu.iq/the-issues-facing-banking-system-in-kurdistan-region-of-iraq/

10- Ali, A. H., & Ahmed, K. M. (2021). Challenges Facing the Banking Sector in the Kurdistan Region of Iraq. Zanco Journal of Humanity Sciences, 25(1), 120–135.

https://cihanuniversity.edu.iq/the-issues-facing-banking-system-in-kurdistan-region-of-iraq/

11- GIZ. (2021). Financial Inclusion in Iraq: Current Status and Future Opportunities. Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit.

https://www.giz.de/en/downloads/giz2022-en-financial-inclusion-for-economic-restart-and-integration-in-iraq.pdf

12- PwC Middle East. (2019). The Future of Banking in the Middle East: Adapting to a Digital Landscape. https://sbs-software.com/wp-content/uploads/2025/03/SBS-Study-Digital-Banking-in-Middle-East-and-Africa-Seven-Key-Trends-Shaping-the-Future.pdf

13- PwC Middle East. (2019). The Future of Banking in the Middle East: Adapting to a Digital Landscape. https://sbs-software.com/wp-content/uploads/2025/03/SBS-Study-Digital-Banking-in-Middle-East-and-Africa-Seven-Key-Trends-Shaping-the-Future.pdf

14- OECD. (2022). Enhancing Access to Finance for SMEs in Fragile Contexts: Case of Iraq. OECD Publishing. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2020/12/financing-in-fragile-contexts_93c70f7c/e87c2402-en.pdf

15- Central Bank of Iraq (CBI). (2023). Annual Report 2022. https://cbi.iq

16- World Bank. (2023). Financial Inclusion in Iraq: Challenges and Opportunities. World Bank Group.

https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/172321468262761037/promoting-financial-inclusion-for-growth-and-development-in-iraq

17- Central Bank of Iraq (CBI). (2023). Annual Report 2022. https://cbi.iq

18- OECD. (2022). Enhancing Access to Finance for SMEs in Fragile Contexts: Case of Iraq. OECD Publishing. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2020/12/financing-in-fragile-contexts_93c70f7c/e87c2402-en.pdf

19- Central Bank of Iraq. (2022). Annual Report: Banking Sector Performance. Central Bank of Iraq. https://cbi.iq/static/uploads/up/file-173563991524858.pdf

جیهان لە لێواری وەرچەرخاندا ؛ جێگۆڕکێی هێز و کاریگەرییەکانی لەسەر ئایندەی هەرێمی کوردستان

د. زانا کەریم
دکتۆرا لە سیاسەتی نێودەوڵەتی

بەرایی

ئەو ڕووداو و پێشهاتانەی لە سەر ئاستی جیهان ڕوو دەدەن؛ لە لایەکەوە و هەڵکشانی ململانێی سیاسی و ئابووری و سەربازی و تەکنەلۆژیایی نێوان هێزە گەورەوارە جیهانییەکان، لە لایەکی دیکەوە پاڵنەرێکی گرنگن بۆ ئەوەی پرسیار لە بارەی ئەگەری گۆڕانکاریی جیهانی و وەرچەرخان لە هاوسەنگیی هێز و ڕۆڵ و پێگەی دەوڵەتاندا بورووژێنین. ئەمەش بە ئامانجی سەرپێخستنی گفتوگۆ و بیرکردنەوە و تێڕامان لە ئایندەی هەرێمی کوردستان لە سای ئەم گۆڕانکارییانەدا، هەروەها شەنوکەوکردنی کاریگەریی ئەم گۆڕانکارییانە لە سەر هەرێم و دەستنیشانکردنی ئەو هەڕەشە و دەرفەتانەی لە ئەنجامی ئەم گۆڕانکارییانەوە لە بەردەم هەرێمدا قوت دەبنەوە. لە ئێستادا نەزمی نێودەوڵەتی لە بارودۆخێکدایە، ئەگەر نەتوانین ناوی لێ بنێین قۆناغی ڕاگوزەر، ئەوا دەتوانین بڵێین: لە لێواری وەرچەرخاندایە. ناونیشانی پەڕەباسەکەشمان هەر لەم سۆنگەیەوە سەرچاوە دەگرێت، کە پێمان وایە بارودۆخی نێودەوڵەتی لە بەردەم ئەگەری گۆڕانکاریدایە و جیهان وردە وردە ژان بە گۆڕانکارییەوە دەگرێت، بەڵام چی لەو ژانە دەکەوێتەوە و کاریگەرییەکانی لە سەر هەرێمی کوردستان چۆن دەبێت؟ ئەوە ئەو پرسیارەیە کە لەم پەڕەباسەدا هەوڵ دەدەین بچینە پای وەڵامدانەوەی و تا ئەو شوێنەی توانای تێگەیشتن و شرۆڤەکانی ئێمە بڕ دەکات، دەستوپەنجە لەتەک لێکەوتەکانیدا نەرم بکەین و ڕواڵەتەکانی دەستنیشان بکەین. بەر لە وەها کارێکیش، پێویستە لە سەرەتاوە چەمکی وەرچەرخانی جیهانی بناسێنین و بزانین مەبەست لە چەمکەکە چییە.

یەکەم: وەرچەرخانی جیهانی

جۆزێف نای؛ بیریاری کایەی سیاسەتی نێودەوڵەتی و خاوەنی بیردۆزی نەرمەهێز، پێی وایە لە سەدەی بیست و یەکدا دوو جۆر وەرچەرخان بەسەر هێزدا هاتووە، یەکێکیان جێگۆڕکێی هێزە (Power Transition) و ئەوی دیکەیشیان پژانی هێزە (Power Dif-fusion)[١]. ئەوەی ئێمە لەم پەڕەباسەدا مەبەستمانە، جێگۆڕکێی هێزە نەک پژانی هێز[٢].

مەبەست لە جێگۆڕکێی هێز: وەرچەرخان و گواسترانەوەی هێزە، لە دەوڵەتێکی زاڵ و باڵادەستەوە بۆ دەوڵەتێکی دیکەی تازەهەڵمساو (تازەهەڵکشاو)[٣]. واتە سەرەولێژبوونەوە و داکشانی هێزی دەوڵەتێک و هەڵکشان و بەهێزبوونی دەوڵەتێکی دیکە لە سیاسەتی جیهانیدا. لە لایەکی دیکەوە وەرچەرخانی جیهانی گواسترانەوەی ناوەندی بڕیار و کاریگەرییە، لە هەرێم و ناوچەیەکی جوگرافییەوە بۆ هەرێم و ناوچەیەکی جوگرافیی دیکە، ئەم دیاردەیەش دیاردەیەکی مێژوویی و باوی سیاسەتی نێودەوڵەتییە[٤]. هاوکات وەرچەرخان و جێگۆڕکێی هێز لە سەر ئاستی جیهان، گۆڕانکاری لە پەیکەری سیستمی نێودەوڵەتییشدا بەدوای خۆیدا دەهێنێت، پەیکەری سیستمەکە لە تاک جەمسەرییەوە دەگۆڕێت بۆ دوو جەمسەریی، یان فرەجەمسەری، یاخود بە پێچەوانەوە.

گریمانەکانی بیردۆزی وەرچەرخانی هێز، سەرەتا لە لایەن بیریاری ئیتاڵیایی ئەبرامۆ فیمۆ کینس ئۆرگانیسکی (١٩٢٣-١٩٩٨) پەرەی پێ دراوە و دەستاوێژێکی تیۆریی گرنگە بۆ تێگەیشتن لەو گۆڕنکارییانەی لەم سەروەختەدا و لە سیاسەتی جیهانیدا ڕوو دەدەن[٥]. بیردۆزەکە لە سێ توخم پێک هاتووە: پەیکەر (Structure)، داینامیکەکان (Dynamics)، سیاسەتەکان (Policy). توخمی پەیکەر لە بیردۆزەکەدا، تێگەیشتن لە سروشتی هێز و پەیوەندییەکانی هێز لە نێوان دەوڵەتان و تایبەتمەندییەکانی پێڕۆی نێودەوڵەتی، کە دەوڵەتەکان پێکەوە دەبەستێتەوە؛ فەراهەم دەکات[٦].

ئۆرگانیسکی لە میانی بیردۆزەکەیدا دەوڵەتان لە سەر بنەمای هێز و بنەمای ڕەزامەندی؛ بەسەر چوار دەستەدا دابەش دەکات:

دەستەی یەکەم: دەوڵەتانی بەهێز و ڕەزامەند،

دەستەی دووەم: دەوڵەتانی بەهێز و ناڕازی،

دەستەی سێیەم: دەوڵەتانی بێهێز و ناڕازی،

دەستەی چوارەم: دەوڵەتانی بێهێز و ڕەزامەند.

بە گوێرەی بیردۆزی وەرچەرخانی هێزی ئۆرگانیسکی، دەستەی یەکەمی دەوڵەتان

(دەوڵەتانی بەهێز و ڕەزامەند) بەرگری لە باری ئارا دەکەن و بەرژەوەندییان لە گۆڕینی پەیکەری پێڕۆی نێودەوڵەتیدا نییە، چونکە پێڕۆکە ملکەچی هەژموونی خۆیانە. دەستەی سێیەم (دەوڵەتانی بێهێز و ناڕازی) هەر چەندە ناڕازییشن، بەڵام هێز و توانای گۆڕانکارییان نییە. دەستەی چوارەم (دەوڵەتانی بێهێز و ڕەزامەند) هەم ڕازین لە ڕەوشەکە و هەمیش هێز و توانای گۆڕانکارییان نییە. ئەوەی ڕۆڵی گرنگ و تەوەرەیی دەگێڕێت لە وەرچەرخانی هێزدا، دەستەی دووەمی دەوڵەتانە (دەوڵەتانی بەهێز و ناڕازی)، ئەم دەوڵەتانە هەم ناڕازین لە پێگە و ڕۆڵی خۆیان لە ناو پێڕۆکەدا و هەمیش بایی ئەوەندە هێزیان هەیە لە خۆیان ڕاببینن و بتوانن گۆڕانکاری ئەنجام بدەن[٧]. کەواتە چەمکی ڕەزامەندی چەمکێکی تەوەرەییە لەم بیردۆزەدا و ڕازیبوون یان ناڕازیبوونی دەوڵەت لە دابەشبوونی هێز لە پێڕۆی نێودەوڵەتیدا، گۆڕاوێکی سەرەکییە لە دیاریکردنی کاریگەریی دابەشبوونی هێز لە سەر سەقامگیریی پێڕۆی نێودەوڵەتی[٨].

لە سۆنگەی ئەو چوارچێوە بیردۆزییەوە کە لە بارەی وەرچەرخانی هێزەوە خستمانە ڕوو، دەتوانین بە سادەیی بڵێین: مەبەست لە وەرچەرخانی جیهانی؛ جێگۆڕکێی هێز و ناوەندی کارلێک و کاریگەرییە، لە خۆرئاوا و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە بۆ باشووری خۆرهەڵاتی ئاسیا و بە تایبەتییش کۆماری چینی میللی. لە هەمان کاتدا گۆڕانی تەرازووی هێز و پەیکەری سیستمی نێودەوڵەتییە لە تاک جەمسەرییەوە (ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا) بۆ دوو جەمسەری (ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و کۆماری چینی میللی).

سەرەڕای ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و کۆماری چینی میللی، بە لای چاودێرانەوە چەند وڵاتێکی دیکەش وەک: ڕووسیا، یەکێتیی ئەورووپا، هیندستان، بەڕازیل، بە جیا یاخود لە ڕێگەی هاوپەیمانێتییەوە، ئەگەری ئەوەیان هەیە ببنە جەمسەر لە سیاسەتی جیهانیدا و پەیکەری نەزمی نێودەوڵەتییش لە بەردەم ئەگەری فرەجەمسەریدا کراوەیە. بەڵام سەرنجەکان لە ئێستادا لە سەر چین چڕ کراونەتەوە، لەبەر دوو هۆکاری سەرەکی:

یەک: وەکوو لە سەر زاری کاربەدەستانی وڵاتەکەوە ڕایانگەیاندووە و ڕەفتار و هەڵسوکەوتەکانیشیان ئەوە دەردەخات، چین ناڕازییە لە باری ئارای نەزمی نێودەوڵەتی و پێی وایە نەزمەکە پێویستی بە پێداچوونەوە هەیە. لەم ڕووەوە هەوڵەکانی چین بۆ گۆڕینی واقیعی دەریایی لە دەریای باشووری چین، هەروەها لە میانی

خۆنمایشکردنیەوە لە دەریای خۆرهەڵاتی چین و پتەوکردنی توانا سەربازییەکانیەوە، بە تایبەتییش چەکی نابەرابەر (الاسلحة غير المتماثلة)، دەیەوێت لە ڕووی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا بوەستێتەوە و هاوسەنگییەک دروست بکات[٩].

دوو: لە ئێستادا ئەو دەوڵەتەی سەرباری ناڕەزایی؛ هێزی ئەوەی هەیە گۆڕانکاری ئەنجام بدات، تەنها وڵاتی چینە. ئەگەر چاوێک بە پێنوێنەکانی هێزدا بخشێنین، بۆمان دەردەکەوێت هێزی چین لە چ ئاستێکدایە[١٠].

لێکەوتەکانی وەرچەرخانی جیهانی

بە بیرکردنەوە لە وەرچەرخانی جیهانی و بە خوێندنەوەی ئەو ئەدەبیاتەی لەم ڕووەوە لە بەر دەستدایە و لەیەکدانی پێدراوەکان، دەتوانین لە سێ خاڵدا و بە کورتی لێکەوتەکانی وەرچەرخانی جیهانی دەستنیشان بکەین:

١. **پێداچوونەوە**

وەرچەرخانی هێز لە سەر ئاستی جیهان دەبێتە هۆکاری پێداچوونەوەی ڕێساکان و ڕێکخستنەوەی دامەزراوە جیهانییەکان و داڕشتنەوەی هاوپەیمانێتی و جەمسەربەندییەکانیش، بە جۆرێک ڕەنگدانەوەی هاوسەنگیی نوێی هێز و بارودۆخە تازەکە بێت، هەروەها بەرجەستەکەری ڕۆڵ و پێگەی نوێی ئەو هێزانەش بێت کە هەڵکشاون.

٢. **پاشاگەردانی**

ئەو ڕەوشەی لە خاڵی یەکەمی سەرەوەدا ئاماژەمان پێ دا (پێداچوونەوە)، جۆرێک لە پاشاگەردانی چێ دەکات، چونکە وەرچەرخانی جیهانی و جێگۆڕکێی هێز؛ پاڵنەرە بۆ هاتنەئارای ڕەوشێک، پاشاگەردانی و ناسەقامگیری تێیدا سەروەر دەبێت و تا ئەو کاتەی ڕەوشەکە ئارام دەبێتەوە و هاوسەنگیی هێز بە لایەکدا دەکەوێت و لە سەر تەوەرێک لەنگەر دەگرێت، ئەم پاشاگەردانییە بەردەوام دەبێت.

ئۆرگانیسکی بەڵگەی ئەوە دەهێنێتەوە کاتێک لە سەر ئاستی جیهان وەرچەرخان لە ناوەندەکانی هێزدا ڕوو دەدات، واتە کاتێک لە نەزمی نێودەوڵەتیدا هێز لە دەوڵەتێکی گەورەوار و بە هەژموونەوە دەگوازرێتەوە بۆ دەوڵەتێکی دیکەی تازە هەڵمساو، کێبەرکێ بەسەر سروشتی پەیوەندییەکانی نێوانیاندا زاڵ دەبێت، لەم قۆناغەدا و بە هۆی ئەم ڕەوشەوە دەشێت ناسەقامگیرییەک لە پێڕۆ (سیستم)ی نێودەوڵەتیدا ڕوو بدات[١١]. لە لایەکی دیکەوە بیریاران پەیوەندی لە نێوان سەقامگیریی نەزمی

نێودەوڵەتی و ژمارەی گاهێزەکاندا (Super Power) دروست دەکەن. کینیس واڵتز لەم ڕووەوە پێی وایە هەتا ژمارەی گاهێزەکان کەمتر بن، ئەگەری ڕوودانی شەڕ کەمتر دەبێتەوە و ئاستی سەقامگیریی نەزمی نێودەوڵەتییش بەرزتر دەبێتەوە، چونکە لەم حاڵەتەدا خاڵە لاوازەکان بە ئاسانی دەستنیشان دەکرێن و ڕێککەوتنیان لە بارەوە دەکرێت. بە پێچەوانەشەوە هەتا ژمارەی کایەرەکان زیاتر بن، گرفتەکانیش زیاتر دەبن و بەریەککەوتنەکان توندتر دەبنەوە و گەیشتن بە ڕێککەوتن ئەستەمتر دەبێت[١٢].

٣. گواستنەوەی ململانێکان

زۆر جار هێزە جیهانییەکان خۆیان لە بەریەککەوتن و ململانێی ڕاستەوخۆ دەبوێرن و مەیدانی کارلێک و بەریەککەوتنەکانیان دەگوازنەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە (ناوچەی سێیەم). ئەوەی وا دەکات ئەم گواستنەوەیەش ڕوو بدات، بەعەقڵانیکردنی ململانێ و جڵەوکردنی ئاڕاستەی ململانێکانە لە لایەن هێزە جیهانییەکانەوە لە نێوان خۆیاندا، تاکوو ڕێگە لە تەشەنەکردنی بگرن و نەگاتە ئاستی کارەساتێکی ماڵوێرانکەر (وەک جەنگی ناووکی) بۆ هەموو مرۆڤایەتی. لێرەوە شەڕی بریکاری (Proxy War) و پێکدادانی بریکار (Agent) ی هێزە جیهانییەکان لە ناوچە جیاوازەکانی جیهاندا دەست پێ دەکات. بۆ نموونە؛ لە ماوەی جەنگی سارددا هیچ شەڕ و ڕووبەڕووبوونەوەیەکی ڕاستەوخۆ لە نێوان یەکێتیی سۆڤیەت و هاوپەیمانەکانی لە پەیماننامەی وارشۆ و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و هاوپەیمانەکانی لە پەیماننامەی ناتۆ ڕووی نەدا. بەڵام ملیۆنان کەس لە کۆریا و ڤێتنام و ئەفغانستان و نیکاراگوا و ئەنگۆلا و سلڤادۆر و ناوچەکانی دیکەی جیهان بوون بە قوربانی و گیانیان سپارد، بە هۆی ئەو جەنگانەوە کە بە بریکاریی ئەو دوو گاهێزە بەرپا دەبوون[١٣].

مەودا و چۆنێتیی وەرچەرخانی جیهانی

سەبارەت بە وەرچەرخانی جیهانی، ئەوەی گرنگە لێی بەئاگا بین و سێرەی سەرنجی لە سەر بگرین، دوو پرسە: ئەوانیش پرسی ماوە و پرسی چۆنێتیی وەرچەرخانەکەیە. بە دەربڕینێکی دیکە دەتوانین بڵێین: ئایا ئەم وەرچەرخانە لە نزیک ماوە یان لە مامناوەند ماوەدا ڕوو دەدات؟ ئەگەر ڕوو بدات، ئایا بە شێوەیەکی ئاشتییانە و دوور لە جەنگ و ململانێی توندوتیژ ڕوو دەدات، یاخود وەرچەرخانێکی خوێناوی دەبێت و ئاگری جەنگێکی جیهانی دادەگیرسێنێت؟

چاودێران و بیریارانی کایەی سیاسەتی نێودەوڵەتی بۆچوون و ڕای جیاواز و

ناکۆک بە یەکیان لە بارەی ئەم دوو پرسەوە هەیە: سەبارەت بە وەرچەرخانی هێز و هەژموونی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، بەشێکی پێشبینییە ئایندەییەکان بەو ئاڕاستەیەن کە تا ناوەڕاستی سەدەی بیست و یەک بەردەوام دەبێت[١٤]، بەڵام وا دیارە پێشهات و گۆڕانکارییە جیهانییەکان ڕێگە نەدەن ئەم هەژموونە یەکلایەنە بگاتە ناوەڕاستی سەدە[١٥] یان ئەگەر بگاتیش، هەژموونێکی بێ سەرئێشە و ئاسان نەبێت. سەبارەت بە چۆنێتیی وەرچەرخانەکەش، وەرچەرخانە مێژووییەکانی دیکە پێمان دەڵێن: دەکرێت ئاشتییانە بێت و دەکرێت پڕ لە ململانێ و جەنگ و توندوتیژی بێت. هەردوو جۆرە وەرچەرخانەکە لە ڕابردوودا ڕوویان داوە و ئەگەری ڕوودانەوەیان لە ئێستا و لە ئایندەشدا ئەگەرێکی کراوەیە. بەڵام ئەگەری ڕوودانی جەنگ لە حاڵەتی هەڵکشانی دەوڵەتێکی وەکوو چیندا، بە ڕای میرشایمەر[١٦]؛ ئەگەرێکی چاوەڕوانکراوە.

میرشایمەر پێی وایە کاتێک چین دەبێتە هێزێکی ئابووری، بە دڵنیاییەوە هەوڵ دەدات ئەم هێزە ئابوورییە وەربگێڕێت بۆ هێزی سەربازی و هەوڵ دەدات هەژموونی خۆی بەسەر ناوچەی باکووری خۆرهەڵاتی ئاسیادا بسەپێنێت، چونکە هەژموون ڕێگەیەکی نموونەییە بۆ دەستەبەرکردنی مانەوەی دەوڵەت. کاتێک چین خۆی بەهێزتر دەکات، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و دەوڵەتە دراوسێکانی چینیش دەستەوەسان ناوەستن، لەوانەیە لە ڕێگەی پێکهێنانی هاوپەیمانێتییەک بە مەبەستی سەپاندنی هاوسەنگی بەسەریدا، هەوڵی دەورەدانی چین بدەن. ئەمەش سەرەڕای هەڵکشانی مەترسیی بەرپابوونی جەنگی نێوان زلهێزەکان (Great Powers)، سەر دەکێشێت بۆ کێبەرکێیەکی ئاسایشیی توند لە نێوان چین و کێبەرکێکارەکانیدا. بە کورتی: بەهێزبوونی «هەڵکشانی هێزی» چین، دوژمنایەتیی نێوان چین و ئەمەریکا دەکات بە کارێکی حەتمی[١٧].

ئەوەی بۆ ئێمە گرنگە لێرەدا ئەوەیە وەرچەرخانەکە چ لە نزیک ماوە یان مامناوەند ماوەدا ڕوو بدات و سروشتێکی ئاشتییانەی هەبێت یان نائاشتییانە، کاریگەریی لە سەر خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و هەرێمی کوردستانیش دەبێت. ئەو کاریگەرییانە چین و چۆنن؟ ئەوە لێرە بەدوا دەبێتە مژاری پەرەباسەکەمان و تیشکێکی دەخەینە سەر. سەرەتاش باسی کاریگەرییەکانی وەرچەرخانی جیهانی لە سەر خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دەکەین. بەو پێیەی هەرێمی کوردستان بەشێکە لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، باندۆری وەرچەرخانی جیهانی لە سەر خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دەروازەیەکی گرنگ دەبێت بۆ ئەوەی لە ڕێگەیەوە کاریگەرییەکەی لە سەر هەرێمی کوردستانیش ببینین و لە بابەتەکە نزیک ببینەوە.

دووەم: وەرچەرخانی جیهانی و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست

هەموو وەرچەرخانێکی جیهانی لە هاوسەنگیی هێز و هەر جۆرە ململانێیەکی نێوان دەوڵەتە زلهێزەکان، ڕەنگدانەوەی لە سەر ناوچە جیاوازەکانی جیهانیش دەبێت و کاریگەرییان لە سەر دادەنێت. هەندێک لە بیریاران پێداگری دەکەن و پێیان وایە ململانێی هێزە جیهانییەکان و ململانێ هەرێمییەکان پێکەوە گرێ دراون و ململانێ هەرێمییەکان درێژکراوەی ململانێ جیهانییەکانن، لەم ڕووەشەوە ململانێکانی جیهانی سێیەم لە سەردەمی جەنگی سارددا وەک نموونە دەهێنرێتەوە، کە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ بێت یان ناڕاستەوخۆ، ئامادەگیی دوو هێزە گەورەوارە جیهانییەکەی ئەو سەردەمە (ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و یەکێتی کۆمارە سۆسیالیستییەکانی سۆڤیەت)ی تێدا بەرجەستەیە[١٨].

دوو گۆڕاو (متغير)ی سەرەکی کاریگەرییان لە سەر گواستنەوە و شۆڕبوونەوەی ململانێ جیهانییەکان بۆ ئاستی هەرێمیی هەیە: گۆڕاوێکیان (دۆکترینی سیاسی، ستراتیژی ئاسایشی، پاڵنەری ئابووری... هتد) پەیوەستە بە کایەر (Actor) و جەمسەرە جیهانییەکان و ژینگەی سیاسەتی نێودەوڵەتی، گۆڕاوێکی دیکەشیان (ئاریشەی کۆمەڵایەتی و کولتووری... هتد) پەیوەستە بە کایەر و ژینگە هەرێمییەکەوە[١٩].

پەیوەست بە تێگەیشتن لە وەرچەرخانی جیهانی و ڕەنگدانەوەی ئەو وەرچەرخانە لە سەر ناوچە جیاوازەکانی جیهان، سەرباری ئەو ڕاستییانەی سەرەوە، چەند پرس و بابەتێکی دیکەش هەن، گیروگازاوین (ئیشکالین) و شایانی لە سەر وەستانن. یەکێک لەوانە پرسی «کات»ە. بە واتایەکی دیکە: ئایا هاوکات لەگەڵ وەرچەرخانە جیهانییەکەدا، لە هەرێمەکانی دیکەی جیهانیشدا گۆڕانکاری و وەرچەرخان دەبینین، یان وەرچەرخانەکە دواتر و پێبەپێ و لەسەرخۆ ڕوو دەدات، یان ئایا لە بنەڕەتەوە گۆڕانکاری و وەرچەرخان هەر ڕوو دەدات یاخود نا؟

لە ڕووی تیۆرییەوە هیچ پێشینەیەکی مێژوویی ڕوون نییە، تاکوو بە شێوەیەکی کۆنکرێت پشتی پێ ببەستین بۆ ڕاڤەکردنی ئەگەری ئەم هاوکاتبوون (التزامن)ە، بەڵام زۆربەی جار نەزمە هەرێمییەکان لە ژێر کاریگەریی وەرچەرخان لە نەزمی نێودەوڵەتی، نەک تەریب لەگەڵیدا یان بە تەواوی هاوکات لەگەڵیدا؛ دەگۆڕێن[٢٠].

ئەگەر پێمان وا بێت هەر هەرێمێک بە گوێرەی هەڵکەوتەی جوگرافی و گرنگی و پێگەی هەرێمەکە لە ستراتیژی دەوڵەتە زلهێزەکاندا، کاریگەر دەبێت بە وەرچەرخان

و جێگۆڕکێی هێز، ئه‌وا خۆرهه‌ڵاتی ناوه‌ڕاستیش له‌م ڕێسایه‌ به‌ده‌ر نابێت. خۆرهه‌ڵاتی ناوه‌ڕاست به‌ هۆی پێگه‌ جیۆستراتیژییه‌که‌یه‌وه‌ ڕۆڵێکی گرنگی هه‌یه‌ له‌ ململانێ جیهانییه‌کاندا و به‌ هۆی سروشت و پێکهاته‌که‌شیه‌وه‌ به‌ ئاسانی ده‌که‌وێته‌ بن کاریگه‌ریی گۆڕانکارییه‌ جیهانییه‌کان. بۆیه‌ له‌ سای ئه‌و سێ خاڵه‌ی سه‌ره‌وه‌دا که‌ وه‌ک لێکه‌وته‌کانی وه‌رچه‌رخانی جیهانی ئاماژه‌مان پێ دا (پێداچوونه‌وه‌، پاشاگه‌ردانی، گواستنه‌وه‌ی ململانێکان) و په‌یوه‌ست به‌ خۆرهه‌ڵاتی ناوه‌ڕاست، ده‌کرێت بڵێین: وه‌رچه‌رخانی جیهانی ده‌رگا له‌ به‌رده‌م ده‌ستتێوه‌ردانی هێزی جیاوازی جیهانی و هه‌رێمی له‌ خۆرهه‌ڵاتی ناوه‌ڕاستدا ده‌خاته‌ سه‌ر پشت و بوار بۆ ئاماده‌گیی چه‌ندین بکه‌ری ده‌وڵه‌تی و ناده‌وڵه‌تی ده‌ڕه‌خسێنێت و ناوچه‌که‌ ده‌کاته‌ مه‌یدانی یه‌کلاکردنه‌وه‌ی به‌رژه‌وه‌ندی و هاوسه‌نگیی هێزی نێوان لایه‌نه‌کان، ئه‌وه‌شی ڕێگه‌ له‌ به‌رده‌م ئه‌م ده‌ستتێوه‌ردانه‌دا خۆش ده‌کات، ده‌توانین له‌ چه‌ند خاڵێکدا به‌ کورتیی ئاماژه‌ی پێ بده‌ین:

یه‌ک: له‌ هه‌رێمێکی وه‌ک خۆرهه‌ڵاتی ناوه‌ڕاستدا و به‌ هۆی گرنگیی پێگه‌که‌یه‌وه‌ له‌ ستراتیژی ده‌وڵه‌ته‌ گه‌وره‌واره‌کاند، ئه‌م وه‌رچه‌رخانه‌ نه‌خشه‌ی هاوپه‌یمانێتی و ڕیزبه‌ندییه‌کانیش له‌ سه‌ر ئاستی هه‌رێمی خۆرهه‌ڵاتی ناوه‌ڕاست ده‌گۆڕێت و جه‌مسه‌ربه‌ندییه‌کان تۆخ ده‌کاته‌وه‌ و ده‌یگه‌یه‌نێته‌ ئاستی توندبوونه‌وه‌، چونکه‌ هه‌موو بۆشاییه‌ک که‌ دروست ده‌بێت و هه‌موو هه‌ڵکشان و داکشانێکی هێز ده‌بێته‌ هۆی داڕشتنه‌وه‌ و سه‌رله‌نوێ دابه‌شکردنه‌وه‌ی ڕۆڵ و پێگه‌ی بکه‌ره‌کان و گۆڕینی نه‌خشه‌ی هاوپه‌یمانێتییه‌کانی ناوچه‌که‌.

ئه‌م دۆخه‌ش به‌ ده‌وری خۆی جۆرێک له‌ پاشاگه‌ردانی چێ ده‌کات و ده‌رفه‌تی مانۆڕ و په‌راوێزی لڤین له‌ به‌رده‌م بکه‌ره‌کاندا به‌رفراوانتر ده‌کات و وا له‌ کایه‌ره‌ هه‌رێمییه‌کان ده‌کات بکه‌ونه‌ لڤین و جموجوڵ و ململانێ و کێبه‌رکێکان توند ببنه‌وه‌. هه‌روه‌ها شلۆقیی بارودۆخه‌که‌؛ بچڕانی شیرازه‌ی کارلێکه‌کانیش به‌دوای خۆیدا ده‌هێنێت و گه‌مه‌که‌ره‌کان ده‌ستکراوه‌تر ده‌کات. ده‌کرێت له‌م ڕووه‌وه‌ ئاماژه‌ به‌ نموونه‌ی داگیرکردنی کوێت له‌ لایه‌ن عێراقه‌وه‌ بده‌ین له‌ ساڵی ١٩٩٠دا. به‌ لای به‌شێک له‌ شرۆڤه‌کارانه‌وه‌ یه‌کێک له‌ هۆکاره‌کانی داگیرکردنه‌که‌ ئه‌و پاشاگه‌ردانییه‌ بوو که‌ به‌ر له‌ کۆتاییهاتنی جه‌نگی سارد چێ بوو. ئه‌م پاشاگه‌ردانییه‌ عێراقی گه‌یانده‌ ئه‌و بڕوایه‌ی په‌لاماری کوێت بدات و داگیری بکات، چونکه‌ پێی وا بوو (عێراق) په‌یکه‌ری نه‌زمی

نێودەوڵەتی و شێوازی دابەشبوونی هێز؛ ڕێگە بە کاری لەم جۆرە دەدات[٢١].

دوو: ئەوەی ڕێگە بە دەستتێوەردان و سمین (اختراق)ی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە لایەن هێزە جیهانییەکانەوە دەدات و ڕێگەی لە بەردەمدا خۆش دەکات، شێوازی پەیوەندیی نێوان دەوڵەت و بکەرەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و جۆری هاوپەیمانێتییەکانە. سروشتی پەیوەندیی نێوان ئەم بکەرانە ململانێئامێز و ناسەقامگیر و دوژمنکارانەیە و شێوازی دابەشبوونی هێزیش لە نێوانیاندا ناهاوسەنگە، ئەمەش هۆکارێکە بۆ توندبوونەوەی ململانێکان و ڕەوایەتیدان بە دەستتێوەردانی هێزەکانی دیکە. دەستتێوەردان و سمینیش هەندێک جار شێوازی ئابووری، سەربازی یان کولتووری وەردەگرێت. هەروەها لە ڕێگەی جیاوازی وەک کۆمەکی ئابووری، پێدانی قەرز، هاوکاریی هونەری، هاوپەیمانی سەربازیی نهێنی یان ئاشکرا، چالاکیی ڕۆشنبیریی ئاڕاستەکراو و بانگەشەوە دەبێت. ئەمەش هەم کاریگەری لە سەر نەزمی هەرێمەکە و هەمیش لە سەر پەیوەندیی نێوان کایەرە هەرێمییەکان دادەنێت[٢٢].

سێ: خاڵێکی دیکە کە ڕێگە لە بەردەم دەستتێوەرداندا ئاوەڵا دەکات، سروشتی نوێی گرفت و ئاریشەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستە. سەرەڕای ڕەهەند و ڕیشەی مێژوویی ناکۆکی و ململانێ و ئاڵۆزییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، زیاتر لە دەیەیەکە ئەم کێشە و ململانێیانە پێیان ناوەتە قۆناغێکی نوێوە و سروشتێکی جیاوازیان وەرگرتووە. پێشتر ململانێکان سروشتێکی دەوڵەتییان هەبوو، واتە کارلێک و بەریەککەوتنەکان لە نێوان دەوڵەتی خاوەن سەروەریدا بوون، بۆ نموونە لە ململانێی نێوان ئیسرائیل و دەوڵەتانی عەرەبیدا، لە جەنگی هەشت ساڵەی نێوان عێراق و ئێراندا، لە جەنگی داگیرکردنی کوێت لە لایەن عێراقەوە، لە جەنگی دەرپەڕاندنی عێراق لە کوێت لە لایەن هاوپەیمانیی نێودەوڵەتییەوە... هتد. دەوڵەتان بکەری سەرەکیی ڕووداوەکان بوون و بابەتی ناکۆکی و ململانێکانیش پرسی ماددی و بەرهەست بوون. لە ئێستادا ململانێ و کێشمەکێشەکان سروشتێکی دووپەژمانە (Hybrid)یان وەرگرتووە، واتە چەندین بکەری دەوڵەتی و نادەوڵەتی، ناوخۆیی و دەرەکی لە ناو ململانێکاندان و پرس و بابەتەکانیش ئاڵۆزکاو و فرەڕەهەند و فرەئاستن، هەم ماددی و بەرهەستن، هەم نامادديی واتایی. ئەمەش هۆکارێکە بۆ لەگرێژەنە دەرچوونی ڕەوتی کارلێکەکان و کۆنترۆڵنەکردنی ئاڕاستەی ڕووداوەکان.

چوار: خاڵێکی دیکە کە دەرگا لە بەردەم هاتنەناوەوەی هێزی جیاوازی جیهانی

و هەرێمیدا دەخاتە سەر پشت و بواری بۆ ئامادەگیی چەندین بکەری دەوڵەتی و نادەوڵەتی دەڕەخسێنێت و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دەکاتە مەیدانی یەکلاکردنەوەی بەرژەوەندی و هاوسەنگیی هێزی نێوان لایەنەکان، ئەگەری پێکدادانی ناڕاستەوخۆ و گواستنەوەی کێبەرکێی نێوان گاهێزەکانە (Super Powers) بۆ ناوچەی سێیەم و شەڕکردنیانە لە ڕێگەی بریکارەکانیانەوە، ئەمەش بۆخۆی دەبێتە هۆکارێکی دیکەی چڕبوونەوەی جەمسەربەندیی نێوان بکەرە هەرێمییەکان، هەروەها توندبوونەوەی ناکۆکی و ململانێکانی هەرێمەکە و دەیگەیەنێتە ئاستێکی مەترسیدار.

سێیەم: کاریگەرییەکانی وەرچەرخانی جیهانی لە سەر هەرێمی کوردستان

ئەم بەشەی پەڕەباسەکەمان بە لای ئێمەوە گرنگیی تایبەتی خۆی هەیە، بەو پێیەی شرۆڤە و تێڕوانینێکە بۆ کاریگەری و باندۆری وەرچەرخانی هێزی جیهانی لە سەر ئایندەی هەرێمی کوردستان. هەروەها کۆششێکە بۆ پێشبینیکردن، بەربنەمای بیرکردنەوە و خوێندنەوەی مێژوو و لەیەکدانی ئەو پێدراوانەی لە ئێستادا لە بەر دەستدان. لە لایەکی دیکەوە ڕوانینە لە ئایندەی هەرێمی کوردستان لە ئاستانەی وەرچەرخانی جیهانیدا، بە بێ گواستنەوەی کتومتی هیچ بیروبۆچوون و سەرچاوەیەک، بەڵکوو بەرخوردێکی ڕاستەوخۆ و خۆبەخۆیە لەگەڵ ڕەوشەکە و پێدراوەکانیدا.

لە خاڵی پێشوودا وێنای کاریگەرییەکانی وەرچەرخانی جیهانیمان لە سەر خۆرهەڵاتی ناوەڕاست کرد. لە ناوچەیەکدا بارودۆخەکەی بەوشێوەیە بێت کە تیشکمان خستە سەر؛ ناکرێت خۆشبین بین، پێویستە بە وریاییەکی زیاترەوە و دووربینانە لە ڕەوشەکە بڕوانین و ئاڵۆزییەکانی ببینین. بارودۆخەکە هەرێمی کوردستان دەخاتە بەردەم مەترسی و ئاڵنگاریی گەورەی ڕووبەڕوو دەکاتەوە، بەڵام دەکرێت دەرفەتیشی تێدا چێ بکرێت و لانی کەم لە داڕشتنی ئایندەی خۆماندا تا سنوورێک بکەر بین نەک بەرکار. کامانەن هەڕەشە و ئاڵنگارییەکان و کامانەن دەرفەتەکان؟ ئەوە کۆششی هزریی خۆمان دەکەین و دەرەنجامگەلێک دەخەینە ڕوو:

هەڕەشە و ئاڵنگارییەکان

یەک: نەزمی نێودەوڵەتی؛ نەزمێکی دەوڵەتتەوەر (State Centric)ە و دەوڵەتان بکەری سەرەکین لە کارلێک و بەریەککەوتنەکانیدا. لە حاڵەتی وەرچەرخانی نەزمەکەشدا ئەم ڕاستییە وەکوو خۆی دەمێنێتەوە، بەڵام ئەوەی وا دەکات لە حاڵەتی

وەرچەرخانیدا نیگەرانی ئایندەی هەرێمی کوردستان بین و باندۆرەکانی بە نەرێنی ببینین؛ دوو پێدراوە:

ئەلف: ئاڕاستە و تێڕوانینی دەوڵەتە زلهێزە خۆرئاواییەکانی وەک ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و وڵاتانی یەکێتیی ئەورووپا؛ تێڕوانینێکی فرەییە، واتە ئاسانتر لەگەڵ کایەرە نادەوڵەتەکاندا دێنە کەنار و سەرەڕای دەوڵەتان، لەگەڵ نادەوڵەتەکانیشدا مامەڵە دەکەن. بەڵام ئەو دەوڵەتانەی دیکە، ئەوانەی کاندیدن ببن بە جەمسەری ململانێ لە نەزمی نێودەوڵەتیی ئایندەدا، دیدێکی دەوڵەتگەرایی (Statism) و دەوڵەت تەوەری ڕەقیان هەیە و مامەڵە و سەروکارییان تەنها لەگەڵ دەوڵەتاندا هەیە، ئەمەش لە بەرژەوەندیی هەرێمی کوردستان نییە و باندۆری نەرێنی لە سەر ئایندەی هەرێم دادەنێت.

بێ: وەرچەرخانی جیهانی؛ وەرچەرخانی بەهاییش (قیمي) بەدوای خۆیدا دەهێنێت، ئەو بەهایانەی لە دوای جەنگی ساردەوە سەروەر کراون و لە لایەن هێزە خۆرئاواییەکانەوە هەڵگیراونەتەوە، وەک: مافی مرۆڤ، دەستتێوەردانی مرۆیی، پاراستنی مافی کەمینەکان، فرەیی، دابەشکردنی دەسەڵات، دیموکراسی... هتد، گۆڕانکارییان بەسەردا دێت و لەگەڵ سەرەولێژبوونەوەی خۆرئاوادا، ئەمانیش لاواز دەبن و جێگەی خۆیان بە چەندین بەهای دیکە، وەک: ناوەندگەرێتی، حوکمی تاکەکەسی و ستەمگەر، پشتکردن لە مافی گەلان و... هتد؛ دەدەن. باندۆری نەرێنیی ئەم وەرچەرخانە بەهاییە کاتێک بە ڕوونی بەرجەستە دەبێت کە زانیمان پرسی کورد لە دەروازەی بەرگریکردن لەو بەهایانەوە کەوتە ڕۆژەڤی جیهان و هەرێمی کوردستانیش لە سای ئەو بەهایانەدا کەوتە سەر پێ کە لە لایەن ئەم نەزمە نێودەوڵەتییەی ئێستاوە کارا کراوە.

دوو: هەرێمی کوردستان کایەرێکی نادەوڵەتە، بکەرە نادەوڵەتەکانیش خاوەنی سەروەری (Sovereignty) و سەربەخۆیی تەواوەتی نین، بۆیە مەودای مانۆڕ و پەراوێزی جموجوڵی هەرێم وەک کایەرێکی نادەوڵەت، بەراورد بە دەوڵەت، بەرتەسکە و لە حاڵەتی وەرچەرخانی جیهانی و تۆخبوونەوەی دیدی دەوڵەتتەوەرەییدا ئەم پەراوێزە بەرتەسکتریش دەبێتەوە.

سێ: قەوارەی هەرێمی کوردستان وەک قەوارەی دەوڵەت؛ چەسپاو و جێبەخۆگرتوو نییە و خاوەنی کەسێتیی یاسایی تەواو (الشخصية القانونية الكاملة) نییە. بۆیە لە

حاڵەتی وەرچەرخان و جێگۆڕکێی هێزی جیهانیدا، ئەگەری ئەوە هەیە مان و نەمانی قەوارەکە ببێت بە پرسێکی ناوخۆیی و نەتوانرێت بە ئاسانی لە جوغزی ڕێسا و بنەماکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتیدا جێگەی بکرێتەوە، بۆیە ئەگەری بچووکبوونەوە و بێکاریگەرییبوونی، تەنانەت ئەگەری کۆتاییهاتن و چوونەدەرەوەشی لە مەیدانی ململانێکان، ئەگەرێکی شیمانەکراوە. ئەمەش مەترسییەکی گەورەیە کە لە پێش دەم هەرێمی کوردستاندا خۆی مەڵاس داوە و هەرێم لەو پشتیوانییە دەرەکییانە بێبەش دەکات کە لە ئێستادا بنەمای یاساییان بۆ دۆزراوەتەوە. ئەمە سەرباری ئەو ڕاستییەی کە پێگە و هەڵکەوتەی جوگرافیی هەرێمی کوردستان تامپۆ نییە، واتە هیچ دەروازەیەکی نییە بۆ سەر دەریا و لەگەڵ چوار دەوڵەتیشدا هاوسنوورە، ئەگەر لە سەر هیچ خاڵێک کۆک نەبن؛ لە سەر سنووردارکردنی هەرێم و تەنانەت سڕینەوەشی کۆک و تەبان.

چوار: وەرچەرخانی جیهانی و توندبوونەوەی ململانێکان و تۆخبوونەوەی جەمسەرگیرییەکان و پەرەگرتنی پاشاگەردانی، ئەگەری ئەوەی هەیە چیرۆکی کورد بە گشتی و چیرۆکی هەرێمی کوردستان وەک قەوارەی گەلێک کە چاوی لە سەربەخۆیی بڕیوە، کۆتایی پێ بهێنێت و لە باشترین دۆخدا بیکات بە پرسێکی ناوخۆیی دەوڵەتی عێراق یان ببێت بە بابەتی سازشی نێوان دەوڵەتانی خاوەن کاریگەری.

پێنج: وەک پێشتریش ڕوونمان کردەوە، هێزە جیهانی و هەرێمییەکان بۆ خۆلادان لە بەریەککەوتنی ڕاستەوخۆ، پەنا دەبەنە بەر جەنگی بریکاری و مامەڵەکردن و بەرخورد لەگەڵ بریکارەکاندا و گواستنەوەی مەیدانی بەریەککەوتن بۆ ناوچەی سێیەم. هەرێمی کوردستان، چ وەک کایەرێک (بریکارێک) لە ململانێ و ناکۆکییەکاندا و چ وەک جوگرافیا و مەیدانێک بۆ لەخۆگرتنی بەریەککەوتنەکان، هاوبەشێکە جێگەی چاوتێبڕینی کایەرە سەرەکییەکانە. لە حاڵەتی توندبوونەوەی جەمسەرگیری و دابەشبوونەکاندا، دەوڵەتانی ناوچەکە و زلهێز و گاهێزە جیهانییەکانیش هەوڵی بنیاتنانی هاوبەشی کرداری (شراكات عملية) لەگەڵ هەرێمدا دەدەن و بێلایەن مانەوەی هەرێم کارێکی سانا نابێت. لە هەمان کاتدا دەبێت ئەوەش بزانین کە وا ئەم هاوبەشییە کردارییانە کاتی و تێپەڕ و بەرهەم و دەستکەوتەکانیشی ستراتیژی و دوورمەودا نییە. لەم ڕووەوە دەکرێت هەم نموونە و ئەزموونی تاڵ لە مێژوودا ببینین، وەک کارەساتی ساڵی ١٩٧٥ و کۆتاییهێنان بە شۆڕشی ئەیلوول، هەم ئەزموون و نموونەی سەرکەوتووش بدۆزینەوە، وەک

هاوبەشیی هەرێمی کوردستان لە جەنگی داگیرکردنی عێراق و هاوبەشی لە جەنگی دژ بە تیرۆردا.

شەش: هەڕەشەیەکی دیکەی مەترسیدار بۆ سەر ئایندەی هەرێمی کوردستان، شلۆقی دۆخی ناوخۆیی هەرێم و ململانێی و ناکۆکیی نێوان بکەرە سیاسییەکانە، ئەمەش سەرەڕای لاوازکردنی پێگەی هەرێم و کوێرکردنەوەی سەرچاوەکانی هێزی هەرێمی کوردستان، ئەگەری ڕەنگدانەوەی جەمسەرگیرییەکانی ناوچەکە لە سەر بارودۆخی ناوخۆیی هەرێمیش دەکاتە واقیع و زەمینەیەکی لەبارتر بۆ شۆڕبوونەوەی ململانێ و ناکۆکییە ناوچەییەکان بۆ ناوخۆی هەرێم دەڕەخسێنێت و خێراتری دەکات. لە کاتێکدا هەرێم خۆی بە دەست چەندین قەیرانی بونیادیی گەورەوە دەناڵێنێت، وەها بارودۆخێکیش توندبوونەوە و تەشەنەسەندنی زیاتری ئەو قەیرانانەی لێ دەکەوێتەوە و لە حاڵەتی یەکتربڕینیشیدا لەگەڵ ئەو هەڕەشە و ئاڵنگارییە دەرەکییانەدا کە لە خاڵەکانی پێشوودا خستمانە ڕوو، هەرێم دەبەنە سەر کەلی هەڵدێران.

دەرفەتەکان

دوای دەستنیشانکردنی ئاڵەنگارییەکان، دەپرسین: گەلۆ لە وەها ڕەوش و بارودۆخێکدا دەکرێت بەدەر لەم خاڵە نەرێنییانە، خاڵی ئەرێنییش هەبن و بتوانین وەک خاڵی بەهێزی هەرێم دەستنیشانی بکەین و وەک لەنگەری ڕاگرتنی هەرێم و پاراستنی پێگە و قەوارەکەی چاویان لێ ببڕین؟ لە خوارەوە هەوڵ دەدەین لە چەند خاڵێکدا تاوتوێی ئەو پرسە بکەین:

یەک: بە خوێندنەوەی مێژوو؛ لەوە تێدەگەین کە لە دوای هەموو جەنگ و ململانێیەکی گەورە و لەگەڵ هەموو وەرچەرخانێکی جیهانیدا؛ گۆڕانکاریی گەورەش دێتە ئارا، بەڵام ئاسۆی دەستکاریکردنی نەخشەی سیاسی و سنووری دەوڵەتانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، چ لە سای نەزمی نێودەوڵەتیی ئێستادا و چ لە سای وەرچەرخانیشیدا، شیمانەیەکی نەک هەر دوورە، بەڵکوو ئەگەرێکە تا سنووری مەحاڵ. ئەوەی دەکرێت وەکوو دەرفەت لە پێش دەم هەرێمی کوردستاندا لێی بنواڕین، ئاڵوگۆڕە لە پێکهاتە و ڕۆڵ و ئامادەگیی بکەرەکان لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، کە دەکرێت ئاسۆی نوێ و دەرفەتی گەورەتر لە بەردەم هەرێمی

کوردستاندا چی بکات، بە مەرجێک خۆمانی بۆ ئامادە بکەین.

دوو: عێراق بە دەست چەندین قەیرانی بونیادیی گەورەوە گیرۆدەیە و لە دۆخێکدا نییە بتوانێت بە ئاسانی لە سەر ئاستی هەرێمی و نێودەوڵەتی ڕۆڵێکی بەرچاو وازی بکات. هەرێمیش تا ڕادەیەک توانیویەتی پێگەی خۆی بپارێزێت و لە ڕێگەی تۆڕێکی پەیوەندییەوە بایی ئەوەندە دۆست بۆ خۆی پەیدا بکات بە ئاسانی پەراوێز نەخرێت، ئەم پێدراوە وامان لێ دەکات گریمانە بکەین کە تا ئەو کاتەی هەرێمی کوردستان دەتوانێت هاوسەنگیی نێوان ئەم دوو لایەی هاوکێشەکە بپارێزرێت؛ بارودۆخی باش دەبێت، بەڵام لە حاڵەتی تێکچوونی هاوسەنگییەکە و لاسەنگبوونیدا، پێگە و قەوارەی هەرێمیش سەرەولێژ دەبێتەوە و ڕوو لە ئاوابوون دەکات.

سێ: بارودۆخی جیهان و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە حاڵەتی وەرچەرخان و پاشاگەردانیدا بە جۆرێک دەبێت دەوڵەتان تەنها بکەر و بڕیاردەر نەبن و ڕەوشەکە دەرفەت بە نادەوڵەتەکانیش دەدات ڕۆڵ و کاریگەرییان هەبێت. نەک هەر ئەوەندە، بەڵکوو زۆر جار ڕۆڵی نادەوڵەتێک لە ڕۆڵی چەندین دەوڵەت کاریگەرتر بێت، لەم ڕووەوە دەتوانین ئاماژە بە چەندین نموونە بکەین، وەک: ڕۆڵی هەرێمی کوردستان و هەرێمی باکوور و خۆرهەڵاتی سووریا (ڕۆژاڤا) لە جەنگی دژ بە تیرۆردا، ڕۆڵی کۆمپانیاکانی بواری گەیاندن لە سەروەختی بەهاری عەرەبیدا، هەروەها ڕۆڵی بزوتنەوەی حەماسی فەلەستینی و حیزبوڵای لوبنانی و حوسییەکانی یەمەن لە جەنگ و ئاڵۆزییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و دەریای سووردا.

چوار: ئەوەی هاوکاریی زیاتری هەرێمی کوردستان دەکات و سەنگ و قورساییەکی زیاتری لە کارلێکە هەرێمی و نێودەوڵەتییەکاندا پێ دەدات، هەرێمی کوردستان، پێچەوانەی زۆرێک لە بکەرە نادەوڵەتەکانی دیکە، لە چوارچێوەی ئەو بکەرە نادەوڵەتانەدا دێتە ئەژمار کە پشتیوانیی یاسایی هەیە و خاوەنی ڕەوایەتییە (Legal Non-state Actors)، هەروەها لەگەڵ بەها و نۆرمەکانی نەزمی نێودەوڵەتیدا تەبا دێتەوە. لە لایەکی دیکەوە هەرێمی کوردستان خاوەنی ئەزموون و تۆڕێکی پەیوەندیی دیپلۆماسییە و دەتوانرێت سوودی لێ وەربگیرێت.

ئەنجامگیری

لە کۆتایی ئەم پەڕەباسەدا بەو دەرەنجامە دەگەین کە وا: پەیوەندی لە نێوان وەرچەرخان و جێگۆڕکێی هێز (Power Tran-sition) لە سەر ئاستی جیهان و ئایندەی هەرێمی کوردستاندا هەیە و هەر وەرچەرخانێکی جیهانی لە هاوسەنگیی هێز و ڕۆڵ و پێگەی دەوڵەتە گەورەوارەکاندا، کاریگەری، جا چ زۆر بێت یان کەم، لە سەر قەوارەی هەرێمی کوردستان دادەنێت. بە تایبەتی ئەگەر زانیشمان یەکێک لە هۆکارە سەرەکییەکانی دروستبوون و سەرپێکەوتنی هەرێمی کوردستان، وەک قەوارەیەک، دەرەنجامی ئەو وەرچەرخانە جیهانییانە بوو لە دوای کۆتاییهاتنی جەنگی سارد و باڵادەستبوونی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا وەک هێزێکی جیهانیی بێڕکابەر؛ هاتە ئارا

لە لایەکی دیکەوە ئەو هەڕەشە و ئاڵنگارییە دەرەکییانەی کە ڕووبەڕووی هەرێمی کوردستان دەبنەوە و ئەو دەرفەتانەش کە لە بەر دەمیدان، پەیوەندییەکی توندوتۆڵ و تەنگاتەنگیان بە ڕەوش و بارودۆخی ناوخۆی هەرێمی کوردستانەوە هەیە. دەرەوە و ناوەوە پێکەوە گرێ دراون و باندۆر لە سەر یەکدی دادەنێن، بەڵام هەموو هەنگاوێک بە ئاڕاستەی تێپەڕاندنی ئاڵنگارییەکان و وەسوودهێنانی دەرفەتەکان لە خۆمانەوە دەست پێ دەکات و نابێت نەرێنییانە بەدیار ڕەوتی وەرچەرخان و جێگۆڕکێی هێزی جیهانییەوە دانیشین و بارودۆخەکە، ئەوەی کە هەیە و ئەوەشی کە دێت، وەکوو خۆی وەربگرین، بەڵکوو دەبێت لێی ڕابمێنین و کارلێکی لەگەڵدا بکەین، بە ئامانجی دەستکاریکردن و سوودلێوەرگرتنی. دەستاوێژێکیش کە لەم ڕووەوە کۆمەکمان دەکات و پشتی پێ دەبەسترێت هێزە (Power)، چونکە لە جیهانێکدا، تا سەر ئێسک واقیعی (Real) بێت، هێز تاقانە پەنایەک دەبێت دادی خۆمانی ببەینە لا.

سەرچاوە و پەراوێزەکان

1 . Joseph S. Nye, Jr., The Future of Power (New York: Public Affairs, 2011), 113.

٢ . بۆ شارەزابوون لە بارەی چەمکی پڕانی هێز، بە زمانی کوردی، خوێنەر دەتوانێت بگەڕێتەوە بۆ ئەم سەرچاوەیە: د. زانا کەریم، «پڕانی هێز»، گۆڤاری ئایندەناسیی ١٩ (کانوونی دووەم ٢٠٢٤): ١٩٢- ١٩٦؛ بە زمانی ئینگلیزیش دەتوانێت بگەڕێتەوە بۆ ئەم دوو کتێبەی جۆزێف نای:

Nye, The Future of Power ...

Joseph S. Nye, Jr., Is American Century Over? (Polity Press: Cambridge, 2017).

3 .Nye, The Future of Power ..., 113.

٤ . زانا كريم، «دوافع حضور الفاعلون من غير الدول في السياسة العالمية»، (أطروحة دكتوراه، جامعة السليمانية- كلية العلوم السياسية ٢٠٢٣)، ٥٣.

٥ . پاش ئۆرگانیسکی، چەندین بیریاری دیکەش باسیان لە وەرچەرخانی هێز کردووە و پەرەیان بە چەمکەکە داوە، وەک: جۆزێف نای و ئەلفین تۆفلەر و... هتد.

6 . Ronald L. Tammen et al., Power Transitions: Strategies for the 21st Century (New York: Chatham House Publishers, 2000), 5.

٧ . لە بارەی بیردۆزەکەی ئۆرگانسکییەوە، بنوارە ئەم سەرچاوەیە:

Tammen et al., Power Transitions: Strategies for the 21st Century...

٨ . علي جلال معوض، «إعادة الإنتشار: تحليل أولي لأبعاد وآثار انتشار القوة داخل وبين الدول»، السياسة الدولية- ملحق اتجاهات نظرية ١٨٨ (أبريل ٢٠١٢): ١٩.

٩ . توماس رايت، «صعود وهبوط نظام القطبية الأحادية»، ترجمة: محمد حمدي أبو كيلة، الثقافة العالمية ١٨١ (يناير- فبراير ٢٠١٦): ١٠٥.

١٠ . بۆ زانیاری لە بارەی هێزی چینەوە، سەیری ئەم سەرچاوەیە بکە:

جون كين، استعادة عظمة أميركا: الصين، والانحدار الإمبراطوري، والديمقراطية (الدوحة: المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، ٢٠٢٥/٥/١): ٥-٦. بەستەری بابەتەکە:

https://www.dohainstitute.org/ar/Lists/ACRPS-PDFDocumentLibrary/Making-america-great-again-china-imperial-decline-and-democracy.pdf

١١ . علي جلال معوض، «إعادة الإنتشار... : ١٩.

١٢ . د. عبدالأمير عبدالحسن إبراهيم، تحوّل القوة في السياسة الخارجية الأمريكية بعد الحرب الباردة (بغداد: دار سطور للنشر والتوزيع، ٢٠١٩)، ٤١٦.

13 . John J. Mearsheimer, The Tragedy of Great Power Politics (New York: W. W. Norton & Company, 2014), xv.

١٤ .بۆ زانیاریی زیاتر لە بارەی ئایندەی هەژموونی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە، **بنوارە** ئەم سەرچاوەیە بە زمانی ئینگلیزی: Nye, Is American Century Over?. یان بنوارە ئەم سەرچاوانە بە زمانی عەرەبی: د. جمال سند السويدي، آفاق العصر الأمريكي: السيادة والنفوذ في النظام العالمي الجديد، ط٢ (أبو ظبي: ٢٠١٤)؛ ايمانويل فالرشتاين، انحسار القوة الأمريكية: الولايات المتحدة في عالم من الفوضى، ت: ايزيس قاسم (القاهرة: المركز القومي للترجمة، ٢٠١٤). یان بنوارە ئەم دوو سەرچاوەیە بە زمانی کوردی: زانا کەریم، «ئایا سەدەی ئەمریکایی کۆتایی هاتووە؟»، ئایندەناسیی ٥ (کانووی یەکەم ٢٠٢١): ١٠٢-١١٧؛ زانا کەریم، «ئایا سەدەی ئەمریکایی کۆتایی هاتووە؟»، ئایندەناسیی ٦ (ئازار ٢٠٢١): ١١٤-١٢٩.

١٥ . بۆ زانیاریی زیاتر لەم بارەیەوە، بنوارە ئەم سەرچاوەیە:
جون كين، استعادة عظمة أميركا: الصين، والانحدار الإمبراطوري، والديمقراطية...

١٦ . پرۆفیسۆر «جۆن ج. مێرشایمەر» ساڵی ١٩٤٧ لە نیویۆرک لەدایک بووە و تا ئێستاش لە ژیاندایە، زیاتر لە چل ساڵە مامۆستای زانستە ڕامیارییەکانە لە زانکۆی شیکاگۆ و بیریارێکی چالاک و کلیلیی کایەی سیاسەتی نێودەوڵەتییە. خاوەنی چەندین وتار و لێکۆڵینەوە و کتێبی گرنگە، لەوانە: مەرگەساتی سیاسەتی زلهێزەکان (The Tragedy of Great Power Politics)؛ لۆبی ئیسرائیلی و سیاسەتی دەرەکیی وڵاتە یەکگرتووەکان (The Israel Lobby and US Foreign Policy) بە هاوبەشی لەگەڵ ستیڤن واڵت؛ بۆچی سەرکردەکان درۆ دەکەن (Why Leaders Lie?)... هتد. مێرشایمەر سەر بە قوتابخانەی ڕیاڵگەرایی (Realism)ە و لە نێو ئەم قوتابخانەیەشدا لە سەر تەوژمی ڕیاڵگەرای هێرشبەر (Offensive Realism) دێتە ئەژمار.

17 . Mearsheimer, the Tragedy of Great Power Politics ..., 4.

١٨ . د. عبدالقادر محمد فهمي، الصراع الدولي وانعكساته على الصراعات الاقليمية (جامعة بغداد: مطابع دار الحكمة للطباعة والنشر، ١٩٩٠)، ص ص ١٣٣-١٣٤.

١٩ . بۆ زانیاریی زیاتر لە بارەی ئەم گۆڕاوانەوە، بنوارە ئەم سەرچاوەیە: د. عبدالقادر محمد فهمي، الصراع الدولي وانعكساته على الصراعات الاقليمية ... ص ص ١٣٣-١٧٢.

٢٠ . د. محمد بدرالدين زايد، «تحولات النظام الدولي وانعكاساتها على الشرق الاوسط»، (أبو ظبي: مركز المستقبل للأبحاث والدراسات المتقدمة- حلقات النتقاش، ٢٠٢٥/٥/١٩)، رابط المناقشة:
https://futureuae.com/ar-AE/Activity/Item/245

٢١ . ايمان أحمد رجب، النظام الاقليمي العربي في مرحلة ما بعد الاحتلال الأمريكي للعراق (بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، ٢٠١٠)، ٥٠.

٢٢ . جميل مطر ود. علي الدين هلال، النظام الاقليمي العربي: دراسة في العلاقات السياسية العربية (بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، ١٩٩٩)، ٢٨.

ڕۆژهـەڵاتی نێوەڕاست و ئەزموونی یەکێتیی ئەورووپا

د. موئمین زەڵمی
پسپۆڕ لە سیاسەت و پلاندانانی زمان

بەرایی

ئەو گۆڕانکارییانەی کە بە سەر ئەورووپادا هاتن و لە کیشوەرێکەوە کە بە ململانێی و کارەساتی گەورەدا تێپەڕیوە بۆ کیشوەرێک کە ئێستا وێنەیەکی تەواو جیاوازی هەیە، وانەی بەنرخ پێشکەش بەو ناوچانە دەکات کە ڕووبەڕووی ئاستەنگیی هاوشێوە دەبنەوە. بۆ چەندین سەدە، گەلانی ئەورووپا لە شەڕەکاندا تێوە گلان، کە بە هۆی ناکۆکیی نەتەوەیی و ئایینی و خاکییەوە بوون، کە بووە هۆی دروستبوونی دوو جەنگی جیهانیی کارەساتبار، کە ژیانی ملیۆنان کەسی لەناو برد. بەڵام لەم وێرانکارییەدا یەکێک لە گەورەترین کارە سیاسییەکانی مێژووی مۆدێرن سەری هەڵدا: ئەویش دروستبوونی یەکێتیی ئەورووپا بوو. ئەم گۆڕانکارییە دەستبەجێ نەبوو، بەڵکوو دەرئەنجامی بنیاتنانی دامەزراوەیی ئامانجدار، هەماهەنگی ئابووری و دوورکەوتنەوەیەکی لەسەرخۆ بوو لە ئایدۆلۆژیای ناسیۆنالیستییەوە بەرەو کارە هاوبەشەکان بوو.١ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئەمڕۆ ڕووبەڕووی ئەو ئاڵنگارییانە دەبێتەوە کە زۆر هاوشێوەی ئەورووپایە پێش یەکگرتنەکەی، تائیفەگەری ئایینی، دابەشبوونی نەتەوەیی، ناکۆکیی خاکی و نایەکسانیی ئابووری. لە کاتێکدا کە دانان بە زەمینە مێژوویی و کولتوورییە جیاوازەکانی ئەو دوو ناوچەیە زۆر گرنگە، بەڵام ئەزموونی ئەورووپا هێشتا تێڕوانینگەلێکی گرنگ پێشکەش دەکات، ئەم توێژینەوەیە بەدواداچوون بۆ ئەو دابەشبوونانە دەکات کە تایبەتمەندیی ئەورووپای پێش یەکگرتن بوون، بەدواداچوون بۆ ئەو میکانیزمانە دەکات کە ئەم یەکگرتنەی چالاک کردووە، و بیر لەوە دەکاتەوە کە چۆن ئەم وانانە دەتوانن هەوڵەکان بۆ دروستکردنی سەقامگیری و هەماهەنگی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی نوێدا بخەنە ڕوو.

ململانێی نەتەوەیی و ناسیۆنالیستی

پێش دروستکردنی کۆمەڵەی ئابووری ئەورووپا (EEC) لە ساڵی ١٩٥٧، کە دواتر پەرەی سەند و بوو بە یەکێتیی ئەورووپا، ئەورووپا کیشوەرێک بوو لە دەوڵەتە نەتەوەییە کێبڕکێکارەکان کە تا ڕادەیەکی زۆر بە ناسنامەی نەتەوەیی و زمانەوانی پێناسە کرابوون. لە سەدەی نۆزدەهەمدا ناسیۆنالیزم وەک هێزێکی سیاسیی بەهێز سەری هەڵدابوو، یەکگرتنەکانی ئەڵمانیا و ئیتالیا بە شێوەیەکی بەرچاو دیمەنی ئەورووپای لە قاڵب داوە. لە کاتێکدا ئەم بزووتنەوە ناسیۆنالیستییانە لە هەندێک چوارچێوەدا ڕزگارکەر

بوون، بەڵام بە پێشخستنی تایبەتمەندیی نەتەوەیی و بانگەشەی خاک کە ڕەگیان لە پاساوی مێژوویی یان کولتووریدا هەبوو، زەمینەیان بۆ ململانێکانی داهاتوو دانا.٢

دەرئەنجامەکانی ناسیۆنالیزمی بێ سنوور لە دوو جەنگی جیهانیدا گەیشتە لوتکە. جەنگی جیهانیی یەکەم (١٩١٤-١٩١٨) لە ئەنجامی تێکەڵەیەکی ئاڵۆزی تەماعکارییە ناسیۆنالیستەکان، نیگەرانییە ئەمنییەکان و ڕکابەرییە ئیمپراتۆرییەکانەوە سەری هەڵدا. پەیماننامەی ڤێرسای کە لە ساڵی ١٩١٩ بۆ کۆتاییهێنان بە شەڕەکە واژۆ کرا، هەوڵی دا سنوورەکانی ئەورووپا بە درێژایی هێڵە نەتەوەییەکان بکێشێتەوە، کە سەرچاوەکەی لە بنەمای سەرۆک وودرو ویلسۆن وەرگرتبوو کە «چوارچێوەی چارەنووس» بوو.٣ بەڵام ئەم ستراتیژە ڕووبەڕووت کەموکوڕی زۆر بوویەوە: زۆرێک لە ناوچەکان لە ڕووی نەتەوەییەوە تێکەڵاو بوون، ئەمەش بووە هۆی دروستبوونی کەمینەی نوێ و نارەزایەتییە لەبنەهاتووەکان. هەروەها مەرجە توندەکانی پەیماننامەکە نارەزایی لە ئەڵمانیادا وروژاند، ئەمەش بووە هۆی سووتاندنی هەستی تۆڵەسەندنەوە کە دواتر بووە هۆی سەرهەڵدانی نازیزم.

جەنگی جیهانی دووەم (١٩٣٩-١٩٤٥) شکستی کۆتایی نیزامی جەنگەکان بوو و دەرئەنجامە وێرانکەرەکانی ئێتنۆناسیونالیزمی توندڕەوی ئاشکرا کرد. ئایدۆلۆژیای نازی کە سەنتەری ڕەگەزی و بەدواداچوون بۆ «پێویستی گرنگ بۆ داگیرکاری» (لێبێنسراوم) بۆ ئەو ڕەگەزەی پێی دەوترێت ڕەگەزی باڵا، بووە هۆی دڕندەیی بە قەبارەیەکی فراوان. سەرەکیترینیان هۆلۆکۆست بوو، کە تێیدا نزیکەی شەش ملیۆن جولەکە -لەگەڵ ملیۆنان کەسی دیکە کە لەلایەن ڕژێمی نازییەوە بە «ناپەسەند» دادەنران- بە شێوەیەکی بەرنامەبۆداڕێژراو کوژران.٤

دابەشبوونە ئایینییەکان

هەر چەندە چڕی ململانێ ئایینییەکان لە ئەورووپا لە دوای جەنگی سی ساڵە (١٦١٨-١٦٤٨) و ئاشتی وێستفالیا کەمی کردبوو، بەڵام ناسنامە ئایینییەکان بەردەوام بوون لە خزمەتکردن وەک نیشاندەری گرنگی دابەشبوون. گرژییەکانی کاسۆلیک و پرۆتستانت بە تایبەتی لە شوێنەکانی وەک ئێرلەندای باکووردا دیار بوو، کە پەیوەندیی ئایینی لە نزیکەوە لەگەڵ خواستە سیاسییەکان و نایەکسانی ئابووریی کۆمەڵایەتیدا تێکەڵ بوو. لە ئەورووپای ڕۆژهەڵات، گرژییە درێژخایەنەکانی نێوان مەسیحییە

ئۆرتۆدۆکسەکان و کاسۆلیکەکان و موسوڵمانان بەردەوام بوو و لە کۆتاییدا دوای دارمانی یوگۆسلاڤیا لە ساڵانی نەوەدەکاندا، تووشی ململانێی توندوتیژی بوویەوە.

کۆمەڵگەی جولەکەکان لە سەرانسەری ئەورووپادا بەدرێژایی سەدەکان جۆرەها جیاکاری و گۆشەگیرییان بەسەردا سەپێنرا، کە بە هۆلۆکۆست گەیشتە لوتکە. تەنانەت دوای جەنگی جیهانیی دووەمیش، دژە-جوولەکەگەرایی لە زۆرێک لە کۆمەڵگا ئەورووپییەکان وەک پرسێکی بەردەوام مایەوە. لە کاتێکدا کە دابەشبوونە ئایینییەکان ئیتر هۆکاری سەرەکیی شەڕەکانی نێوان دەوڵەتەکان نەبوون وەک لە سەدەکانی پێشوودا، بەڵام بەردەوام بوون لە دارشتنی شێرزەیی کۆمەڵایەتی و ڕێکخستنە سیاسییەکان لە سەرانسەری کیشوەرەکەدا.

نایەکسانی ئابووری و ململانێی چینایەتی

شۆڕشی پیشەسازی بە شێوەیەکی نایەکسان دیمەنی ئابووری ئەورووپای داڕشتەوە، ئەمەش بووە هۆی دروستبوونی جیاوازییەکی توند لە نێوان ناوچە پیشەسازییەکان و ئەوانەی کە تا ڕادەیەکی زۆر بە فۆرمی کشتوکاڵی مانەوە. ئەم جیاوازییە ئابوورییانە زۆر جار دابەشبوونە کولتووری و سیاسییەکانی قووڵتر دەکردەوە. بۆ نموونە ناوچەی پیشەسازیی ڕووهری ئەڵمانیا بە پێچەوانەی ئابوورییە کشتوکاڵییەکانی باشووری ئەورووپادا بوو. لە ناو تاک وڵاتەکاندا، گرژییەکان لە نێوان ناوەندە پیشەسازییەکانی شار و ناوچە کشتوکاڵییە گوندنشینەکاندا گەشەیان کرد، ئەمەش بووە هۆی نائارامی کۆمەڵایەتی و جەمسەرگیریی سیاسی٥.

ململانێی چینایەتی بە درێژایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم توندتر بوو، چونکە پیشەسازی هەم سامانی نوێ و هەم هەژارییەکی بەرفراوانی بەرهەم هێنا. سەرهەڵدانی بزووتنەوە سۆسیالیستی و کۆمۆنیستەکان ئاڵەنگاری پێکهاتە نەریتییەکانی دەسەڵاتی کرد، شۆڕشی ڕووسیا لە ساڵی ١٩١٧ یەکێتیی سۆڤیەتی وەک مۆدێلێکی سیاسی و ئابووریی ڕکابەر دامەزراند. دوای جەنگی جیهانیی دووەم، ئەورووپا نەک تەنها بە سنوورە نەتەوەییەکان، بەڵکوو بە ئایدۆلۆژیا دابەش بوو، کە بە هێمای پەردەی ئاسنین بوو، کە دیموکراسییە سەرمایەدارییە ڕۆژئاواییەکانی لە دەوڵەتە کۆمۆنیستەکانی ڕۆژهەڵات جیا کردەوە٦.

دابەشبوونی سیاسی و کێبڕکێی دەسەڵات

پێش دروستبوونی یەکێتیی ئەورووپا، دیمەنی سیاسیی کیشوەرەکە زیاتر بە ململانێ دەناسرایەوە نەک هاوکاری. سیستەمی هاوسەنگیی هێز کە لەلایەن کۆنگرەی ڤیەننا لە ساڵی ١٨١٥ دامەزرا، ئامانجی ڕێگریکردن بوو لە زاڵبوونی هیچ دەوڵەتێک بە سەر ئەورووپادا، بەڵام لە کۆتاییدا نەیتوانی ئاشتییەکی بەردەوام دەستەبەر بکات. دامەزراوە نێودەوڵەتییەکان بە لاوازی مانەوە و ئاسایش بە پلەی یەکەم لە ڕێگەی گۆڕینی هاوپەیمانییەکانەوە پارێزراو بوو نەک ڕێککەوتنە بەکۆمەڵەکان.٧

کۆمەڵەی گەلان کە لە دوای جەنگی جیهانیی یەکەمەوە دروست بوو، هەوڵێکی سەرەتایی بوو بۆ پەرەپێدانی هاوکاریی نێودەوڵەتی. بەڵام میکانیزمی جێبەجێکردنی و ئەندامێتی تیایدا گشتگیر نەبوو. بێتواناییەکەشی لە وەستاندنی سەرهەڵدانی فاشیزم و ڕێگریکردن لە جەنگی جیهانیی دووەم، سنوورەکانی هاوکاریی نێودەوڵەتی ئاشکرا کرد، بەبێ یەکگرتنی باشتر یان پابەندبوونێکی جیدیی.٨

وێرانکاریی جەنگی جیهانیی دووەم وەک ئافرێنەرێک بۆ گۆڕانکاری

ئەو وێرانکارییەی کە بە هۆی جەنگی جیهانیی دووەمەوە ڕووی دا، لە قەبارەدا بێ وێنە بوو. تەنها لە ئەورووپا نزیکەی ٤٠ ملیۆن کەس گیانیان لەدەست داوە و ژمارەی قوربانیانی مەدەنی لە زۆرێک لە وڵاتان ژمارەی کوژراوانی سەربازیی تێپەڕاند. شارە گەورەکان تەخت کران، ئابوورییەکان داڕما و کیشوەرەکە ڕووبەڕووی قەیرانێکی گەورەی ژمارەی زۆری پەنابەران بووەوە. لە دەرەوەی وێرانکارییە جەستەییەکان، قەیرانێکی قووڵی متمانە بە نیزامی سیاسیی ئەورووپا و سیستەمی دەوڵەت-نەتەوەیش هەبوو کە بووە هۆی دەرئەنجامە کارەساتبارەکانی لەو شێوەیە.٩

ئەم وێرانکارییە بوو بە ئافرێنەرێکی بەهێز بۆ گۆڕانکاری. زۆرێک لە بیرمەندان و سەرکردە سیاسییەکانی ئەورووپا بەو ئەنجامە گەیشتن کە دەبێت سووڕی دووبارەبوونەوەی ڕکابەری و ململانێی ناسیۆنالیستی بشکێنرێت. وەک وەزیری دەرەوەی فەڕەنسا ڕۆبەرت شومان لە پێشنیارەکەیدا بۆ کۆمەڵگەی خەڵوز و پۆڵای ئەورووپی ڕایگەیاندووە: «ئاشتیی جیهانی ناتوانرێت پارێزراو بێت، بەبێ ئەوەی هەوڵی داهێنەرانە بدرێت کە ڕێژەیی بێت لەگەڵ ئەو مەترسییانەی کە هەڕەشەیان لێ دەکات».١٠ ئەم دانپێدانانە بەوەی کە گۆڕانکارییە بنەڕەتییە پێکهاتەییەکان پێویستن بۆ ڕێگریکردن لە شەڕەکانی داهاتوو، بناغەی یەکگرتنی ئەورووپای دانا.

یەکێتیی ئەورووپا وەک چارەسەرێک

هەنگاوە سەرەتاییەکان بەرەو یەکگرتن

یەکەم هەنگاوی سەرەتایی بەرەو یەکێتیی ئەورووپا دروستکردنی کۆمەڵگەی خەڵوز و پۆڵای ئەورووپی (ECSC) بوو لە ساڵی ١٩٥١. کە پێشنیاری وەزیری دەرەوەی فەرەنسا ڕۆبەرت شومان بوو و دیزاین کرابوو لەلایەن ژان مۆنێتەوە، (ECSC) پیشەسازییەکانی خەڵوز و پۆڵای لە فەرەنسا، ئەڵمانیای ڕۆژئاوا، ئیتاڵیا، بەلجیکا، هۆڵەندا و لۆکسمبۆرگ لە ژێر دەسەڵاتێکی سەروو نەتەوەییدا کۆ کردەوە. ئەم ڕێکخستنە خزمەتی بە هەر دوو ئامانجی ئابووری و سیاسی دەکرد: مۆدێرنکردنی ئەم پیشەسازییە سەرەکییانە و لەوەش گرنگتر، شەڕی نێوان فەرەنسا و ئەڵمانیا «نەک تەنها بیرنەکردنەوە، بەڵکوو لە ڕووی ماددییەوە مەحاڵ بووە» بە یەکخستنی کۆنترۆڵکردن بە سەر کەرەستە سەرەکییەکانی شەڕدا.١١

سەرکەوتنی «ECSC» ڕێگەی خۆش کرد بۆ پەیماننامەکانی ڕۆما لە ساڵی ١٩٥٧ کە کۆمەڵگەی ئابووریی ئەورووپا (EEC) و کۆمەڵگەی وزەی ئەتۆمی ئەورووپا (Euratom)ی دامەزراند. یەکێتیی ئەورووپا یەکێتیی گومرگی پێک هێنا، کە باجەکانی نێوان وڵاتانی ئەندامی لا برد و باجی دەرەکی هاوبەشی خستە بواری جێبەجێکردنەوە. لە کاتێکدا ئەم ڕێککەوتنانە بە پلەی یەکەم لە سەر هاوکاریی ئابووری بوو، بەڵام بنەمای یەکگرتنی سیاسیشیان دانا بە دروستکردنی دامەزراوە هاوبەشەکان: کۆمیسیۆن، ئەنجومەنی وەزیران، ئەنجومەن (دواتر پەرلەمان)، و دادگای داد.١٢

ڕێبازی کارایی بۆ ئاشتی

یەکگرتنی ئەورووپا بەدوای ئەو شتەدا هات کە زانایانی سیاسی بە «ڕێبازێکی کارایی» وەسفی دەکەن. سەرەتا بە هاوکاریی تەکنیکی لە کەرتە ئابوورییە تایبەتەکاندا دەستی پێ کرد و وردە وردە بەرەو یەکگرتنی سیاسی فراوانتر و فراوانتر بوو. ئەم شێوازە کە لەلایەن تیۆریستەکانی وەک دەیڤید میترانی و ئێرنست هاسەوە پشتگیری دەکرا، لە سەر ئەو بیرۆکەیە بوو کە هاوکاری لە بوارێکدا «کاریگەریی سەرڕێژ spillover effects» دروست دەکات، کە هاندەری هاوکارییە لە بوارە پەیوەندیدارەکاندا و وردە وردە نەخشەیەکی هاوکاری دادەڕێژێت.١٣

لە بری ئەوەی لە سەرەتاوە هەوڵی دروستکردنی فیدراسیۆنێکی ئەورووپی

بدەن، ستراتیژییەک کە لە هەوڵەکانی پێشوودا شکستی هێنابوو، ئەندازیارانی یەکگرتنی ئەورووپی ڕێبازێکی جیاوازیان پەیڕەو کرد، کە جەختی لە سەر دەستکەوتە پراکتیکییەکان دەژردەوە. وەک ژان مۆنێتی بەناوبانگ تێبینی کردووە: «ئەورووپا بە یەک جار دروست نابێت، یان بە پێی یەک پلان، لە ڕێگەی دەستکەوتە کۆنکرێتییەکانەوە بنیات دەنرێت، کە سەرەتا هاودەنگییەکی دیفاکتۆ دروست دەکەن».١٤

یەکگرتنی ئابووری وەک بنەما

یەکگرتنی ئابووری بڕبڕەی پشتی هاوکاری ئەورووپی پێک هێنا بە دروستکردنی هاندەرە ماددییە بەهێزەکان بۆ هاوکاریکردن لە سنوورە نیشتمانییەکان. بازاڕی هاوبەش کە لەلایەن یەکێتیی ئەورووپاوە دامەزرا، بازرگانیی نێوان وڵاتانی ئەندام بە شێوەیەکی بەرچاو بەرز کردەوە، کە لە دەیەکانی دواتردا بە خێرایی فراوانتر بوو. ئەم پەرەسەندنی ئابوورییە وای کرد کە ململانێ کەمتر ڕوو بدات، چونکە خۆشگوزەرانیی زیاتر بەسترابووەوە بە پاراستنی پەیوەندیی باش لەگەڵ وڵاتانی دراوسێ.١٥

بۆ کەمکردنەوەی ناهاوسەنگییە ئابوورییە ناوچەییەکان، کۆمەڵگەی ئەورووپا سندوقی هاوکاریی دروست کرد، کە ئامانج لێی پەرەپێدانی هاوکاری بۆ ناوچە هەژارترەکان بوو، بە تایبەت لە وڵاتانی دەریای ناوەڕاست کە دۆخیان باش نەبوو. ئەم هاوکارییە داراییانە یارمەتیدەر بوون بۆ کەمکردنەوەی جیاوازیی نێوان ناوچە دەوڵەمەندەکان و کەم گەشەسەندووەکان، هەر چەندە هەندێک جیاوازی مانەوە. هەروەها بانکی وەبەرهێنانی ئەورووپی پشتگیری لەم هەوڵەی کرد بە دابینکردنی قەرز بۆ ژێرخان و پڕۆژەکانی تر کە لە خزمەتی یەکگرتن و گەشەکردنی هاوسەنگدا بوون.١٦

دواتر، یەکگرتنی ئابووری زیاتر قووڵتر بووەوە، گەیشتە لوتکە بە دروستکردنی یەک بازاڕ لە ساڵی ١٩٩٣ (دوای یاسای تاکە ئەورووپی لە ساڵی ١٩٨٦) و هێنانەکایەی یۆرۆ وەک دراوێکی هاوبەش لە ساڵی ١٩٩٩. ئەم هەنگاوانە ئابوورییەکانی ئەورووپایان هێندەی تر لە یەکتر نزیک کردەوە، وابەستەیی یەکتریان زیاد کرد و هاندان بۆ کێبڕکێی ئابووریی نێوان گەلان کەم کردەوە.١٧

دامەزراوە دیموکراتییەکان و سەروەری یاسا

هاوتەریب لەگەڵ یەکگرتنی ئابووری، ئەورووپا دامەزراوەی دیموکراسی پەرە پێ دا، کە نوێنەرایەتی بۆ هەموو وڵاتانی ئەندام مسۆگەر دەکرد و مافی تاکەکەسی دەپارێزێت بەبێ گوێدانە ڕەگەزنامە، نەتەوایەتی، یان ئایین. لە ساڵی ١٩٧٩ەوە پەرلەمانی ئەورووپا ڕاستەوخۆ هەڵدەبژێردرێت، ئەمەش شەرعیەتی دیموکراسی دەڕەخسێنێت. ئەنجومەن نوێنەرایەتیی حکومەتەکانی وڵاتانی ئەندام دەکات، لە کاتێکدا کۆمیسیۆنی ئەورووپا وەک دەستەی جێبەجێکار کار دەکات، سیاسەتگەلێک پێشنیار دەکات کە بەرژەوەندییە هاوبەشەکانی ئەورووپا ڕەنگ دەداتەوە نەک ئەجێندای نیشتمانی.١٨

دادگای دادوەری ئەورووپا سەروەری یاسای ئەورووپای بە سەر یاسا نیشتمانییەکاندا دامەزراند، دڵنیای کردنەوە کە ڕێککەوتننامەکانی یەکگرتن بە شێوەیەکی بەردەوام لە سەرانسەری هەموو وڵاتانی ئەندامدا جێبەجێ دەکرێت، ئەم چوارچێوە یاساییە مافی هاوڵاتییانی پاراست و جیاکاری لە سەر بنەمای نەتەوەیی قەدەغە دەکرد، ئەمەش یارمەتیدەر بوو بۆ دروستکردنی دۆخی یاسایی یەکگرتوو.١٩

پاراستنی مافەکانی مرۆڤ بووە بەردێکی بناغەی یەکگرتنی ئەورووپا، بەتایبەتی دوای پەسەندکردنی ڕێککەوتننامەی ئەورووپی بۆ مافەکانی مرۆڤ لە ساڵی ١٩٥٠ (لە ژێر دەسەڵاتی ئەنجومەنی ئەورووپا) و هێنانە ناوەوەی وردە وردەی مافە بنەڕەتییەکان لە یاسای یەکێتیی ئەورووپادا. دادگای ئەورووپی بۆ مافەکانی مرۆڤ لە ستراسبۆرگ کارئاسانی پێشکەش بە تاکەکان کرد بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی پێشێلکارییەکانی مافی مرۆڤ، بەبێ گوێدانە هاوڵاتیبوون یان ناسنامەیان.٢٠

ئاڵوگۆڕی ڕۆشنبیری و بنیاتنانی ناسنامە

جگە لە دامەزراوە فەرمییەکان، هۆکاری یەکگرتنی ئەورووپا هاندەری ئاڵوگۆڕی کولتووری بوو لە ڕێگەی دەستپێشخەرییەکانی وەک پرۆگرامی ئیراسموس (ئاڵوگۆڕی خوێندکاران)، هەوڵە هاوبەشەکانی توێژینەوە و پرۆژەی کولتووری جۆراوجۆر. ئەمەش یارمەتیدەر بوو لە شکاندنی نەریتە کۆنەپەرستانەکان و بنیاتنانی لێکتێگەیشتنی فراوان لە سنوورە نیشتمانییەکاندا. هەر چەندە ناسنامە نەتەوەییەکان بەهێز مانەوە، بەڵام وردە وردە یەکگرتن ناسنامەیەکی تەواوکەری ئەورووپی پەروەردە کرد، بە تایبەت لە نێوان نەوە گەنجەکاندا کە لە ئەورووپایەکی زیاتر پەیوەستکراودا تەمەنیان گەیشتە ئاستی پێگەشتن.٢١

دۆخی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست؛ ئاڵەنگاری و دەرفەتەکان

تائیفەگەری و توندڕەوی ئایینی

ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە دابەشبوونە ئایینییە قووڵەکانی دەناسرێتەوە، کە بە هۆی ململانێ سیاسییە توندەکانەوە تا دێت زیاتر تۆخ دەبنەوە. دابەشبوونی کۆمەڵگەکان لە نێوان ئیسلامی سوننە و شیعەدایە، دابەشبوونێک کە لە سەدەی حەوتەمەوە دەستی پێ کردووە لە سەر ناکۆکی لە سەر سەرکردایەتی لە دوای مردنی پێغەمبەر محمد (د.خ). لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی نوێ، ئەم دابەشبوونە قورسایی جیۆپۆلەتیکی بەرچاوی خستۆتەوە، ئێران خۆی وەک پارێزەری بەرژەوەندییەکانی شیعە پیشان دەدات و سعودیە بانگەشەی سەرکردایەتیکردنی جیهانی سوننە دەکات.٢٢

ئەم تائیفەگەرییەش دەستێوەردانی زۆر خراپی، بە تایبەتی لە وڵاتانی وەک عێراقدا لێ کەوتووەتەوە، کە پرۆسەی ڕزگاری عێراق ساڵی ٢٠٠٣ بە سەرکردایەتیی ئەمریکا، پێکهاتەی سیاسی تێک دا و توندوتیژیی تائیفی فراوانی لێ کەوتەوە. لە سوریاش شەڕی ناوخۆی بەردەوام نموونەیەکیترە، چونکە حکومەتی بەشار ئەسەد بە سەرۆکایەتیی عەلەوییەکان شەڕ لەگەڵ هێزەکانی ئۆپۆزسیۆنی سوننە دەست پێ کرد٤٠. سەرهەڵدانی گرووپە توندڕەوەکانی وەک داعش (دەوڵەتی ئیسلامی عێراق و سوریا)، کە لێکدانەوەیەکی توندوتیژی و ڕەقی ئیسلامی سوننەی لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیدا سەپاند، زیاتر گرژییە تائیفییەکانی هەڵگیرساند و بووە هۆی گۆشەگیریی درندانەی کەمینەکان- لەنێویاندا مەسیحییەکان، ئێزیدییەکان و موسوڵمانانی شیعە.٢٣

جگە لەو دانیشتووانەی کە زۆرینەی موسوڵمانن، ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست شوێنی پێکهاتە مەسیحییە دێرینەکانە، بەتایبەتی لە لوبنان، میسر و عێراق، هەروەها گرووپە ئایینییە بچووکەکانی وەک دروز، ئێزیدی، بەهایی و زەردەشتی. ئەم کۆمەڵگا کەمینانە زیاتر ڕووبەڕووی جیاکاری و توندوتیژی و ئاوارەبوون بوونەتەوە، ئەمەش هەمەجۆریی ئایینی ناوچەکەی خستۆتە مەترسییەکی جددییەوە.٢٤

گرژییە نەتەوەییەکان و مافی کەمینەکان

ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە ڕووی نەتەوەییەوە هەمەچەشنە. لە کاتێکدا عەرەبەکان زۆرینەی دانیشتووانی پێک دەهێنن، بەڵام ناوچەکە کورد و تورک و فارس و چەندین نەتەوەی دیکەی تێدایە. لە نێو ئەمانەدا، کوردەکان -کە بە ٤٠ -٥٠ ملیۆن کەس لە سەرانسەری تورکیا، عێراق، ئێران و سوریادا مەزەندە دەکرێت- گەورەترین نەتەوەی بێ

دەوڵەتی جیهان پێک دەهێنن. داواکارییەکانی کورد بۆ ئۆتۆنۆمی یان سەربەخۆیی زۆر جار بووەتە هۆی ناکۆکی لەگەڵ حکومەتە ناوەندییەکان، دیارترینیان لە ڕووبەڕووبوونەوەی درێژخایەنی تورکیا لەگەڵ پارتی کرێکارانی کوردستان (پەکەکە). ٢٥

لە عێراق، حکوومەتی هەرێمی کوردستان لە دوای پڕۆسەی ڕزگاری عێراق لە ٢٠٠٣ بە سەرکردایەتیی ئەمریکا، خودموختارییەکی بەدەست هێناوە، بە شێوەیەکی باش وەک قەوارەیەکی کوردی خۆبەڕێوەبەری لە چوارچێوەی عێراقدا کار دەکات. بەڵام ڕیفراندۆمی سەربەخۆیی ساڵی ٢٠١٧- کە زۆرینەی ڕەها پشتیوانی سەربەخۆیی کوردیان کرد- بە پاڵپشتیی سەربازیی بەغدا و ڕووبەڕووی دژایەتییەکی توندی وڵاتانی دراوسێ بووەوە.٢٦ هەروەها کەمینە نەتەوەییەکانی دیکە لە سەرانسەری ناوچەکەدا ڕووبەڕووی هەڵاوێردن و پەراوێزخستن دەبنەوە. لە باکووری ئەفریقا، کۆمەڵگاکانی ئەمازیغی لە مێژە ڕووبەڕووی سەرکوتی کولتووری و دانپێدانانی سنووردار بە زمان و ناسنامەکەیان بوونەتەوە. لە ئێران، گرووپە نەتەوەییەکانی وەک بەلوچ، عەرەب و کورد ڕووبەڕووی وەدەرنانی سیاسی و هەڵاوێردن لە لایەن دەوڵەتی فارسی بوونەتەوە. ٢٧

ناکۆکیی خاک و ململانێ سنوورییەکان

سنوورە دەستکردەکانی دەوڵەتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بە پلەی یەکەم لەلایەن زلهێزە کۆلۆنیالیەکانی ئەورووپاوە لە دوای جەنگی جیهانی یەکەم و ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی کێشراون. ڕێککەوتنی سایکس پیکۆ لە ساڵی ١٩١٦ لە نێوان بەریتانیا و فەرەنسا سنووری دەستکردی دامەزراند کە زۆر جار کۆمەڵگە نەتەوەیی و ئایینیەکانی دابەش دەکرد یان گرووپە جیاوازەکانی تێکەڵ دەکرد بۆ یەک قەوارەی سیاسی. ئەم سنوورە دەستکردانەی سەپێنراون لەو کاتەوە وەک سەرچاوەی گرژی و ناسەقامگیری لە ناوچەکەدا ماونەتەوە. ٢٨

یەکێک لە ناکۆکییە هەرە بەردەوام و ناجێگیرەکانی خاک ململانێی ئیسرائیل و فەلەستینە کە سەرەڕای هەوڵە زۆرەکانی ئاشتی لە ماوەی دەیان ساڵدا بەردەوام بووە. پێگەی قودس کە هەر دوو ئیسرائیل و فەلەستینی وەک پایتەختی خۆیان بانگەشەی بۆ دەکەن. هەروەها ناکۆکیی سنوورییەکان لە نێوان دەوڵەتانی عەرەبیدا هەیە، بۆ نموونە لە نێوان سعودیە و یەمەن و لە نێوان کوێت و عێراق. ئەم ناکۆکییەش هۆکار بوون بۆ داگیرکردنی کوێت لەلایەن عێراقەوە لە ساڵی ١٩٩٠دا. ٢٩

جگە لە زەوی، دەستڕاگەیشتن بە سەرچاوە ئاوییەکان بووەتە هۆی فراوانبوونی ناکۆکییەکانی ناوچەکە، بەتایبەتی لەو شوێنانەی کە ڕووبارەکان سنوورە نیشتمانییەکان دەبڕن. ڕووبارەکانی دیجلە و فورات کە لە تورکیا سەرچاوە دەگرن و بە سوریا و عێراقدا دەڕژێن، بە هۆی پرۆژەی بەنداوەکانەوە کە کاریگەرییان لە سەر دابینکردنی ئاوی ناوچەکان هەیە، لە ناوەندی گرژییەکان بوون. بە هەمان شێوە ئوردن سەرچاوەیەکی کێبڕکێی لە سەرە لە نێوان ئیسرائیل، ئوردن، سوریا و خاکەکانی فەلەستین. ٣٠

حوکمڕانی تاکڕەوانە و ناتەواویی سیستەمە دیموکراتییەکان

زۆرێک لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە مێژە ڕژێمە تاکڕەوەکان زاڵن تیایاندا، کە دەسەڵات لە دەستی پاشاکان، فەرمانڕەوا سەربازییەکان، یان حکومەتە تاک حزبییەکاندا چڕ بووەتەوە. نەبوونی گەشەی دیموکراسی بووەتە هۆی پەرەپێدانی گەندەڵی بەربڵاو و پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤ و سەرکوتکردنی ناڕەزایەتییە سیاسییەکان. ڕاپەڕینەکانی بەهاری عەرەبی ساڵی ٢٠١١ ڕەنگدانەوەی داواکارییەکی سەرتاسەری ناوچەکە بوو بۆ چاکسازیی دیموکراسی، لەگەڵ ئەوەشدا لە زۆربەی حاڵەتەکاندا، ئەم بزووتنەوانە سەرکەوتوو نەبوون.٣١

تونس وەک تاکە وڵاتێک دیارە کە بەهاری عەرەبی تا ڕادەیەک بوویە هۆی دەرکەوتنی دیموکرای، هەر چەندە دیموکراسییەکەی هێشتا ناسک و لە ژێر فشاردایە. لە میسڕ دەستکەوتە دیموکراسییە سەرەتاییەکان بە خێرایی بە کودەتایەکی سەربازی ساڵی ٢٠١٣ کە دەسەڵاتی تاکڕەوانەی گەڕاندەوە پێچەوانە کرایەوە. لە شوێنەکانی دیکەشدا وڵاتانی وەک لیبیا، یەمەن و سوریا دوای ڕاپەڕینەکانیان، تووشی شەڕی ناوخۆیی درێژخایەن بوون، کە لە ئەنجامدا قەیرانی مرۆیی توند و ناسەقامگیری زیاتری لێ کەوتەوە.٣٢

بەردەوامی هەژموونی حوکمڕانی پاوانخوازانە، بووەتە بەربەست لە پەرەسەندنی دامەزراوە سیاسییە بەهێزەکان، کە توانای بەڕێوەبردنی دابەشبوونە کۆمەڵایەتییەکان و پاراستنی مافی یەکسانیان بۆ هەموو هاوڵاتییان هەبێت، بەبێ گوێدانە ئایین و نەتەوە. لە غیابی چوارچێوە سیاسییەکاندا، زۆر جار ناسنامەی تائیفی و نەتەوەیی بە سیاسی و چەکدار کراوە، ئەمەش گرژییەکان زیاتر دەکات لە بریی ئەوەی هەماهەنگیی نیشتمانی یان هاوکاریی ناوخۆیی پەرە پێ بدات.

نایەکسانیی ئابووری و وابەستەیی سەرچاوەکان

ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە جیاوازییەکی بەرچاوی ئابوورییەوە دیارە، چ لە نێوان وڵاتانی ناوچەکەدا و چ لە ناو وڵاتانت جیهاندا. دەوڵەتە دەوڵەمەندەکانی کەنداو وەک قەتەر، ئیماراتی یەکگرتووی عەرەبی و سعودیە، بەشێک لە بەرزترین داهاتی سەرتاسەری جیهانیان لایە، ئەمەش بە شێوەیەکی بەرچاو بە هۆی یەدەگی زۆری نەوت و گازیانەوە. لەبەرامبەردا گەلانی وەک یەمەن و سوریا و میسر لەگەڵ هەژاریی بەربڵاو و بێکاری زۆر و دەرفەتی ئابووریی سنووردارردا دەجەنگن. ئەم ناهاوسەنگییانە بەشدارن لە گرژیی ناوچەییەکان، ڕەوتی کۆچکردن فراوانتر دەکەن و ڕێگری لە گەشەسەندنی هەرێمەکە دەکەن. ٣٣

ئاڵنگارییەکی هاوبەش لە سەرانسەری ناوچەکەدا پشتبەستنی زۆرە بە هەناردەکردنی سەرچاوە سروشتییەکان، بەتایبەتی نەوت و گاز، کە ئابوورییە لۆکاڵییەکان دەخەنە بەردەم هەڵاوسانی نرخی کاڵا جیهانییەکان. ئەم دیاردەیە کە زۆر جار بە «نەفرەتی سەرچاوە» ناو دەبرێت، هەوڵەکانی بۆ هەمەچەشنکردنی چالاکیە ئابوورییەکان و پەرەپێدانی گەشەپێدانی بەردەوام خنکاندووە. جگە لەوەش، سامانی سەرچاوە زۆر جار دەسەڵاتی تاکڕەوی بەهێزتر کردووە، چونکە حکومەتەکان داهات بەکار دەهێنن بۆ پاراستنی پاوانخوازیی سیاسی، نەک بنیاتنانی دامەزراوەی شەفاف و لێپرسینەوە.٣٤

بێکاری گەنجان پرسێکی گرنگە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، سەقامگیریی ئابووریی تێک داوە و بێزاری فراوان کردووە. بە هۆی ئەوەی گەنجانی تەمەن ١٥ بۆ ٢٩ ساڵان نزیکەی ٣٠٪ی دانیشتوانی زۆرێک لە وڵاتان پێک دەهێنن، ناوچەکە ڕووبەڕووی ئاڵەنگاری دیمۆگرافی بووەتەوە، و هەروەها بووەتە هۆی نائارامیی کۆمەڵایەتی و بەهێزبوونی توندڕەویدا. لە کاتێکدا ئەم گەنجانە توانای هاندانی داهێنان و گۆڕانکاریی ئابووریشیان هەیە. ٣٥

چارەسەرە پێشنیارکراوەکان: ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە سەر ڕێگای ئەورووپا

یەکگرتنی ناوچەیی لە ڕێگەی هاوکاریی ناوخۆیی

بە سوودوەرگرتن لە ئەزموونی ئەورووپی، یەکگرتنی ناوچەیی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەتوانێت هاوکاریی زۆر باش پێشکەش بە بەرژەوەندیی هاوبەش بکات. یەکێک لە کەرتە تایبەتەکانیش بەڕێوەبردنی سەرچاوە ئاوییەکانە. لەگەڵ ئەوەی

ناوچەکە ڕووبەڕووی کەمی ئاو بووەتەوە -کە بە هۆی گۆڕانی کەشوهەوا خراپتر بووە- هەوڵ و هەماهەنگی هاوبەش زۆر گرنگە. ئیدارەی ئاوی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، کە مۆدێلی کۆمەڵگەی خەڵوز و پۆڵای ئەورووپییە، دەتوانێت سەکۆیەکی دامەزراوەیی بۆ هاوکاریکردن دابین بکات لە هەمان کاتدا چارەسەرکردنی پێویستییەکی گرنگ و سنووربەزێنە.٣٦

ژێرخانی وزە یەکێکی ترە لە ئامرازەکان بۆ یەکخستنی هەماهەنگی و کارایی. سەرەڕای گرژییە سیاسییەکان، وڵاتانی ناوچەکە هاندەرێکی هاوبەشیان هەیە بۆ پەرەپێدانی تۆڕەکانی کارەبا و بۆرییەکانی غازی سروشتی ژێرخانی ئەم جۆرە کارایی وزە باشتر دەکات و تێچوونەکان کەم دەکاتەوە و ئاسایشی وزە بەرز دەکاتەوە. دەسەڵاتی پەیوەندی نێوان ئەنجومەنی هاوکاریی کەنداو (GCC) کە لە ئێستاوە ئاڵوگۆڕی کارەبا لە نێوان وڵاتانی کەنداودا ئاسان دەکات، دەتوانێت وەک بناغەیەک بۆ هاوکاریی وزەی ناوچەیی فراوانتر بێت.٣٧

هەروەها دروستکردن و فراوانکردنی بازاڕی ئازاد، بازرگانی نێوان هەرێمەکان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە بەهێزتر دەکات، ئەمەش ئاماژەیە بۆ بوارێکی فراوان بۆ گەشەکردن. بە کەمکردنەوەی بەربەستە گومرگی و ناگومرگییەکان، وڵاتان دەتوانن گەشەسەندنی ئابووری هان بدەن و هەماهەنگیی یەکتر پەرە پێ بدەن. ئەمەش لە بەرامبەردا دەرفەتی ململانێ ئاسایی دەکاتەوە. ٣٨

دامەزراوە دیموکراتییەکان

ئەزموونی ئەوەمان بیر دەختەوە کە ئاشتی بەردەوام ڕەگ و ڕیشەی لە دامەزراوە دیموکراسیەکاندا هەیە کە مافەکانی تاک دەپارێزن بەبێ گوێدانە ناسنامەی نەتەوەیی، ئایینی، یان کولتووری. بۆیەش هەر چەندە ڕەنگە دیموکراسی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دەستبەجێ جێبەجێ نەکرێت، بەڵام چاکسازییە لەسەرخۆکان کە دەسکەوتی زۆر باشیان دەبێت و پارێزگاری لە مافی کەمینەکان بەهێزتر دەکەن، دەتوانن بەشدار بن لە کەمکردنەوەی ململانێیی درێژخایەن و خۆڕاگری.٣٩

یەکێک لە ڕێبازە پەسەندەکان بریتییە لە فیدراڵیزم و گواستنەوەی دەسەڵات بۆ دەسەڵاتە ناوچەیی یان ناوخۆییەکان. ئەم جۆرە ڕێوشوێنانە دەتوانن جێگەی داواکارییەکانی ئۆتۆنۆمی لەلایەن گرووپە نەتەوەیی و ئایینییەکانەوە بگرێتەوە بەبێ

ئەوەی سەروەری دەوڵەتانی ئێستا بخەنە ژێر پرسیارەوە. دەستووری دوای ساڵی ٢٠٠٥ی عێراق لە ئێستاوە توخمە فیدراڵییەکانی تێدایە، هەر چەندە جێبەجێکردنی پراکتیکی ڕووبەڕووی چەندین ڕێگریی بووەتەوە. دەتوانرێت چوارچێوەی هاوشێوە لە چوارچێوەی دیکەشدا لەبەرچاو بگیرێت- بە تایبەتی بۆ چارەسەرکردنی خواستەکانی کورد، لە هەمان کاتدا یەکێتیی نەتەوەیی بپارێزرێت.٤٠

زۆر گرنگە، زەمانەتە دەستوورییەکان بۆ مافەکانی کەمینەکان دەبێ لەلایەن سیستەمی دادوەری سەربەخۆوە پشتگیری بکرێن کە توانای جێبەجێکردن مسۆگەر بکەن. پاراستنی یاسایی بۆ ئازادیی ئایینی و مافی زمان و کولتوور پێویستە لە دەستوورە نیشتمانییەکاندا بە ڕوونی بخرێتە ڕوو و لە ڕێگەی دامەزراوە باوەڕپێکراوەکانەوە پشتڕاست بکرێتەوە. دەزگا ئەوروپییەکانی وەک کۆمیسیۆنی ڤێنیز دەتوانن پشتگیریی تەکنیکی پێشکەش بکەن لە داڕشتن و جێبەجێکردنی چوارچێوەی دەستووری گشتگیر، بە سوودوەرگرتن لە ئەزموونی بەرفراوانیان لەگەڵ کۆمەڵگا فرە کولتوورییەکاندا.٤١

گەشەپێدانی ئابووری و یەکگرتوویی کۆمەڵایەتی

بەرەنگاربوونەوەی نایەکسانیی ئابووری، چ لە نێوان وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و چ بۆ دەرەوەی خۆشیان، بۆ گەیشتن بە سەقامگیری زۆر گرنگە. دامەزراندنی بانکی گەشەپێدانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کە لە مۆدێلی بانکی وەبەرهێنانی ئەوروپییەوە وەرگیراوە، دەتوانێت وەک بزوێنەرێک بۆ پەرەپێدانی ژێرخانی ئابووری بخرێتە گەڕ، کە لە نێوان کۆمەڵگە دابەشبووەکان هەماهەنگی دەهێنێتە ئاراوە و گەشەی یەکسان لە سەرانسەری ناوچەکەدا بەرەو پێش دەبات. ئەم دامەزراوەیە دەتوانێت سەرچاوە داراییەکانی وڵاتانی کەنداو کە دەوڵەمەندن بە نەوت کۆ بکاتەوە و شارەزایی تەکنیکیی ئابوورییە پیشەسازییە زیاترەکان بەکار بهێنێت بۆ دابینکردنی بودجە بۆ وەبەرهێنانی ستراتیژی.٤٢

بێکاری گەنجان ئاڵەنگارییەکی گەورەیە. چارەسەرکردنی پێویستی بە چاکسازیی گشتگیر دەبێت لە سیستەمی پەروەردە، پشتگیری لە کارگێڕی، و سیاسەتی ئامانجدار لە بازاڕی کار. پڕۆگرامی سکۆلەرشیپی گەنجانی یەکێتیی ئەورووپا، کە پابەندە بە دابینکردنی دەستڕاگەیشتن بە دامەزراندن، خوێندن، یان ڕاهێنانی کوالیتی بۆ هەموو گەنجان، مۆدێلێکی کاریگەر دەخاتەوە کە دەتوانرێت لەگەڵ چوارچێوەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بگونجێت.٤٣

هەروەها پێشخستنی یەکگرتوویی کۆمەڵایەتی پەیوەستە بە بەرزکردنەوەی ئاستی لێکتێگەیشتنی نێوان کولتوورەکان و ڕێزگرتن لە یەکتر. بەرنامەکانی ئاڵوگۆڕی پەروەردەیی و کولتووری، هاوشێوەی دەستپێشخەریی ئیراسموسی ئەورووپا، دەتوانن ڕۆڵێکی سەرەکی بگێڕن. هاوبەشی نێوان زانکۆکان، پرۆژەکانی توێژینەوەی هاوبەش و بەرنامەکانی ئاڵوگۆڕی گەنجان یارمەتیدەر دەبێت بۆ هەڵوەشاندنەوەی چەشنە چەقبەستووەکان و فراوانکردنی متمانە لە سەر ئاستی نەتەوەیی و ئایینیدا. ئەم پەیوەندییە خەڵک دەبنە تەواوکەری میکانیزمە دامەزراوەییە فەرمییەکان و بەشدار دەبن لە بنیاتنانی بناغەیەکی کۆمەڵایەتی بۆ هاوکاری بەردەوام.٤٤

پشتیوانی و چوارچێوەی نێودەوڵەتی

پرۆسەی یەکگرتنی ئەورووپا بە شێوەیەکی بەرچاو بە هۆی پشتیوانیی دەرەکییەوە بەهێزتر بوو، دیارترینیان پلانی مارشاڵی ئەمریکا بوو کە یارمەتیی دارایی و پشتگیریی ستراتیژی پێشکەش کرد. بە هەمان شێوە، ئەکتەرە نێودەوڵەتییەکان دەتوانن ڕۆڵێکی بنیاتنەر بگێڕن لە پێشخستنی هاوکارییەکان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە پێشکەشکردنی هاوکاریی دارایی و شارەزایی تەکنیکی و ئاسانکاریی دیپلۆماسی. بەڵام شتێکی گرنگە، ئەم جۆرە پشتگیرییە دەبێت ڕێز لە بنەمای خاوەندارێتیی ناوخۆیی بگرێت- وەڵێنەیی (ئەولەوییەت) بۆ دەزگای ناوچەیی و دڵنیابوون لەوەی کە هەوڵەکانی یەکگرتن بە هۆی مۆدێلە سەپێنراوە دەرەکییەکانەوە بەڕێوە ناچن.

دامەزراوە جیهانییەکانی وەک نەتەوە یەکگرتووەکان دەتوانن وەک سەکۆیەکی گرنگ بۆ گفتوگۆ و دانوستان و چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان خزمەت بکەن، شەرعیەت و نێوەندگیری لە ناکۆکییەکانی ناوچەکەدا پێشکەش بکەن. لە هەمان کاتدا دەتوانرێت ڕێکخراوە ناوچەییەکانی وەک کۆمکاری عەرەبی بەهێز بکرێنەوە و دەسەڵاتیان پێ بدرێت بۆ ئەوەی بەرپرسیارێتیی زیاتر لە بنیاتنانی ئاشتی و دیپلۆماسی و هەماهەنگی ناوچەییدا بگرنە ئەستۆ.

ڕێکخراوی ئاسایش و هاوکاری لە ئەورووپا (OSCE) نموونەیەکی پەیوەندیدار بە تایبەتی دەخاتە ڕوو. جەختکردنەوە لە سەر گفتوگۆی ئەمنی گشتگیر، ڕێوشوێنی دروستکردنی متمانە و هاوکاری فرەلایەنە، تێڕوانینێکی دەخاتەوە بۆ دیزاینکردنی ئاسایشی ناوچەیی کە لەگەڵ دیمەنە ئاڵۆزەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا گونجاوە.

ئەنجامگیری

دروستبووبوونی یەکێتیی ئەورووپا، لە کیشوەرێکەوە کە بە هۆی ململانێ ناسیۆنالیستییەکانەوە وێران بووبوو بۆ ناوچەیەک کە بە ئاشتی و خۆشگوزەرانی دەناسرێتەوە، وانەیەکی بەنرخ بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست پێشکەش دەکات، کە سەرەڕای جیاوازییە گەورەکان لە چوارچێوەی مێژوویی، کولتووری و سیاسیدا دەکرێت ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیش ببێتە ناوچەیەکی هاوشێوە. ئەزموونی ئەورووپا جەخت لەوە دەکاتەوە کە ئاشتی بەردەوام لە سەر دوو پایەی بنەڕەتی بنیات نراوە: پەرەپێدانی دیموکراسی کە مافەکانی تاک دەپارێزێت بەبێ گوێدانە ناسنامە، و یەکگرتنی ئابووری کە بەرژەوەندیی هاوبەش لە هاوکاریدا فراوان دەکات. ئەم پرۆسانە لەسەرخۆن و پێویستیان بە کاتە، یەکێتیی ئەورووپی لە ماوەی زیاتر لە حەفتا ساڵدا گەشتووە بەم دۆخی ئێستا. بۆیەش ئەگەر بمانەوێ هەمان فۆرم لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دووبارە ببێتەوە، دەبێت واقیعە جیاوازەکانی ناوچەکە لەبەرچاو بگیردرێت نەک دووبارەکردنەوەی مۆدێلی ئەورووپی وەک خۆی.

ئاڵەنگارییەکانی بەردەم ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست زۆر و زەوەندەن، لە توندڕەویی ئایینی و دەسەڵاتی تاکڕەوییەوە تا دەستێوەردانی دەرەکی، بەڵام دەرئەنجامەکانی بەردەوامی پارچەپارچەبوون و توندوتیژی لەوەش زیاترن و دۆخەکە خراپتر دەکەن. کارەساتە مرۆییەکان لە سوریا و یەمەن و شوێنەکانی دیکەدا، پێویستیی گرتنەبەری ڕێگاچارەیەکی نوێ و هاوبەش دەهێننە ئاراوە. چونکە وەک چۆن لەگەڵ فراوانبوونی وێرانکارییەکانی جەنگی جیهانیی دووەم بۆ ئەورووپییەکان، ئەوان ناچار بوون نەخشەڕێگایەکی نوێ بگرنە بەر، گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیش شیاوی داڕشتنی داهاتوویەکی باشتر و خۆشگوزەرانترن لە ڕێگەی فراوانکردنی هاوکاری لە جێگای دابەشکارییە ئایینی، نەتەوەیی و نەتەوەییەکان

لە کۆتاییدا، ئەم جۆرە گۆڕانکارییانە نە ئاسان دەبن و نە خێرا دەتوانرێت بهێنرێنە ئاراوە. و پێویستییان بە کاری بەردەوام دەبێت لەلایەن سەرکردەکانی ناوچەکە، بە بەشداری چالاکانەی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی و وڵاتە دۆستەکان و ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی. بۆیەش سەرەڕای ناتەواوییەکان، ئەزموونی ئەورووپی دەکرێتە سەرچاوەیەکی گرنگ بێت بۆ بیرکردنەوە لە داڕشتنەوەی نەخشە ڕێگایەکی واقیعی و هەروەها پلانێکی زۆر باش، کە تەنانەت ئەو ناوچانەی کە بە دابەشبوون و ململانێی قووڵەوە دەناڵێنن بخاتەوە سەر مێزی گفتوگۆ و کاری هاوبەش، لە سەر بنەمای کاری هاوبەش، بۆ ئاشتیی هاوبەش، بۆ بەرژەوەندیی هاوبەش.

سەرچاوەکان

1. Dinan, D. (2014). Europe Recast: A History of European Union. London: Palgrave Macmillan.

2. Hobsbawm, E.J. (1992). Nations and Nationalism Since 1780: Program, Myth, Reality. Cambridge: Cambridge University Press.

3. MacMillan, M. (2002). Paris 1919: Six Months That Changed the World. New York: Random House.

4. Berend, I.T. (2006). An Economic History of Twentieth-Century Europe. Cambridge: Cambridge University Press.

5. Judt, T. (2005). Postwar: A History of Europe Since 1945. New York: Penguin Books.

6. Kissinger, H. (1994). Diplomacy. New York: Simon & Schuster.

7. Henig, R. (2010). The League of Nations. London: Haus Publishing.

8. Judt, T. (2005). Postwar: A History of Europe Since 1945. New York: Penguin Books.

9. Schuman, R. (1950). The Schuman Declaration. Paris: French Foreign Ministry.

10. Monnet, J. (1978). Memoirs. New York: Doubleday.

11. Diamond, L. (2010). Why Are There No Arab Democracies? Journal of Democracy, 21(1), 93-112.

12. Haas, E.B. (1958). The Uniting of Europe: Political, Social, and Economic Forces, 1950-1957. Stanford: Stanford University Press.

13. McCormick, J. (2014). Understanding the European Union: A Concise Introduction. London: Palgrave Macmillan.

14. McNamara, K.R. (1998). The Currency of Ideas: Monetary Politics in the European Union. Ithaca: Cornell University Press.

15. Hix, S., & Høyland, B. (2011). The Political System of the European Union. London: Palgrave Macmillan.

16. Alter, K.J. (2001). Establishing the Supremacy of European Law: The Making of an International Rule of Law in Europe. Oxford: Oxford University Press.

17. de Búrca, G. (2011). The Road Not Taken: The European Union as a Global Human Rights Actor. American Journal of International Law, 105(4), 649-693.

18. Fligstein, N. (2008). Euro clash: The EU, European Identity, and the Future of Europe. Oxford: Oxford University Press.

19. Nasr, V. (2007). The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future. New York: W.W. Norton.

20. Stern, J., & Berger, J.M. (2015). ISIS: The State of Terror. New York: Ecco.

21. Griswold, E. (2010). The Tenth Parallel: Dispatches from the Fault Line Between Christianity and Islam. New York: Farrar, Straus and Giroux.

22. McDowall, D. (2004). A Modern History of the Kurds. London: I.B. Tauris.

23. Stansfield, G. (2017). The Kurdish Experience in Post-Saddam Iraq. In G. Stansfield & M. Shareef (Eds.), The Kurdish Question Revisited (pp. 355-378). London: Hurst & Company.

24. Elling, R.C. (2013). Minorities in Iran: Nationalism and Ethnicity after Khomeini. New York: Palgrave Macmillan.

25. Fromkin, D. (1989). A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East. New York: Henry Holt.

26. Halliday, F. (2005). The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology. Cambridge: Cambridge University Press.

27. Gleick, P.H. (1994). Water, War & Peace in the Middle East. Environment: Science and Policy for Sustainable Development, 36(3), 6-42.

28. Lynch, M. (2016). The New Arab Wars: Uprisings and Anarchy in the Middle East. New York: PublicAffairs.

29. Brownlee, J., Masoud, T., & Reynolds, A. (2015). The Arab Spring: Pathways of Repression and Reform. Oxford: Oxford University Press.

30. Richards, A., & Waterbury, J. (2008). A Political Economy of the Middle East. Boulder: Westview Press.

31. Ross, M.L. (2012). The Oil Curse: How Petroleum Wealth Shapes the Development of Nations. Princeton: Princeton University Press.

32. Dhillon, N., & Yousef, T. (2009). Generation in Waiting: The Unfulfilled Promise of Young People in the Middle East. Washington, DC: Brookings Institution Press.

33. Kibaroglu, A. (2015). An Analysis of Turkey›s Water Diplomacy and Its Evolving Position vis-à-vis International Water Law. Water International, 40(1), 153-167.

34. Darbouche, H., & Fattouh, B. (2011). The Implications of the Arab Uprisings for Oil and Gas Markets. Oxford Institute for Energy Studies Paper.

35. Hakimian, H., & Nugent, J.B. (Eds.). (2004). Trade Policy and Economic Integration in the Middle East and North Africa: Economic Boundaries in Flux. London: Routledge.

36. Diamond, L. (2010). Why Are There No Arab Democracies? Journal of Democracy, 21(1), 93-112.

37. O›Leary, B. (2005). Power Sharing in Deeply Divided Places. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

38. Grote, R., & Röder, T.J. (2016). Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring. Oxford: Oxford University Press.

39. Henry, C.M., & Springborg, R. (2010). Globalization and the Politics of Development in the Middle East. Cambridge: Cambridge University Press.

40. Dhillon, N., & Yousef, T. (2009). Generation in Waiting: The Unfulfilled Promise of Young People in the Middle East. Washington, DC: Brookings Institution Press.

41. Noutcheva, G., & Aydin-Düzgit, S. (2012). Lost in Europeanisation: The Western Balkans and Turkey. West European Politics, 35(1), 59-78.

42. Balfour, R., & Youngs, R. (2015). Arab Democracy Uprisings: New Opportunities for EU-US Cooperation? Brussels: European Policy Centre.

43. Pinfari, M. (2009). Nothing but Failure? The Arab League and the Gulf Cooperation Council as Mediators in Middle Eastern Conflicts. Crisis States Working Papers Series, 2(45).

44. Muasher, M. (2014). The Second Arab Awakening: And the Battle for Pluralism. New Haven: Yale University Press.

توێژینەوەی وەرگێڕدراو

ئایندەناسی

ئاییندەی
ڕۆژئاوای کوردستان
لە سووریای نوێدا

ئامادەکردن و وەرگێڕان لە ئەڵمانییەوە: عەلی ئەکبەر مەجیدی

دە ساڵ پاش سەرکەوتن بەسەر گرووپە توندڕەوەکاندا، شاری کوردنشینی کۆبانی کە شارێکی بچووکە، دیسان لە بەردەم مەترسیدایە و بۆ ساڵیادی ئەو کەسانەی مردوون؛ ناتوانن بە ئاسانی لە گۆڕستانەکاندا کۆ ببنەوە، چونکە بەردەوام سەرقاڵی هەڵکەندنی گۆڕستانی نوێین. شەڕ لە سووریا بۆ کوردەکان تەواو نەبووە. درۆنەکانی تورکیا هەموو ڕۆژێک بە سەر کۆبانی و گوندەکانی دەوروبەریدا دەفڕن. هەموو ڕۆژێک هەواڵی بۆمبڕێژی لە سەر ڕێگاکان و هێرشکردنە سەر گوندەکان لە ناوچە خۆبەڕێوەبەرییەکانی کوردستان دەبیسترێت. میلیشیاکانی لایەنگری تورکیا لە ناو سوپای نەتەوەیی سووریا (SNA)دا بەرەو ڕۆژئاوا دەڕۆن. هاوکات تورکیا جارناجار هێرش دەکاتە سەر ژێرخانە گرنگەکان وەکوو بەنداوی تشرین؛ هەمان ئەو شوێنەی کە هێڵی سەرەکییە. خەڵک کەمتر بڕوا دەکەن کە لێرە، لە باکووری سووریا، ڕێگایەکی ئاشتیخوازانە بوونی هەبێت.

خۆبەڕێوەبەریی ڕۆژئاوا لە مەترسیدایە

لەم ڕۆژانەدا خەڵکی کۆبانی شایی دەگێڕن. دە ساڵ لەوەوپێش ئەوان شارەکەیان لە دەستی توندڕەوەکان ئازاد کرد و لەو ڕووەوە هێزە توندڕەوەکان کەم بوونەوە. هەندێ کەس خزم و کەسیان لە شەڕدا لەدەست دابوو. هەم شکستیان خواردووە و هەمیش سەر کەوتوون. ژنانی کۆبانییش پێبەپێی پیاوەکانیان شەڕیان کردووە و زیاتر لە یەکتر تێدەگەن. کەسێکی خەڵکی ئەو شارە بە ناوی «نەورۆز مەحموود ئەحمەد» دەڵێت: «پەیوەندیی نێوان خەڵک ئێستا باشتر و پتەوترە و ژنان بەشدارن لەو پەیوەندییە گرنگەدا. ئێمە هەستمان بە ڕەنجی یەکتر دەکرد، لەو ڕووەوە هەموومان پێکەوە گرێ دراوین.»

شارەکەیان هێشتا وێرانیی پێوەی دیارە و ئێستا دیسانەوە لە بەردەم مەترسیدایە. کۆبانی ڕێک لە سەر سنووری تورکیایە. ئەوان لەوە نیگەرانن کە ئەردۆگان شارەکەیان لێ داگیر بکات و بیکاتە بەشێک لە تورکیا. فڕۆکە و درۆنەکانی تورکیا هەموو ڕۆژێک بەسەر ئاسمانی کۆبانیدا دەفڕن. کوردەکان لە ژێر گوشاردان، لە هەمان حاڵدا پێگەکەیان لە سووریای نوێدا وەکوو کەمینەیەک بە یەکینەی شەرکەری تایبەت بە خۆیان (SPF) ناڕوونە.

هێرشی تورکیا بۆ سەر گوندە کوردنشینەکان

لە ساڵی ٢٠١٢ بەدواوە، کوردەکانی سووریا بە شێوەی سەربەخۆ باکووری ڕۆژئاوای ئەو وڵاتە بەڕێوە دەبەن. لە کاتی ڕووخانی ئەسەددا، بەشێک لە خاکەکەیان کەوتە دەست میلیشیاکانی لایەنگری تورکیا. هاوکات سوپای تورکیا هێرشی ئاسمانی دەکاتە سەر ناوچەی خۆبەڕێوەبەریی کوردستان. ئەو دیاردەیە هەموو ڕۆژێک دەبینرێت وەکوو ڕووداوەکانی بەنداوی تشرین. خەڵکی گوندەکان هەموو شەوێ بەخەبەر دەمێننەوە. تا ئێستا چەندین کەس لەوانە کوژراون و یەکینەی بەرگریی کوردەکان و هێزەکانی دیموکراتیکی سووریا لە مەترسیدایە. بەرپرسی کۆمیتەی بەرگری ڕاپۆرت دەدات کە تا ئێستا تەنها یەک جار لەگەڵ ڕێبەرایەتیی نوێی دیمەشقدا کۆبوونەوەیان کردووە. دەوڵەت جارێک دیسانەوە جەختی لە سەر پێویستیی هەڵوەشانەوەی هەموو گرووپە چەکدارەکانی کردووە کە بچنە ناو سوپای نوێیەوە. «عیسمەت شێخ حەسەن» دەڵێت: «ئێمە ئامادەین، بەڵام ئێمە تا ئێستا بە گرووپێکی سەربازی ناسراوین. لەو

ڕووەوە ناتوانین بچینە بەرەی ئەوان. پاش دەستەبەرکردنی یاسای بنەڕەتیی نوێ، کە ئێمەش لەبەرچاو بگرن، وەکوو هێزی دیموکراتیکی سووریا بەشدار دەبین.»

خەڵکی کۆبانی هەموو ڕۆژێ دەڕۆنە گۆڕستان و سەردانی کەسە لەدەستچووەکانیان دەکەن. کەسێک بە ناوی «نەورۆز» سەردانی گۆڕی برا بچووکەکەی (بوزان) دەکات و دەڵێت: «بە مردنی؛ ژیانێکی نوێی پێ بەخشیون. خۆزگە تۆش لێرە بوویتایە و وەکوو هاوڕێکانت هاوسەرگیریت بکردایە و ژن و منداڵت هەبووایە. ئێمە دەمانەوێ خۆێنڕشتن کۆتایی پێ بێت. ئیتر خوێنڕشتن بەسە. خاکی کۆبانی بست بە بستی لە خوێن ژەنراوە.»

تەنها لە کۆبانی زیاتر لە ٢٠٠٠ کەس لە شەڕ لە بەرامبەر توندڕەوەکاندا کوژراون. کاتێک تاریکە، بۆ هەر ژیانێک ڕووناکییەک دادەگیرسێت. کوردەکان هیوادارن بە ڕێبەرایەتیی نوێ لە دیمەشقدا ڕێك بکەون، چونکە حەزیان لە ئاشتییە.

ئایا ئومێدێک بۆ کوردەکانی ڕۆژئاوا لەئارادایە؟

کوردەکانی سووریا بە کۆمەڵگەیەکی چەند نەتەوەیی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ناسراون و دەژین و ئامانج و خەونەکانیان پێکەوە گرێ دراون. لە ڕۆژئاوادا کورد و عەرەب و کەمینەکان هەوڵ دەدەن بۆ خۆبەڕێوەبەری و هاوکاری لە نێوان گرووپە نەتەوەییەکانی تردا. هەر چەند لە لایەن هەندێ وڵاتی ترەوە هێرشیان دەکرێتە سەر. ئاشتی لە سووریا و ئەو بیرۆکەیە کە مافی بنەڕەتیی نوێ کە مافی کوردەکان بەهێز بکات؛ شتێکی باشە. پێویستە شەڕی چەکداری لە سووریا ڕابوەستێت، چونکە شەڕ دەبێتە هۆی گۆشەگیری و فەوتان. ڕەنگە لە ئێستادا نەکرێ کوردستان بەو شێوەیە کە پێویستە بنیات بنرێت، چونکە ئەگەری هەیە دەسەڵاتدارانی سووریا و تورکیا لە ڕێگەی سەربازییەوە ڕێگر بن لە بەردەمیدا. پەرەپێدان بە هەستی نەتەوەپەرەستی کە تێگەیشتنی تێدا نەبێت، دەبێتە هۆی ڕق و ئازار و ئەزیەت و سەرگەردانی. سەرۆککۆماری ئێستای سووریا پاڵپشتیی خۆی دەربڕیوە بۆ هێزەکانی «کڵاو شین» لە بەرزاییەکانی گۆلاندا، ئەوانەش لەوە دەچێ لە سەر سنوورەکانی سووریا و تورکیا لە باکووری ڕۆژهەڵات سەقامگیر بن. پێویستە کوردەکانی سووریا لە لایەن تورکیاوە هەڕەشەیان لەسەر نەبێت و ڕێگا خۆش بکرێ بۆ ئەوەی هەموو ئاوارەکانی سووریا بگەڕێنەوە بۆ وڵاتی خۆیان.

چی بۆ کورد لە سووریای نوێدا دێتە ئارا؟

ئاهەنگی نەمان و کەوتنی بەشار ئەسەد لە سووریا بەڕێوە چوو، بەڵام داهاتووی کوردەکان لەوێ نادیارە و میلیشیاکانی سەر بە تورکیا لە ئێستادا خەریکی خۆڕێکخستنن. قەیرانی مرۆیی و سەربازیی سەدەی بیست و یەکەم گەیشتووەتە لوتکەی وەرچەرخانی مێژوویی. زۆربەی سوورییەکان پاش ڕووخانی لەناکاوی بەشار ئەسەد لە لایەن گرووپی «هەیئەتی تەحریر ئەلشام» (HTS)ی سەر بە ئەلقائیدە، لە خۆشیدا باڵیان گرتەوە. هەروەها کوردەکانیش کردیان بە جەژن و هەموو خەڵکی سووریا لەو ناوچانەی سەر بە بەشار ئەسەد بوو، ڕژانە سەر شەقامەکان و پەیکەری بەشار ئەسەدیان هێنایە خوارەوە. کوردەکانیش وەکوو زۆربەی خەڵکی سووریا لە سێنزە ساڵی ڕابردوودا لە ژێر زەبر و زۆر و توندوتیژی و پاکتاوی نەتەوەییدا بوون و ئاوارە کراون.

بە پێی ئەزموون دەبێ بزانین کە ڕێگای ئاشتی درێژخایەنە و پێویستی بە گرنگیپێدانە. کاتێک تورکیا لە ساڵی ٢٠١٨دا دوو سەد هەزار کوردی مەدەنیی لە سووریا وەدەر نا، زۆربەی خەڵکەکە لە ناو خانووە بۆردوومانکراوەکانیاندا مانەوە. هەمان ئەو خانووانە کە لە لایەن گرووپێکی میلیشیای عەرەب و تورکمانەوە داگیر کرابوون. دەیان هەزار کەس بەو هیوایەوە لە کەمپە پەرشوبڵاوەکانی ناوچەی «شەهبا»دا دەژیان کە ڕۆژێک بگەڕێنەوە وڵاتی خۆیان. لە حاڵێکدا میلیشیاکان ناڕونجەکی تورکیایان لە سووریا دەتەقاندەوە، «HTS» هێرشێکی کرد و بەشار ئەسەد ڕووخا و شارەکانیان بەدەستەوە گرت. لەو نێوانەدا تورکیا و میلیشیاکان هەلەکەیان قۆستەوە و کەمپی ئاوارەکانیان گەمارۆ دا و دانیشتووانی کەمپەکانیان دەرکرد. حسێن مامۆ؛ نوێنەری فەرمیی کوردەکانی سووریا لە لەندەن، بە یاکوبینی ڕاگەیاند: «گرووپە هاوپەیمانەکانی تورکیا دەیانەوێت هێرشەکانیان بۆ ناوچە کوردنشینەکان شەرعیەت پێ بدەن و ئەو هێرشانە وەکوو هێرش بۆ سەر هێزەکانی ڕژێمی پێشوو نیشان بدەن.»

محەمەد شێخۆ؛ بەرپرسی ئەنجوومەنی ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆبەڕێوەبەریی کوردەکانی باکووری ڕۆژهەڵاتی سووریا (کە بە ناوی ڕۆژئاوا دەناسرێن)، هەزاران کورد و عەرەب و کەمینەکانی تری لە کەمپەکانەوە بۆ ناوچەی دڵنیایی ژێر دەسەڵاتی ڕۆژئاوا ئاڕاستە کرد، سەرەڕای ئەوەش هەزاران کەس بەجێ ماون. محەمەد شێخۆ لە سووریاوە بە یاکوبین دەڵێت: «سەدان کەس لە ئێمە لەوێ گیریان خواردبوو و

نەیاندەتوانی بێنە دەرەوە. هەندێ کەس کوژران و هەندێ کەسیش ئەشکەنجە بوون و هەندێ کەسی تر بەدیل گیران و کەس نازانێ چییان بەسەر دێت.»

پڕۆژەی ڕۆژئاوا شوێنی دڵنیایی بۆ ملیۆنان کەس لە سووریا دابین کردووە و خۆی وەکوو نموونەیەک بۆ وڵاتێک لە داهاتوودا لە سەر بنەمای خۆبەڕێوەبەریی ناوچەیی و پارێزگاری و نوێنەرایەتیکردن لە کەمینەکان دەزانێ. ڕێبازی تا ڕادەیەک پراکتیکی «هیئت تحریر الشام»، تەنانەت دەتوانێ ڕێگا بکاتەوە بۆ هەماهەنگی لە داهاتوودا لە نێوان بزووتنەوەی کورد و بەرە ناکۆکەکانی تر، بە تایبەت لەو سۆنگەیەوە کە بەرەی سەربازیی کوردەکانی ڕۆژئاوا خۆی هەندێ ناوچەی لە ڕۆژهەڵاتی وڵاتەکە بەدەست هێناوە. سەرەڕای ئەوەش، لە حاڵێکدا تورکیا بەدوای ئەوەدایە لە قەیرانەکان کەڵک وەربگرێ بۆ داگیرکردنی زیاتری خاکی سووریا و ئاوارەکردنی زیاتری ملیۆنان کورد بە ئاڕاستەی سنوورەکان، لەو ڕووەوە پڕۆژەی کوردی و سووری ڕووبەڕووی داهاتوویەکی زۆر نادیار دەبنەوە.

ئەگەر ئەو پەندە کە دەڵێت: «دوژمنی دوژمنەکەم، دۆستی منە» ڕاست بووایە، ئەوە کوردەکانی سووریا بە ئەگەری زۆر خۆشەویسترین خەڵکی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەبوون. بەڵام هەڵاتنی ئەسەد بۆ مۆسکو بە دژوار دەتوانرا پێش لە دەستپێکی ئەم توندوتیژییانەی دوایی دژ بە کوردەکان و هاوپەیمانە عەرەبەکانیان جەژن بگیریایە. هەر بەو جۆرە کە توێژەری زانکۆی جۆرج تاون؛ سینان سەیدی بۆ یاکوبین شرۆڤە دەکات: «شکستی ئەسەد کە لە مێژە چاوەڕوان دەکرا، ئەگەری هەیە بەرەو دۆخێک بڕوات کە سووریا یان لە لایەن گرووپێکی سەلەفی-جیهادی بەڕێوە دەچێت، یان بۆشاییەک دروست دەبێت کە هێزێکی دیاریکراو بەڕێوەی نابات.»

لە ڕووخانی حکومەتی بەشار ئەسەددا، دەبێ هەواڵێکی باش بۆ ڕۆژئاوا هەبێت. بەڵام «هیئت تحریر الشام» کە خۆی بەسەر ملیۆنان کەسدا حکومەت دەکات، ئێستا دەیەوێ دەسەڵاتی تەواو بگرێتە دەست. ئەسەد بەرپرسی کوشتوبڕی خەڵکێکی مەدەنیی زۆرە لە سووریادا و بەردەوام هەوڵی داوە پێگەی ڕۆژئاوا لاواز بکات کە کوردەکان ڕێبەرایەتیی دەکەن، ئەوەش لە ئێستادا یەک لە سەر سێی خاکی سووریا لەخۆ دەگرێت. توێژەرێکی ناوەندی ویلسۆن بە یاکوبینی وت: «ڕۆژئاوا پەیوەندییەکی جێبەجێکار بەڵام هەستیاری لەگەڵ ڕژیمی ئەسەددا پاراست کە بە هەماهەنگییەکی سنووردار لە بەرامبەر هەڕەشە هاوبەشەکاندا دیاری دەکرێت. سەرەڕای ئەوەش

ڕژیمی ئەسەد ناکۆک بوو لەگەڵ هەوڵ و تێکۆشانی ڕۆژئاوا بۆ خۆبەڕێوەبەری.» لەو ڕووەوە دەبێ ڕووخانی ئەسەد هەواڵێکی باش بێ بۆ ڕۆژئاوا. بەڵام «هیئت تحریر الشام» کە خۆی بەسەر ملیۆنان کەس لە سووریادا، بە تایبەتی لە شاری ئەدلیب لە باکووری ڕۆژئاوای سووریا حوکمی دەکرد، ئێستا هەوڵ دەدا حکومەتی خۆی بسەپێنێت. ڕێکخراوی مافی مرۆڤ پێشتر ئاماژەی بە دەستبەسەرکردنی ڕۆژنامەنووسان و چالاکانی مەدەنی بە شێوەی بەرنامەداڕێژراو کردبوو، هەر چەند «هیئت تحریر الشام» لەم ساڵانەی دواییدا هەڵوێستی نەرمی نواندووە، بەڵام هێشتا بە شێوەی جۆراوجۆر خەڵک کۆنترۆڵ دەکات.

ئێستا «هیئت تحریر الشام» بە داگیرکردنی دووەمین شاری گەورەی سووریا واتە «حەلەب»، یەکەمین سەرکەوتنی بەدەست هێناوە. لەو نێوانەشدا سەد هەزار چەکداری کورد لەو شارەدا گەمارۆ درابوون و کارەبای شارەکە پچڕابوو. کەسێک بە ناوی «حمودە»؛ چالاکی ڕاگەیاندن لە گەڕەکی «شێخ مقصود» کە لە لایەن «هیئت تحریر الشام» گەمارۆ درابوو، دەڵێت: «ئێمە نازانین بارودۆخەکە چۆن بەرەو پێشەوە دەڕوات، چونکە دەیانەوێ بە زۆر شتەکان بسەپێنن.» ئەو گەڕەکە لە سەرەتای تێکهەڵچوونەکان لە سووریا، خۆبەڕێوەبەریی کوردەکان لێی پارێزراوە. حەموودە درێژە بە قسەکانی دەدات: «کوردەکان و کەمینەکانی تری ئایینی و نەتەوەیی لە حەلەبدا دەژین و ئەو کەمینانە ڕەنگە لە مەترسیدا بن.» کەسێکی ئەرمەنی لە سووریا دەڵێت: «›هیئت تحریر الشام› دڵنیاییمان پێ دەدات کە زیانمان پێ ناگەیەنن، بەڵام ئێمە نازانین چی دەبێت.»

تا ئێستا «هیئت تحریر الشام» توانیویەتی سەرکەوتنێکی بەرچاو دژ بە ئەسەد دەستەبەر بکات و دوورەپەرێز بوون لەوەی بەرامبەر بە کوردەکان بجەنگن. ئەو میلیشیایانە کە تورکیا لە ژێر ئاڵای نەتەوەیی سووریادا (SNA) کۆی کردبوونەوە، هێرشیان کردووەتە سەر خەڵکی مەدەنی و سەدان کەسیان ئاوارە کردووە. لەو ناوچانەی کە پێشتر کورد و کەمینە ئایینی و نەتەوەکانی تر تیایدا نیشتەجێ بوون، سیاسەتێکی بەردەوامی گۆڕینی دیمۆگرافیای زۆرەملێ پەیڕەو دەکرا و لە هەمان کاتدا ئۆپەراسیۆنی سەربازیی زیاتر لە دژی ناوچەکانی ڕۆژئاوا ئەنجام دەدرێت. هێرشە ئاسمانییەکانی تورکیا لە ڕۆژئاوا، خەڵکی مەدەنی و باڵەخانەکانی کردووەتە ئامانج. بە پێچەوانەی میلیشیاکانی تر، «هیئت تحریر الشام» ئەوەندە بەهێزە کە دەتوانێ بە

تەنیایی لە چوارچێوەی سووریادا مامەڵە بکات. بە دڵنیاییەوە ئەنقەرە سەری سوڕما لەوەی ئەسەد بەو خێراییە ڕووخا، بەڵام سەرکردایەتیی تورکیا و «هیئت تحریر الشام» لە مێژە لە ڕێگەی ناوەندەکانی ئۆپەراسیۆنی هاوبەشەوە هەماهەنگییان کردووە و میلیشیاکانی «SNA» کە پەیوەندییان بە ئۆپەراسیۆنەکانی ئەم دواییانەوە کردووە، لە لایەن تورکیاوە خەرجییان دابین دەکرێت و ڕاهێنان و ڕێبەرایەتی دەکرێن. پاش ئەوەی حەلەبیان گرت، ئاڵای تورکیا بەسەر قەڵای شارەکەوە هەڵکرا و نەتەوەپەرستەکانی تورکیا ئەوەیان وەکوو «تاجی عوسمانی» وەبیر دەهێنایەوە.

توێژەرێک بە ناوی کان دەڵێت: «شتێک سەدا سەدە، ئەوەش ئەوەیە تورکیا هەموو ئەو دەستکەوتانەی کە دەتوانێت هەیبێ، چ لە دەرەوە و چ لە ناوەوە، بەکاریان دەهێنێت.»

ئامانجی سەرەکیی تورکیا لە سووریا سادەیە: نەهێشتنی حکومەتی فرەنەتەوەیی بە سەرکردایەتیی کورد بە درێژایی سنوورەکانی و پاڵنانی دانیشتووانی کورد بەرەو بیابانەکانی سووریا بە دابینکردنی ناوچەیەکی پارێزراو بە پانتایی سی و دوو کیلۆمەتر. هەروەها دەیەوێ پەنابەرە سوورییەکان لە گوندە کوردییەکاندا نیشتەجێ بکات، هەم بە مەبەستی ئەوەی ڕەچاوی هەستی سیاسیی پەنابەرە ناوخۆییەکان بکات، هەم بۆ ئەوەی بە درێژایی سنوورەکان ئاڵوگۆڕ بەسەر نەتەوەکاندا بهێنێت. هەر چەند نەتەوە یەکگرتووەکان و ڕووسیاش ڕێگە بە تورکیا دەدەن کە هێرشی ئاسمانی ئەنجام بدات (ئەوەش دەبێتە هۆی لەناوچوونی ژێرخانی سروشتی وەکوو ئاو و خاک و کارەبا)، بەڵام مۆسکو و واشنتن وایان بە باش زانی لە جیاتیی ئەو پشێوییە و ئاڵوگۆڕی دەسەڵات بە سوودی ئەنقەرە، لە پاڵ هێزە کوردییەکاندا کە جێی باوەڕن، لە باکووری سووریا خۆیان دەربخەن.

بەرەنگاربوونەوەی فرەجەمسەری

تورکیا چاوەڕێ بوو مۆسکو یان واشنتن بۆ دوایین ئۆپەراسیۆن ڕێگەی پێ بدا، ئەوەش بە شێوەیەکی چاوەڕواننەکراو لە لایەن «هیئت تحریر الشام»ەوە گەڵاڵە کرا. هاوکات لەگەڵ بەرەوپێشچوونی «هیئت تحریر الشام» بەرەو دیمەشق، ڕووسیا کە پێشتر بە هۆی شەڕی خۆی بەرامبەر بە ئۆکراین سەرقاڵ بوو، لۆمەی تورکیای نەکرد و تا ڕادەیەکیش دووری گرت لە ئەسەد. هەڵویستی نەتەوە یەکگرتووەکان بەرامبەر

دەستکەوتەکانی «هیئت تحریر الشام» و هەڕەشەکانی تورکیا بەرامبەر بە کورد لە سووریا، لە سەرەتاوە شێلگیرانە نەبوو. بەرەی سەربازیی ڕۆژئاوا ئێستا ئەو ناوچانەی لە ژێر دەستدایە کە پێشتر لە دەستی ئەسەددا بوون. نەتەوە یەکگرتووەکان ڕایگەیاند کە کۆتایی بە چالاکییەکانی خۆی لە ڕۆژهەڵاتی سووریا دەهێنێت. سەرەڕای ئەوەش، هێشتا دیار نییە ئەو کارە تا چ ڕادەیەک ڕۆژئاوا لە بەرامبەر هەڕەشەکانی تورکیادا دەپارێزێت، یاخود نەتەوە یەکگرتووەکان چۆنایی هەڵسوکەوت لەگەڵ «هیئت تحریر الشام» و بەرەکانی تر لە باشووری سووریادا دەکەن. هەڵبەت هەبوونی دۆناڵد ترەمپ لە کۆشکی سپی، ئەگەری بەسەر ئاڵۆگۆڕەکاندا هەیە. لە ئێستادا تورکیا لە دۆخی ئامادەدایە و هەوڵ دەدات بارودۆخێکی نوێ بهێنێتە کایەوە. بە پێی ئەو بارودۆخە ئاڵۆزانە، تاوانبارکردنی تورکیا لە لایەن نەتەوە یەکگرتووەکانەوە کە ئەندامی ناتۆیە، لەوە دەچێ بۆ ئەوان گونجاو نەبێت.

بە گشتی تورکیا لە ئێستادا لە دۆخی ئامادەدایە و هەوڵ دەدات تا دۆخێکی نوێ لە سەرانسەری باکووری سوریادا دابین بکات، دۆخێک کە هەم لایەنگرانی ئەسەد و هەمیش نەتەوە یەکگرتووەکان لە ناوچەکەدا کەم بکاتەوە. تورکیا بەو پێیە کە دووەمین هێزی گەورەی ناتۆیە، ڕەنگە بیەوێ بە تەنیا ببێتە ئەکتەری سەرەکیی گۆڕەپانەکە. لەوە ناچێ تورکیا سەرنج بخاتە سەر ڕۆژهەڵاتی سووریا. نزیکەی سەد هەزار ئاوارە لە ناوخۆی سووریادا لە بارودۆخێکی نالەباردا ڕوویان لە ڕۆژئاوا کردووە. پێشتر چەندین بەساڵاچوو و منداڵ لە ڕێگادا بە هۆی سەرماوە تیاچوون و هەزاران کەس بە بێ خانوو لە دەرەوە دەخەون.

شێخۆ؛ نوێنەری کوردەکان لە درێژەی قسەکانیدا وتی: «لێرە شوێن بۆ خەڵکەکە نییە.» خەڵکی بەساڵاچوو سەرما لەناویان دەبات. بە هەموو نەخۆشخانەکانی ڕۆژئاوا فەرمان کراوە کە دەرمانی بە خۆڕایی بدەنە خەڵک، بەڵام بەردەوام خەڵک پێویستی بە پێداویستیی پزیشکی هەیە. لەو بارودۆخەشدا ئەو ناوچانە، بە تایبەتی شاری فرەنەتەوەیی «مەنبەج»، لەوە دەچێ ئامانجی دوایی تورکیا بێت. بە ڕۆیشتنی چەندین هێز لە سووریا و جڵەوکردنی هێزەکان لە لایەن نەتەوە یەکگرتووەکانەوە، تورکیا لە سووریای نوێدا دەیەوێ ڕۆڵ بگێڕێت، چونکە چەندین کارتی لە بەر دەستدایە.

کاتێک بیر لە داهاتووی سووریا بکەنەوە، دەتوانن ئەو بیرکردنەوەیە هەم بە ئومێد و هەمیش بە ترس لێی بڕوانرێت. کاتێک سەیری خەڵکانێک بکەن کە چەوساونەتەوە،

ئازادبوونیان دڵخۆشکەرە. بەڵام هۆکاری زۆر هەن کە بە وریاییەوە دەبێ لێک بدرێنەوە. بۆ نموونە هەم هێزی توندڕەو و هەمیش هێزی دەرەکی لە سووریادا بوونیان هەیە. بزووتنەوەی کورد دەبێ ڕۆڵێکی بەرچاو و سازندەی هەبێ لە دروستکردنی ئایندەی سووریادا. دەمێکە ڕۆژئاوا مەیلی جێبەجێکارانەی بۆ هاوکاری لەگەڵ دەوڵەتە نوێیەکەی دیمەشقدا نیشان داوە، هەڵبەت ئەگەر ئەو دەوڵەتە پێشنیاری باش بخاتە ڕوو.

«حسێن مامۆ»؛ بەرپرسی کوردی سووریا لە لەندەن، بە یاکوبینی وت: «هەموو سوورییەکان بەشدارن لە ڕەوتی بڕیارداندا بۆ دابینکردنی دەوڵەتی باش و تێگەیشتوو کە بەرامبەر بە ئایین و نەتەوەکان و بیروڕای سیاسی ڕێز دادەنێن.»

بە شێوەیەکی چاوەڕواننەکراو یەکەمین هێماکانی کەمکردنی ناکۆکی لە نێوان «هیئت تحریر الشام» و ڕۆژئاوا دەبینرێت. هەردوو حزبەکە جەخت لە سەر ئەوە دەکەنەوە کە دەیانەوێ دوورەپەرێز بن لە تێکهەڵچوون، لە بەرامبەردا دژ بە لایەنگرانی ئەسەد دەوەستنەوە. «هیئت تحریر الشام» دڵنیایی داوەتە کوردەکانی حەلەب و ئاسانکاریی کردووە بۆ ڕێککەوتن کە خەڵکی مەدەنیی کورد لەوێ بتوانن بڕۆنە دەرەوە. نوێنەرانی ڕۆژئاوا لەگەڵ «هیئت تحریر الشام»دا ڕێککەوتنیان هەبووە سەبارەت بە داهاتووی هەموو گەڕەکەکان وەکوو پەناگەیەکی دڵنیایی درێژخایەن. ئەو ڕێککەوتنە دەتوانێ ڕێگا بۆ پەیوەندی لە نێوان ڕۆژئاوا و «هیئت تحریر الشام»دا خۆش بکات.

سەرچاوەکان

- Vera Rudolph (2025), “Syrien: Rojava – Die Ungewisse Zukunft der Kurden”, https://www.daserste.de/information/politik-weltgeschehen/weltspiegel/sendung/syrien-rojava-ungewisse-zukunft-der-kurden-100.html, accessed on: 2/2/2025.

تاقیکردنەوەیەکی جیۆسیاسی
بۆ ڕێگەچارەیەکی سەخت

داهاتووی ئەو ناوچانەی لە ژێر کۆنترۆڵی
پارتی کرێکارانی کوردستان (PKK)دان لە هەرێمی کوردستان[١]

ئامادەکردن: یەکەی لێکۆڵینەوەکانی عێراق

وەرگێڕان لە عەرەبییەوە: ئایندەناسی

سەرچاوە: مرکز الامارات للسیاسات، ٢٠٢٥/٥/٢٩

لینك: https://shorturl.at/kCXrF

(١) سەنتەرە ئیماراتاییەکە چەمکی باکووری عێراقی بەکارهێنانوە بەڵام وەرزنامەی ئایندەناسی چەمکی هەرێمی کوردستانی لە بری باکووری عێراق دانا.

خاڵە بنچینەییەکان

لە کاتێکدا کە هیوایەک بۆ کۆتاییهێنان بە جموجووڵە سەربازییانەی تورکیا لە چیاکانی قەندیل و دەوروبەری دەرکەوتووە، کە بۆ چەندین دەیە بەردەوام بووە، کێشەیەک سەبارەت بە چۆنیەتیی پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەی کە لە ئەنجامی کشانەوەی شەڕڤانانی پارتی کرێکارانی کوردستان لە ناوچەکە بەجێی دەهێڵێت، بە تایبەتی لە بنکە سەرەکییەکانیان لە زنجیرەچیاکانی قەندیل کە بەرزترین لوتکەی عێراق (هەڵگورد) لەخۆ دەگرێت و بە بنکە و قەڵای سەرەکیی پارتەکە دادەنرێت و هەمان کات ناوەندێکی گرنگ و ستراتیژیی پارتەکەیە بۆ جێبەجێکردنی بنەما تیۆری و ئایدۆلۆژییەکانی وەک «کۆنفیدراڵیەتی دیموکراتیک» کە لە کرۆکی بیروڕا فەلسەفییە چەپگەراکەی عەبدوڵا ئۆجەلانەوە ئیلهامی وەرگرتووە. هەر بۆیە داهاتووی ئەو ناوچانەی پارتی کرێکارانی کوردستان لە باکووری عێراق کۆنترۆڵی کردبوو؛ دەکەونە ژێر گریمانەی چەندین ئەگەر، کە خۆی لە خۆیدا دەرهاویشتەی ئاڵۆزی و ململانێ مێژوویی و بەردەوامەکانی نێوان پارتەکە و دەوڵەتی تورکیایە، هەمان کات لێکەوتەی کاریگەرییەکی ناوچەییە کە پەیوەندیی ڕاستەوخۆی بە بارودۆخی ناوخۆیی عێراقەوە هەیە، هەر بۆیە ئەو ڕێگەیەی تاوەکوو ئێستا خراوەتە ڕوو، زیاتر پشت بە توانای دۆزینەوە و تێگەیشتنێکی سیاسی و ئەمنیی هاوسەنگ لە نێوان بەغدا، هەولێر و ئەنقەرە دەبەستێت، کە دووبارە خواستی یەکخستنەوەی گوندە سنوورییەکان لە ناو پێکهاتە و لە ژێر چاودێریی ڕاستەوخۆی دەوڵەتدا دێنێتە کایەوە.

لەم بارەدا چارەسەرکردنی کێشە و ئاریشەکانی پارتی کرێکارانی کوردستان دەرفەتێکی نایاب و دەگمەن بۆ گواستنەوەی هەلومەرجی ناوچەکە لە دۆخێکی ئاڵۆزی پڕ ململانێوە بۆ دۆخێکی سەقامگیر دەهێنێتە کایەوە، بە مەرجێک کە هەوڵەکانی دەوڵەتی تورکیا و حکومەتی عێراق و حکومەتی هەرێمی کوردستان بە ئاڕاستەی ڕێککەوتن و لێکتێگەیشتنێکی گونجاو و هاوکار بن، ئەویش بە پشتیوانییەکی نێودەوڵەتیی بەرچاو و ئامادە، ئەگەرچی تاکوو ئێستا ئەم هەنگاوانە خاڵی دڵنیایی و خاوبوونەوەی تێدا بەدی ناکرێت.

دەرکەوتنی ئاسۆی گۆڕانکارییە گشتگیرە و هەمەلایەنەکان

چارەنووس و بڕیاری خۆهەڵوەشاندنەوە و چەکدانانی پارتی کرێکارانی کوردستان (PKK) وەک وەڵامێکی گونجاو بۆ بانگەوازی ڕابەری مێژوویی پارتەکە و خودی عەبدوڵا ئۆجەلان لە کۆتایی شوباتی ٢٠٢٥ هاتە کایەوە، شەپۆلێک پرسیار و گریمانەکانی سەبارەت بە داهاتوو، چارەنووس و ئایندەی سیاسی و ناوچەکانی ژێر هەژموون و دەستەڕۆیی پارتی کرێکارانی کوردستان دروست کردووە. ئەم پرسیارانە لە سەر چارەنووس و ئایندەی ئەو پارتە بە پشتەبەندیی گرفت و ئاریشە سنوورییەکانی نێوان عێراق و تورکیا و عێراق و ئێران، جەخت لەوە دەکەنەوە ئەم ناوچانەی کە لە نووسراوەکانی پارتەکەدا بە ناوی «ناوچەکانی پاراستنی میدیا» ناسراون، کە پێگەی جیۆسیاسییان لە چیاکانی قەندیل و سێگۆشەی سنووریدا کۆ بووەتەوە، بە تێکڕا بووەتە مەیدانی ململانێیەکی بەردەوام و ئامانجە ستراتیژی و سەرچاوەی مانۆڕە سەربازییەکانی دەوڵەتی تورکیا.

لە نێو ئەو بارودۆخەشدا، ئەگەر پرۆسەی چارەسەری ئاشتیی نێوان دەوڵەتی تورکیا و پارتی کرێکارانی کوردستان سەرکەوتوو بێت، کە هێشتا لە قۆناغی ڕاگوزەر و تاقیکردنەوەدایە، ئەوا بە تەنها لە پرسە هەنووکەییەکانی وەک کۆتاییهێنان بە کار و کردەوە و مانۆڕی چەکداری و سەربازیی دوولایەن بەکۆتا نایەت، بەڵکوو گۆڕانکاریی جیۆسیاسی و ئەمنی لە قووڵایی هاوکێشەی ناوچەییدا دروست دەکات، بە تایبەتی لە عێراق کە گریمانەی کاردانەوەی خێرا و دەستبەجێی تیادا بەدی دەکرێت.

ئامار و دەیتا بەردەستەکان

بە پێی ڕاپۆرتی کۆڵینەوەی ڕێکخراوە ناوخۆییەکان، نزیکەی ١١٩٠ گوندی کوردی هەن کە چالاکییەکانی پارتی کرێکارانی کوردستان تیایاندا بڵاو بووەتەوە و هاوکات بوونەتە مەیدانێکی گرنگی ڕووبەڕووبوونەوە لە بەرانبەر هێزە سەربازییەکانی دەوڵەتی تورکیا، بە تایبەت لە ناوچەکانی باکوور و ڕۆژهەڵاتی عێراق. بەرمەبنای ئەم ناکۆکییانە، هێزەکانی تورکیا بە پاساوی پاراستنی سنوور و کەمکردنەوەی مەترسییەکانی هێرشە چەکدارییەکانی پارتی کرێکارانی کوردستان، بە قووڵایی دەگاتە ٤٠ کیلۆمەتر و بە درێژایی پشتەبەندی سنووری باکووری لەگەڵ هەرێمی کوردستان هاتووەتە ناو خاکی عێراقەوە، زیاتر لەوە تاکوو سەرەتای ساڵی ٢٠٢٥ نزیکەی ١٣٦ بنکە و پێگەی

سه‌ربازییان له‌و ناوچانه‌دا دروست کردووه. به‌م پێودانگه ئه‌م مه‌یدانه به‌ربڵاوه‌ی شه‌ڕ و پێکدادانه‌کان کاریگه‌ریی ڕاسته‌وخۆیان له سه‌ر ڕێگه چاره‌سه‌رییه‌کانی داهاتوو له نێوان تورکیا و چه‌کدارانی پارتی کرێکارانی کوردستان جێ ده‌هێڵێت.

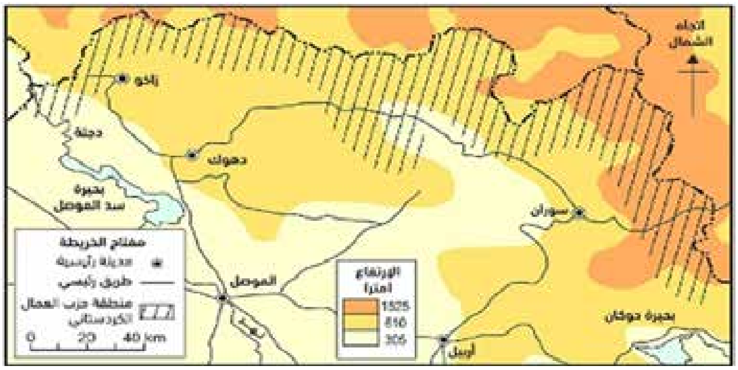

هه‌ر چه‌نده تاكوو ئێستا به هۆی كاریگه‌ری و به‌رده‌وامیی ئۆپه‌راسیۆنه سه‌ربازییه‌كان، نزیكه‌ی ١٨٣ گوند به ته‌واوی ئاواره بوون و گۆڕانكاریی دیمۆگرافییان له ٦٠٢ گوندی دیكه‌دا دروست كردووه، به‌ڵام هێشتا ٤٠٥ گوند هه‌ن كه به هۆی پێكدادانی چه‌كدارییه‌وه دانیشتووانیان ناتوانن بگه‌ڕێنه‌وه. ئه‌م دۆخه ئاماژه‌یه بۆ ئه‌وه‌ی كه به‌شێكی زۆری ئه‌و ناوچه سنوورییانه‌ی كه پێگه‌ی شه‌ڕی ڕاسته‌وخۆن، له ده‌ره‌وه‌ی كۆنترۆڵی فه‌رمیی هه‌ردوو به‌غدا و هه‌ولێر ده‌مێننه‌وه و هه‌ر پڕۆسه‌یه‌كی گواستنه‌وه‌ش له داهاتوودا زیاتر بارودۆخه‌كه ئاڵۆزتر ده‌كات.

جیا له‌وانه، به‌شێك له‌و گوند و ناوچانه كه له قه‌زای پێنجوێن نزیك سنووری ئێرانه‌وه تاكوو سێگۆشه‌ی سنووری له‌گه‌ڵ توركیا درێژ ده‌بنه‌وه، له ژێر كۆنترۆڵ و هه‌ژموونی پارتی كرێكارانی كوردستان (په‌كه‌كه)دان، كه ئه‌م ناوچه‌یه به «ناوچه‌كانی پاراستنی میدیا» داده‌نرێن، ئه‌ویش ناونانێكی خوازراوه وه‌ك هێمایه‌ك بۆ میراتی كۆن و دێرینی مادده‌كان، كه یه‌كه‌م قه‌واره‌ی جیۆگرافیی ده‌سه‌ڵاتدار و مێژووی كورده له قۆناغی پێش زایینی. هه‌ر بۆیه پارتی كرێكارانی كوردستان به دیاریكراوی له دوای ساڵی (٢٠٠٠)ه‌وه ده‌ستی به به‌كارهێنانی ئه‌م ده‌سته‌واژه‌یه كرد، هه‌ر چه‌نده یه‌كه‌مین بلۆكی بنیاتنانی ئه‌م قه‌واره زیاتر له ساڵانی نه‌وه‌ده‌كاندا شێوه‌ی گرتووه، ئه‌مه‌ش وه‌ك كاردانه‌وه‌یه‌ك بۆ ئه‌زموونی خۆبه‌ڕێوه‌به‌ریی كورد له عێراقدا. هه‌ر چۆن بێت ئه‌و پارته خاڵه ئه‌منییه‌كانی دامه‌زراندووه، له نێویاندا خاڵی گومرگی بۆ ئه‌و

کاڵایانە کە لە دەروازە سنوورییەکانەوە هاوردە دەکرێن. بەڵام ئەم هەرێمە دیفاکتۆیە ئێستا لە ئەنجامی دەستدرێژییەکانی تورکیادا پارچە پارچە بووە، بە تایبەتی لە ناوچە نارێکەکانی دەوروبەری ناوچەی زاب و ئاڤاشین، کە دەکەوێتە نێوان پارێزگاکانی هەولێر و دهۆک. لەوێدا شەڕڤانانی پارتی کرێکرانی کوردستان سەرقاڵی شەڕێکی گەریلایین کە بە تاکتیکێکی پارتیزانی تایبەتمەند مانۆڕەکانیان ئەنجام دەدەن، ئەویش بەو واتایەی کۆنترۆڵ و هەژموونی پارتەکە لەو ناوچانەدا نە هەمیشەیی و نە سەقامگیرە.

لەگەڵ ئەوەشدا، ئەم ناوچەیە گرنگییەکی ستراتیژیی ناوازەی هەیە، نەک تەنها بە هۆی زەوییە شاخاوییەکەیەوە کە قەڵغانێکی سروشتیی بۆ دابین کردووە، بەڵکوو لەبەر ئەوەی تۆڕێکی بەرفراوانی قەڵا و تونێلەکانی تێدایە کە ئەو حیزبە بە درێژایی دەیان ساڵ دروستی کردوون، هاوشێوەی ئەو مۆدێلەی کە بزووتنەوەکانی وەک حیزبوڵا لە باشووری لوبنان و حەماس لە کەرتی غەززە گرتوویانەتە بەر. ئەم قەڵایانە هەڵگری ستراتیژێکی چەکی بچووک و مامناوەندی پارتەکەیە، هەروەها مووشەکی دژەفڕۆکەی بێفڕۆکەوان و مووشەکی مەودای مامناوەندی تێدایە، لەوانەش ئەو پشتیوانییە سەربازییەی کە لە کاتی هاوپەیمانیی باڵی سووریا لەگەڵ هێزەکانی هاوپەیمانیی نێودەوڵەتیدا وەریگرتووە. بۆیە چارەنووسی ئەم پشتێنە ئەمنییە دەبێتە یەکێک لە پرسە دڕکاوییەکان لە هەر ڕێککەوتنێکی بەرنامەبۆداڕێژراو کە زیاتر باس لە نیشتەجێبوون و سڕینەوەی شوێنەواری ئەو ناوەندە چەکدارییەی پارتەکە دەکات، بە تایبەت ئەگەر پەیوەندیی بە ڕادەستکردنی چەک و جبەخانەکانیەوە هەبێت.

لە ڕووی ئیداری و سیاسییەوە ئەم «هەرێمە سەپێنراوە» لە ناوچەکانی دەسەڵاتی کوردی لە عێراقدا خۆی دەردەخات، کە لە نێوان پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتیی نیشتمانیی کوردستاندا دابەش کراوە، ناوچەکانی نزیک دهۆک و هەولێر بە پارتی دیموکراتەوە بەستراونەتەوە، لە کاتێکدا پێنجوێن و قەڵادزە و پشدەر و ڕانیە لە ژێر دەسەڵاتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستاندان.

سەرەڕای ئەوەی دامەزراوەکانی هەرێمی کوردستان (وەک مامۆستایان و کارمەندانی تەندروستی) هاتوچۆیان بۆ هەندێک لەو ناوچانە هەیە، بەڵام کۆنترۆڵی ڕاستەقینە لە دەستی پارتی کرێکاراندا مایەوە لە ماوەی زیاتر لە سێ دەیەی ڕابردوودا. پارتەکە ئەو ناوچانەی بە ئەنجوومەنە گەلییەکان و شارەوانییە حزبییە خۆجێییەکانەوە

بەڕێوە بردووە تاکوو ئەو کاتەی بۆردوومانی تورکی لە ساڵانی دواییدا توندتر بوو.

پاش ئەوەی کۆنگرەی دوازدەیەمی پارتەکە لە مایسی ٢٠٢٥دا بە ئامادەبوونی ٢٣٢ ئەندام گرێ درا، بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی پارت و کۆتاییهێنان بە خەباتی چەکداری بە ناوە مێژووییەکەی «PKK» دەرکرد، لێرەوە چارەنووسی ئەم کیانە سنوورییە نەناسراوە بووە قەیرانێکی ناوەندی لە گفتوگۆ هەرێمییەکاندا. بەڵام پارتەکە مەرجەکانی بۆ ئەم پرۆسەیە بەو جۆرە خستە ڕوو، کە گرنگترینیان بەڕێوەبردنی چارەسەرەکە لە لایەن خودی ئۆجەلانەوە، دانپێدانان بە دیموکراسیەت و دابینکردنی دڵنیاییە یاساییەکان لە لایەن دەوڵەتی تورکییەوە. ئەم مەرجانەش تاکوو ئێستا گریمانەیەکی تەماوی لە سەر چارەنووسی تەواوی پرۆسەکە دەهێڵنەوە.

توانایی ئابووریی ناوچەکە

ناوچە شاخاوییە سنوورییەکانی باکووری ڕۆژهەڵاتی عێراق بە سروشتە چڕ و جوگرافیا دەوڵەمەند و جۆراوجۆرەکەیان ناسراون، زنجیرەشاخی قەندیل بڕبڕەی سەرەکیی ئەم جوگرافیا شاخاوییە پێک دەهێنێت و بە جۆرێک درێژ دەبێتەوە بەرەو قووڵایی خاکی تورکیا، ئەمەش ڕەهەندێکی جیۆسیاسیی زیادەی پێ دەدات. ئەم زنجیرەیە، لەگەڵ شاخەکانی خانیرە و هەڵگورد و نەفتانین، بەشێکن لە قەراخی شاخاویی ناسراو بە «زاگرۆس»، کە بەربەستێکی سروشتی پێک دەهێنێت و عێراق لە هەردوو ئێران و تورکیا جیا دەکاتەوە، هەروەها بە درێژایی ماوەیەکی زۆر پەناگایەکی سروشتی و شوێنێک بۆ نیشتەجێبوونی مرۆڤ لە سەردەمە کۆنەکانەوە بووە، بە گوێرەی ئەوەی ئەنجامەکانی هەڵکۆڵینە شوێنەوارییەکان لە نزیک ناوچەکە پشتڕاستی دەکەنەوە.

ئەم زنجیرەیە بەرزترین لوتکەی شاخاویی لە عێراق لەخۆ گرتووە، لە پێشەوەیان لوتکەی «شێخ دار» کە بەرزییەکەی دەگاتە نزیکەی ٣٦١١ مەتر، دواتریش لوتکەی «هەڵگورد» بە بەرزیی ٣٦٠٧ مەتر لە ئاستی دەریاوە، ئەمەش تایبەتمەندییەکی تۆپۆگرافیی ئاڵۆز بە ئەم جوگرافیایە دەبەخشێت، و دەیکاتە ناوچەیەک کە گرنگیی ستراتیژی و ژینگەیی و گەشتیاریی تایبەتی هەیە.

لە سەر بنارەکانی ئەم شاخانە سەدان گوندی کوردی بڵاو بوونەتەوە، کە لە ڕووی

ژیارییەوە پشت بە کشتوکاڵی نەریتی و ئاژەڵداری دەبەستن، هەروەها سەرچاوەیەکی ژیانی پێک دەهێنن بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانی شارە کوردییەکان لە گۆشت و میوە و سەوزە، جگە لە بەرهەمەکانی شیر و هەنگوینی سروشتی. هەروەها ئەم زنجیرەیە جۆراوجۆریی ژینگەیی نایابی لەخۆ گرتووە، جۆرەکانی ئاژەڵ و باڵندەی نایاب تێیدا بڵاو بوونەتەوە، لەگەڵ ئەو دەرفەتە ئایندەییە بەڵێنپێدراوانەی کە بۆ گەشەپێدانی کەرتی گەشتیاری دەیخاتە ڕوو، چونکە بە دیمەنی سەرنجڕاکێش و کەشوهەوای میانەیی تایبەتمەندە کە دەتوانێت بیکاتە یەکێک لە گرنگترین شوێنە گەشتیارییەکان لە هەرێمی کوردستان و عێراق.

سەرەڕای دەوڵەمەندیی ئەم ناوچەیە بە سامانە سروشتییەکان، بەڵام دۆخە ئەمنییە ئاڵۆزەکان، بە تایبەتی بە هۆی ناکۆکیی درێژخایەن لەگەڵ پارتی کرێکارانی کوردستان و ئۆپەراسیۆنە سەربازییەکانی تورکیا، ڕێگر بوون لە ئەنجامدانی پرۆسەی گەڕان و هەڵکەندن لەو ناوچانەدا تاوەکوو ئێستا. بەڵام هەندێک لە لایەنەکانی، بە تایبەتی ئەوانەی دەوروبەری ناوچەکانی ئاتروش و سەرسەنگ، نزیکن لە شوێنەکانی کێڵگە نەوتییەکان، هەروەها ڕاپۆرتی سەرەتایی و لێکۆڵینەوەکان ئاماژە بە ئەگەری بوونی یەدەگی گەورەی ئاسن و مس دەکەن، هەروەها دەرفەتی بەڵێنپێدراوی سەرەتایی بۆ بوونی کانزای نایاب وەک یورانیۆم و لیسیۆم.

جگە لەمەش، ناوچەکە دەرگا سنوورییە چالاکەکانی لەگەڵ ئێران لەخۆ گرتووە کە لە ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا بەکار دێن، ئەمەش ڕەهەندێکی ستراتیژیی زیادەی پێ دەدات، جا لە ڕووی ئابووری یان ئەمنییەوە بێت، هەروەها کۆنترۆڵکردنی ئەم ناوچانە یان یەکخستنیان لە ناو میکانیزمە کارگێڕییە فەرمییەکاندا دەکاتە بابەتێکی زۆر گرنگ لە هەر گریمانەیەکی چارەسەرکاریی ئایندەدا.

سیناریۆکانی ئاینده

بە گوێرەی ڕەوتی چارەسەر لە نێوان دەوڵەتی تورکیا و پارتی کرێکارانی کوردستان و هەڵوێستی هێزە پەیوەندیدارەکان، بە تایبەتی عێراق لەگەڵ هەرێمی کوردستان و هێزە نێودەوڵەتییە کاراکان، بە تایبەت ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، چوار سیناریۆی سەرەکی ئەگەر بۆ ئایندەی ناوچە شاخاوییەکانی قەندیل نیشان دەدەن:

سیناریۆی یەکەم: یەکخستنی تەواو لە بەڕێوەبردنی هەرێمی کوردستان

بە گوێرەی ئەم سیناریۆیە کە گریمانەی زیاتر و پەسەندترە، بەرپرسیاریەتیی بەڕێوەبردنی ناوچە لەدەستچووەکانی ژێر کۆنترۆڵی پارتی کرێکارانی کوردستان بە تەواوی دەگوازرێتەوە بۆ دەسەڵاتەکانی هەرێمی کوردستان، بە تایبەتی بۆ هەولێر، بە پشتبەستن بە نەخشەکانی دابەشکردنی ئیداریی پارێزگا و قەزاکان. دەزگا خزمەتگوزارییەکان و شارەوانییە کوردییەکان دووبارە دەسەڵاتیان لەو گوندانە بڵاو دەکەنەوە، لەگەڵ بڵاوکردنەوەی هێزەکانی پێشمەرگەی سەر بە حزبە کوردییەکان لە چوارچێوەی مۆدێلی پاسەوانی کە لە دەستووردا شوێن و پێگەیان پارێزراوە. هەندێک دەنگی کوردی لە ناو هەرێمدا بانگەشەی ئەم گریمانەیە بە ئاشکرا دەکات.

سەرەڕای بوونی ئەم پێشنیارە، بەڵام بەر ئاستەنگی میدانیی هەستیار دەکەوێت کە گرنگترینیان: چارەنووسی کۆگای چەکداریی پارتی کرێکارانە و ڕەتکردنەوەی ئاشکرای ئەوان بۆ خستنەبەردەستی ئەو چەکانە، بە تایبەتی پارتی دیموکراتی کوردستان کە هاوپەیمانی تورکیایە. تەنانەت یەکێتیی نیشتمانی کە پەیوەندییەکەی لەگەڵ پارتی کرێکاران هەڵبەزو دابەزی کردووە، لەم پاشەکشەیەدا بۆچوونی ڕوون نییە، جگە لەمە، پارتی کرێکاران کۆمەڵگەی گەورەی دانیشتووانی لەم ناوچانە دروست کردووە، کە بە دەیان هەزار کوردی باکوور دەخەملێنرێت و تەنانەت بەڕێوەبردنیشیان ئەرکێکی ئاڵۆز بووە.

ئەم سیناریۆیە بە زۆرەملێ پێویستی بە وازهێنانی لایەنی تورکی هەیە لەو ناوچە جوگرافییانەی کە لە ساڵانی ڕابردوودا لە ناو خاکی عێراقدا دەسەڵاتی بەسەردا هەیە، ئەم بژاردەیەش بە لایەنی کەم لە ئێستادا لە لایەنی تورکییەوە گریمانەی قایلبوونی لێ ناکرێت، هەروەها لە گرنگترین ئەو کێشانەی کە دەکرێت دەسەڵاتەکانی هەرێم ڕووبەڕووی ببنەوە ئەگەر بەرپرسیارێتیی ئاسایشی ناوچەکە و دووبارە وەبەرهێنانی لەئەستۆ بگرن، لاوازیی توانایی ئابووریی هەرێم و قەیرانە داراییە بەردەوامەکەیەتی

لە گرنگترین هۆکارەکانی دەکرێت ئەم بژاردەیە بەرجەستە بکات؛ پشتگیریی ڕاستەوخۆی ئەمەریکایە، کە هێشتا هەرێمی کوردستان لە ژێر بەڕێوەبەرایەتیی نوێی ئەمەریکیدا کاریگەریی هەیە، بە تایبەتی لەگەڵ هەبوونی کۆنسوڵخانەیەکی گەورە لە هەولێر و بنکەی سەربازیی حەریری ستراتیژی لە لایەن ئەمەریکییەکانەوە. ئاسایشی ئەم ناوچەیەش بەشێکە لە کارنامە بنچینەییەکانی ئەمەریکا، ئەگەر گرنگیی ستراتیژیی

هەرێمی کوردستان بۆ واشنتن بەردەوام بێت. لەگەڵ ئەوەشدا بەدیهێنانی ئەم سیناریۆیە پێویستی بە پشتگیریی سیاسی و دارایی و ئەمنی هەیە بۆ دەسەڵاتەکانی هەرێمی کوردستان، بۆ بەهێزکردنی پێگەی گفتوگۆکارییان و دووبارە سەپاندنی کۆنترۆڵیان لە سەر ناوچەکە.

سیناریۆی دووەم: بەنێودەوڵەتیکردن لە ڕێگای هەماهەنگیی سیانەیی

ئەم سیناریۆیە دڵنیایی لە مانەوەی سوپای تورکی بە هەماهەنگی لەگەڵ دەسەڵاتە فیدراڵییەکانی عێراق و حکومەتی هەرێمی کوردستان لە دەوروبەری ئەم ناوچانە دەدات، بۆ دوورکەوتنەوە لە گۆڕینیان بۆ پەناگەیەکی نوێ بۆ ڕێکخراوە کوردییە چەکدارەکان بە ناوی نوێ. سەرۆکی تورکیا ڕەجەب تەیب ئەردۆگان لە کاتی سەردانەکەی بۆ پایتەختی ئازەربایجان؛ باکوو، ئاماژەی بەم ئاڕاستەیە کرد، کاتێک باسی هەماهەنگیی بەردەوام لەگەڵ بەغدا و هەولێر کرد سەبارەت بە چەکدانانی پارتی کرێکارانی کوردستان.

ئەم بژاردەیە ئەوە دەگەیەنێت کە هێزەکانی پاسەوانی سنووری عێراق لە سەر هێڵی سنوور بڵاو ببنەوە، لە کاتێکدا خاڵە چاودێرییە تورکییەکان لە ناو تیشکی ئاسایشیدا دەمێننەوە، بە قووڵایی لە ناو خاکی عێراقدا، بۆ دڵنیایی لە ئاسایشی سنوور و ڕێگرتن لە دووبارە پێکهاتنی پارتەکە یان گۆڕینی ناوچەکە بۆ سەرچاوەی مەترسیی ئایندە.

بەردەوامبوونی مانەوەی هێزە تورکییەکان لە ناو خاکی عێراقدا تەنانەت دوای چارەسەری پرسی پارتی کرێکاران، دەبێتە هۆی نارەزایەتییەکی گەورەی سیاسی و نەتەوەیی، جا لە بەغدا بێت یان لە هەرێمی کوردستان، هەروەها لە لایەن ئێرانەوە کە هێشتا چارەسەری هاوشێوەی لەگەڵ لقی ئێرانی پارتی کرێکاران (پژاک) نەگرتووەتە بەر و لە ڕێگای دەستە میلیشیاییەکانی لە عێراقەوە کار دەکات لە سەر درێژەپێدانی ئاڵۆزی لەم ناوچەیەدا، لە ڕێگەی پشتگیریی دابەشبوونەکان لە ناو پارتی کرێکاران و چەکدارکردنی دابەشبووەکان بۆ دڵنیایی لە بەردەوامیی کۆنترۆڵیان لە سەر ناوچە شاخاوییەکانی قەندیل. هەروەها بڵاوکردنەوەی هێزەکانی پاسەوانی سنووری سەر بە دەسەڵاتی بەغدا لە کارنامەی بنەڕەتیی حکومەتی هەرێمی کوردستان نابێت مەگەر ئەو هێزانە کورد بن.

سیناریۆی سێیەم: هەرێم دەگۆڕێت بۆ بنکەیەکی ئەلتەرناتیڤ بۆ گرووپە چەکدارەکانی تر

ئەم سیناریۆیە وا گریمانە دەکات کە گرووپەکانی ناو پەکەکە دوای جیابوونەوە و پێکهێنانی گرووپی نوێ لە ناوچەکەدا بمێننەوە، بە تایبەتی ئەوانەی لە ترسی لێپێچینەوە ناتوانن بگەڕێنەوە بۆ تورکیا. لێرەدایە کە باڵی ئێرانی ئەو حزبە کە بە پژاک ناسراوە، دێتە گۆڕەپانەکەوە. تورکیا دەتوانێت چاوی لە چالاکییەکانی کوتلە دژە ئێرانییەکانی ناو پژاک لە چوارچێوەی کێبڕکێی ناوچەییدا دابخات و وەک چەقۆیەک لە دژی تاران بەکاریان بهێنێت. تاران کە لە ساڵانی ڕابردوودا بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ و چ لە ڕێگەی میلیشیاکانی عێراقەوە پشتیوانیی لە پەکەکە کردووە، ئەمەش وای لێ دەکات بەردەوام بێت لە شەڕەکەی، هەروەها هەوڵ دەدات فراکسیۆنە توندڕەوەکانی ناو ئەو حزبە هان بدات کە چەکدانان ڕەت بکەنەوە و کار بۆ درێژەدان بە خەباتی چەکداری خۆیان بکەن.

بەڵام ئەم سیناریۆیە لەڕادەبەدەر مەترسیدارە، چونکە دەکرێت ناوچەکە ببێتە بۆشاییەکی ئەمنی کە میلیشیا ناکۆکەکان لە هەموو ئاڕاستەکانەوە ڕابکێشێت، لەوانەش پاشماوەی ڕێکخراوە ئیسلامییە توندڕەوەکانی وەک داعش و ئەنسارولئیسلام، کە دەتوانن بگەنە ئەو ناوچانە و خۆیان جێگیر بکەن.

سیناریۆی چوارەم: ئامادەبوونی شکڵی پارتی لە ژێر پەردەی ئاشتیی بەردەوامد

ئەم سیناریۆیە وا گریمانە دەکات کە پەکەکە لە ناوچە شاخاوییەکان ئامادەیی بمێنێتەوە، تەنانەت ئەگەر بە فەرمی هەڵوەشاندنەوە و داماڵینی چەکەکەی ڕابگەیەنرێت. چەند سەرکردەیەکی پەکەکە ڕەخنەیان لە بڕیاری هەڵوەشاندنەوە دەربڕیوە و هەڕەشەیان کردووە کە چەکەکانیان دانەنێین لە کاتێکدا سوپای تورکیا تەنها چەند مەترێک لە پێگەکانیانەوە دوورە. بە گوێرەی ئەم سیناریۆیە، چەکدارانی پەکەکە لە شاخ دەمێننەوە، بە بێ ئەوەی بەشداریی شەڕ بکەن، تاوەکوو چارەنووسی نیشتەجێبوونەکە دەربکەوێت، ئەگەری ئەوە هەیە سەرکردە دیارەکان وەک فۆرمێک لە «دەربەدەریی خۆبەخشانە» وەک ئەلتەرناتیڤێک بۆ گەڕانەوە بۆ تورکیا، بۆ دوورکەوتنەوە لەو گۆشەگیری و ڕووبەڕووبوونەوە چاوەڕوانکراوانەی لەوێ بمێننەوە.

بەدیهاتنی ئەم سیناریۆیە پەیوەستە بە جددیەتیی لایەنی تورکیا لە دامەزراندنی

بناغەکانی یەکلاکردنەوەی هەمیشەیی. لە ئەگەری هەر پاشەکشەیەک لە پرۆسەی نیشتەجێبوون لە سەر زەوی، دەکرێت چالاکیی چەکداری لە لایەن باڵەکانی دیکەی قەندیلەوە چالاک بکرێتەوە. ئەمەش پرسێکە کە تورکیا نایەوێت، بەو پێیەی ڕایگەیاندووە کە کار بۆ دۆزینەوەی چارەسەری ڕیشەیی بۆ ئەم پرسە دەکات.

پوختە و دەرەنجامەکان:

- ئاستەمە چارەنووسی ئەو پرسە بەو سانایە دیاری بکرێت، کە ڕەنگە ناوی «هەرێمی پەکەکە» بێت. بەڵام ئەوەی دڵنیاییە ئەوەیە کە ئەم ناوچە جوگرافییە لە پەراوێزی جیۆپۆلەتیکدا نامێنێتەوە، بەڵکوو ڕەنگە ببێتە مژارێکی تاقیکردنەوەی ڕاستەقینە بۆ کۆتاییهێنان بە درێژخایەنترین شەڕی چەکداری لە مێژووی مۆدێرنی تورکیادا.

- ئایندەی ئەم هەرێمە بە ڕووی فرە ئەگەردا کراوەیە، کە ڕەنگدانەوەی ئاڵۆزییەکانی ململانێی مێژوویی نێوان پارتی کرێکارانی کوردستان (پەکەکە) و دەوڵەتی تورکیایە، هەروەها یاریکردن بە یەکتر کاریگەریی ناوچەیی و ناوخۆیی لەسەر عێراقیش دروست دەکات، ڕێگای پێشنیارکراوی تاوەکوو ئێستا پەیوەستە بە توانای دامەزراندنی لێکتێگەیشتنێکی هاوسەنگیی سیاسی و ئەمنی لە نێوان بەغدا و هەولێر و ئەنقەرە، کە دڵنیایی دەدات لە یەکخستنەوەی گوندە سنوورییەکان بۆ ناو پێکهاتەکانی دەوڵەت. بەڵام مەترسییەکانی پەیوەست بە گواستنەوەی کۆگا و تونێلە سەربازییەکان و گۆڕانی دڵسۆزیی شەڕڤانان؛ ئاڵنگارییەکی گەورەن بۆ هەر پرۆسەیەکی نیشتەجێکردن، ئەویش پێویستی بە میکانیزمی توند هەیە بۆ داماڵینی چەک و چاودێریکردنی جێبەجێکردن.

- هەڵوەشاندنەوەی پەکەکە دەرفەتێکی دەگمەنە بۆ گواستنەوەی ناوچەکە لە دۆخی ناکۆکییەوە بۆ دۆخی سەقامگیر، بەو مەرجەی هەوڵەکانی دەوڵەتی تورکیا و حکومەتی عێراق و حکومەتی هەرێم یەک بگرن، لەگەڵ پاڵپشتییەکی بەرجەستەی نێودەوڵەتی کە هێشتا گەرەنتی نەکراوە.

گۆڕانکارییە نێودەوڵەتییەکان و
هەژموونی کەنداو لە هاوسەنگیی هێزدا

ئامادەکردن و وەرگێڕان لە عەرەبییەوە: گۆران سەلام محەمەد

سیستمی نێودەوڵەتی دوای جەنگی ئۆکراین لە شوباتی ٢٠٢٢دا گۆڕانکاریی بەسەردا هات، لەگەڵ سەرهەڵدانی فرەجەمسەریی جیهانی. ئەمەش ڕێگەی بۆ دەوڵەتانی کەنداو خۆش کرد کە لە چارەسەرکردنی ململانێ ناوچەیی و نێودەوڵەتییەکان ڕۆڵی دیپلۆماسیی زیاتر بگێڕن هەروەها کاریگەریی وڵاتانی ئاسیا، بە تایبەتی چین و سعودیە و ئیماراتی یەکگرتووی عەرەبی گەشەی کردووە و کاریگەرییە سیاسییەکانیان شانبەشانی ڕۆڵی ئابووریی تەقلیدی خۆیان فراوانتر کردووە، ئەمەش لە کاتێکدایە کە لە ماوەی ڕابردوودا ڕۆڵی ئەمەریکا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بە هۆی گۆڕانی ئەولەویەتەکانی ستراتیژییەوە بەرەو کەمبوونەوە چووبوو.

گۆڕانکارییەکانی سیستمی نێودەوڵەتی دوای شەڕی ئۆکراین و کاریگەریی لە سەر هەژموونی نێودەوڵەتی لە ئاسیا؟

ڕاپۆرتێکی ئاسایشی میونشن لە ساڵی ٢٠٢٥دا بە ناوی «فرەجەمسەری» بە ڕوونی باس لەوە دەکات کە جیهان لە ئێستاوە لە سیستمێکی فرەجەمسەریدا دەژی. ئەم هەڵسەنگاندنە لەگەڵ کۆدەنگیی باو لە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا دەگونجێت. فرەجەمسەری ڕەنگدانەوەی ڕاستەوخۆی گۆڕانی دینامیکی دەسەڵاتی جیهانییە، بەڵگەشە لە سەر ڕەوتی فرەجەمسەریی جیهانی.

ئانا جاکۆبیس؛ شرۆڤەکاری باڵای گرووپی قەیرانە نێودەوڵەتییەکان، جەختی لەوە کردووەتەوە کە «چین بووەتە هاوبەشێکی زۆر گرینگ بۆ سعودیە، ئەمەش ڕێگە خۆش دەکات بۆ ئەوەی هەردوو وڵات زیاتر پەیوەندییە سیاسییە دووقۆڵییەکان پتەوتر بکەن.» جاکۆبیس ئاماژەی بۆ ئەوەش کردووە: مەبەست لە نێوەندگیریی «چین» لە نێوان «سعودیە و ئێران»دا بۆ تێپەڕاندنی شێوازی ئابووریی تەقلیدیی «چین»ە لە ناوچەکەدا، لە ڕێگەی پرۆژەیەکی سیاسییەوە بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان و پشتیوانیکردنی ئەو هەوڵانەی کە گرژییەکانی نەوچەکە کەم دەکەنەوە.

پێگەی ستراتیژی و ئابووریی وڵاتانی کەنداو، چۆن کاریگەریی لە سەر هاوسەنگیی ئەمنیی نێودەوڵەتی هەیە؟

ناوچەی کەنداوی عەرەبی پێگەیەکی جیهانیی دیار و بەرچاوی هەیە، ئەمەش بە هۆی هەڵکەوتە جوگرافییەکەیەوە کە وای کردووە ببێتە پەیوەندیی نێوان سێ کیشوەری ئاسیا و ئەفەریقا و ئەورووپا. هەڵکەوتەی جوگرافیای دەوڵەتانی کەنداو هێڵێکی ستراتیژیی بنکە سەربازییەکانی ئەمەریکایە کە لە ئەورووپا تا زەریای هیندی درێژ دەبێتەوە، بە تایبەت لە دوای جەنگی ساردەوە ئەو شوێنانە زیاتر سەرنجی ئیدارەکانی ئەمەریکای ڕاکێشاوە.

دەوڵەتانی کەنداو گۆڕانکاریی ئابوورییان بەسەردا هاتووە و کار دەکەن بۆ هەمەچەشنکردنی ئابوورییەکانیان و بەرزکردنەوەی ئاستی سەرنجڕاکێشی ناوخۆیی و نێودەوڵەتی بۆ وەبەرهێنەرانی زیاتر، ئەمەش لە ئەدای بازاڕەکانی پشک و بۆند و بازاڕی وزەدا ڕەنگ دەداتەوە. پێشبینی دەکرێت ئابووریی ساڵانەی وڵاتانی ئەنجوومەنی هاریکاریی کەنداو بە ڕێژەی نزیکەی ٤٪ تا ساڵی ٢٠٣٠ گەشە بکات، کە زیاترە لە دوو هێندەی ڕێژەی گەشەی بەرهەمی ناوخۆیی ئابوورییە پێشکەوتووەکان.

که‌نداوی عه‌ره‌بی دوو له‌ سه‌ر سێی یه‌ده‌گی نه‌وتی دۆزراوه‌ی جیهان له‌خۆ ده‌گرێت و زیاتر له‌ ٢٥٪ی کۆی به‌رهه‌می نه‌وتی جیهان به‌رهه‌م ده‌هێنێت. نزیکه‌ی یه‌ک له‌ سه‌ر سێی کۆی به‌کارهێنانی جیهان هه‌ڵده‌گرێت.

بۆچی هه‌ژموونی ئه‌مه‌ریکا له‌ ڕۆژهه‌ڵاتی ناوه‌ڕاست دابه‌زی و ڕۆڵی که‌نداو به‌رز بووه‌وه‌؟

ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتووه‌کانی ئه‌مه‌ریکا بناغه‌ی ستراتیژی خۆپارێزیی له‌ ڕۆژهه‌ڵاتی ناوه‌ڕاستدا تێک داوه‌. که‌مبوونه‌وه‌ی جه‌ماوه‌ری ئه‌مه‌ریکا له‌گه‌ڵ په‌ره‌سه‌ندنی هه‌ژموونی ڕووسیا و چین، له‌ زۆربه‌ی وڵاتانی ڕۆژهه‌ڵاتی ناوه‌ڕاست و ئاسیادا به‌ شێوه‌یه‌کی ئه‌رێنی سه‌یر ده‌کرێت، به‌ پێی ڕاپرسییه‌کی ٨ی ئایاری ٢٠٢٤. ڕاپرسییه‌که‌ به‌و ئه‌نجامه‌ گه‌یشتووه‌ که‌ هه‌ژموونی ئه‌مه‌ریکا وه‌ک زلهێزێکی جیهانی که‌می کردووه‌، به‌ تایبه‌تی له‌ وڵاتانی ڕۆژهه‌ڵاتی ناوه‌ڕاست و عه‌ره‌بی، به‌ تایبه‌تی دوای پشتیوانیی بێوچانی واشنتن بۆ ئیسرائیل له‌ شه‌ڕی له‌ غه‌ززه‌.

له‌ ئێستادا ستراتیژی ئیداره‌ی ترەمپ به‌رامبه‌ر ئێران گۆڕانکارییه‌کی به‌رچاوی به‌خۆیه‌وه‌ بینیوه‌، گۆڕاوه‌ بۆ هه‌ڕه‌شه‌ی سه‌ربازی. ئه‌م ستراتیژه‌ گوزارشت له‌ هه‌وڵی ئیداره‌ی ترەمپ ده‌کات بۆ هاوسه‌نگکردنی هاوپه‌یمانێتییه‌ ناوچه‌ییه‌کان، به‌ تایبه‌ت له‌گه‌ڵ وڵاتانی که‌نداو و ئیسرائیل، ترەمپ گڵۆپی سه‌وزی بۆ تیمه‌که‌ی هه‌ڵکردووه‌ تا سیاسه‌تی زۆرترین فشار که‌ له‌ خولی یه‌که‌میدا په‌یڕه‌وی کردبوو؛ زیندوو بکاته‌وه‌ و به‌رنامه‌ی پیتاندنی یۆرانیۆم به‌ هێڵی سوور له‌قه‌ڵه‌م بده‌ن. به‌ جۆرێک هه‌ڕه‌شه‌ی له‌ ئێران کرد که‌ ئه‌گه‌ر نه‌گه‌یشتنه‌ ڕێککه‌وتن، ڕێوشوێنی سه‌ربازی ده‌گرنه‌ به‌ر.

سینا تۆسی لە سەنتەری سیاسەتی نێودەوڵەتی دەڵێت: «وتارەکەی ترەمپ لە ڕیاز نوێنەرایەتیی گۆڕانکارییەکی ڕوون و بەرچاو دەکات لە سیاسەتی ئەمەریکا بەرەو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست.» ڕاپرسییەکی مانگی شوباتی ٢٠٢٥، ئاماژەی بەوە کردووە کە (٧٢٪)ی دەنگدەرانی دیموکراتەکان و (٨٢٪)ی کۆمارییەکان پشتیوانی لە لەناوبردنی دامەزراوە ئەتۆمییەکانی ئێران دەکەن.

دابەزینی هەژموونی ئەمەریکا و گۆڕانی ئەولەویەتەکان، کاریگەرییەکی قووڵی لە سەر چۆنیەتیی تێڕوانینی سەرکردەکانی کەنداو بۆ جیهان هەبووە. لە سەردەمی ئیدارەی باراک ئۆباما لە ساڵی ٢٠١٢، وەرچەخانی سیاسەتی ئەمەریکای بەرەو ناوچەی زەریای هێمن و هیندستانی لێ کەوتەوە، دواتر دۆناڵد ترەمپ ئەو وەرچەرخانەی ڕەت کردەوە، بە تایبەت لە دوای هێرشەکانی ئێران بۆ سەر ژێرخانی نەوتی سعودیە لە ساڵی ٢٠١٩دا. ساڵی ٢٠٢١، کشانەوەی ئەمەریکای لە ئەفغانستان بەدوادا هات. هەموو ئەمانە یارمەتیدەر بوون بۆ ئەوەی وێنەیەک لە کەنداودا دروست بێت کە ئەمەریکا جێی متمانە نییە.

ڕۆڵی سعودیە وەک ناوبژیوان لە ململانێ نێودەوڵەتییەکاندا چییە؟

سعودیە پەیوەندییەکانی لەگەڵ هەردوو وڵاتی چین و ڕووسیا پتەوتر کردووە. بۆ نموونە؛ پەیوەندیی بە گرووپی بریکسەوە کرد و ئامادە نەبوو یارمەتیی سەربازی بۆ ئۆکراین بنێرێت و داوای یارمەتیی چینی کرد بۆ پێداچوونەوەی پەیوەندییە دیپلۆماسییەکانی لەگەڵ ئێراندا. دوای ئەوەی جۆ بایدن سەرۆکی پێشووی ئەمەریکا، بەرژەوەندییە ستراتیژییەکانی سعودیەی لە ناوچەکەدا پشتگوێ خست، سعودیەش داواکارییەکانی جۆ بایدنی سەرۆکی پێشووی ئەمەریکای بۆ زیادکردنی بەرهەمهێنانی نەوت ڕەت کردەوە.

واشنتن پێویستی بە پشتیوانیی ناوچەیی هەیە بۆ بەهێزکردنی هاوبەشییەکانی لە پێناو ڕووبەڕووبوونەوەی نەیارەکانی بە شێوەیەکی کاریگەر. پاڵپشتیی سعودیە لەم چوارچێوەیەدا زۆر پێویستە، بە لەبەرچاوگرتنی پەیوەندییە دیپلۆماسییەکانی لەگەڵ چەند وڵاتێکی عەرەبی. واشنتن لە ڕێگەی پاڵپشتیی سعودیەوە دەتوانێت هەژموونی ئێران و چین سنووردار بکات و یارمەتیی چارەسەرکردنی کێشەی ئیسرائیل و فەڵەستین بدات و دانوستان لە سەر ڕێککەوتنی ئەتۆمیی ئێران بکات. سەرەڕای ئەو هۆکارە

زۆرانە، پشتیوانیی سعودیە بۆ گەیشتن بەو ئامانجانە وەک پێویست ماوەتەوە.

سعودیە گەورەترین بەرهەمهێنەری نەوتی جیهانە، وەبەرهێنانێکی زۆر لە سەقامگیریی جیهانیدا دەکات و دان بەوەدا دەنێت کە ململانێ و سزا درێژخایەنەکان بازاڕەکانی وزە تێک دەدەن. بۆ نموونە لە ئۆکراین، سعودیە کار دەکات بۆ چەسپاندنی ڕۆڵی خۆی وەک ناوبژیوانێک لە ململانێ نێودەوڵەتییەکاندا، بە سوودوەرگرتن لە پەیوەندییە جیهانییەکانی. هەروەها سعودیە توانای خۆی بۆ ئاسانکاریی دانوستانەکان بە نێوەندگیری بۆ ئاڵوگۆڕی زیندانییەکان لە نێوان ڕووسیا و ئۆکراین نیشان داوە.

سعودیە ڕایگەیاندووە ئامادەیە میوانداریی لوتکەی نێوان دۆناڵد ترەمپ؛ سەرۆکی ئەمەریکا و ڤلادیمێر پوتینی هاوتا ڕووسییەکەی بکات، بۆ کۆتاییهێنان بە جەنگی ئۆکراین کە لە شوباتی (٢٠٢٢)ەوە بەردەوامە. هەروەها سعودیە هەوڵەکانی نێوەندگیریی فراوانتر کردووە بۆ ناوچە جێناکۆکەکانی دیکەی جیهان، کە دەستپێشخەر بووە بۆ ڕێککەوتنەکانی سوودان، ئێران، سووریا. وەزیرانی بەرگریی لوبنان و سووریا لە شاری جەددە ڕێککەوتنێکی ئەمنییان واژۆ کردووە کە ئامانج لێی بەرپەرچدانەوەی هەڕەشە سنوورییەکان بووە.

هەوڵە دیپلۆماسییەکانی ئیمارات بۆ کەمکردنەوەی ململانێ نێودەوڵەتییەکان

هێزی ئاسمانیی ئیماراتی یەکگرتووی عەرەبی ساڵانێکی زۆرە هاوبەشێکی گرنگ و متمانەپێکراو بووە لە ناوچەکەدا. ئەم هاوکارییە بواری گرینگ دەڕەخسێنێت، هەر بۆیە پشتیوانیی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە ژێر ڕۆشنایی پلانبۆدانانی بەردەوامی

فڕۆكه سه‌ربازییه‌كانی ئه‌ڵمانیا بۆ ناوچه‌ی زه‌ریای هێمن له داهاتوودا گرینگه. هێزی ئاسمانیی ئه‌ڵمانیا به‌شداری له مانۆڕی فڕۆكه جه‌نگییه‌كانی ئیمارات ده‌كات، كه له مانگی نیسانی (٢٠٢٥)ه‌وه ده‌ستی پێ كردووه، هه‌روه‌ها وڵاتانی دیكه‌ی كه‌نداو وه‌ك قه‌ته‌ر، به‌حره‌ین و سعودیه به‌شداریی ئه‌و مانۆڕانه ده‌كه‌ن.

ئیداره‌ی دۆناڵد ترەمپ سه‌رۆكی ئه‌مه‌ریكا، هاوپه‌یمانه‌كانی كه‌نداو به تایبه‌تی ئیمارات، وه‌ك هاوبه‌شێكی سه‌ره‌كی له ڕۆژهه‌ڵاتی ناوه‌ڕاست ده‌بینێت. ئیمارات ڕۆڵی سه‌ره‌كیی له دانوستانه‌كانی په‌یوه‌ست به شه‌ڕی غه‌ززه هه‌بووه. هه‌روه‌ها ئیمارات بڕیاری داوه كه دیپلۆماسی و یارمه‌تییه مرۆییه‌كان بۆ پشتیوانی له خه‌ڵكی غه‌ززه كه‌ڵك وه‌ربگرێت. ئیمارات گواستنه‌وه‌ی فڕۆكه‌ی بریندار‌ه‌كانی غه‌ززه‌ی بۆ ئه‌بوزه‌بی له ڕێگه‌ی ئیسڕائیله‌وه ڕێك خستووه. ڕۆژی ٢٠ی شوباتی ٢٠٢٥، محه‌مه‌د بن زاید ئال نه‌هیان؛ سه‌رۆكی ئیماراتی یه‌كگرتووی عه‌ره‌بی، ماركۆ ڕۆبیو وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ی ئه‌مه‌ریكای له دژایه‌تیكردنی پلانی ئاواره‌بوونی فه‌ڵه‌ستینییه‌كان له غه‌ززه ئاگادار كرده‌وه.

ئیمارات به‌شداریی له نێوه‌ندگیرییه‌ك كرد بۆ ئاڵوگۆڕی (٥٠) زیندانی له نێوان ڕووسیا و ئۆكراین، به‌مه‌ش كۆی گشتیی ئه‌و زیندانییانه‌ی له ڕێگه‌ی نێوه‌ندگیریی ئیماراته‌وه ئاڵوگۆڕ كراون گه‌یشته (٢٥٨٣) زیندانی له سه‌ره‌تای هه‌وڵه‌كانیه‌وه. ئاڵوگۆڕی ئه‌و (١١) زیندانییه نوێیه‌ی كه له ساڵی (٢٠٢٤)ه‌وه ئیمارات ئاسانكاریی بۆ ده‌كات، هه‌نگاوێكی گرنگ بوو له هه‌وڵه دیپلۆماسییه به‌رده‌وامه‌كان بۆ كه‌مكردنه‌وه‌ی گرژییه‌كانی نێوان هه‌ردوو وڵات.

نیكۆلای ملادینۆڤ؛ دیپلۆماتكاری بولگاری له په‌یمانگای واشنتن، ده‌ڵێت: «زۆر گرینگ بوو ڕێككه‌وتن له نێوان كۆمسیۆنی ئه‌ورووپا، قوبرس، ئه‌مه‌ریكا و به‌ریتانیا ده‌سته‌به‌ر بكرێت له سه‌ر چالاككردنی ڕێڕه‌وی ده‌ریایی بۆ گه‌یاندنی هاوكارییه مرۆییه‌كان بۆ غه‌ززه». «له ماوه‌ی دوو ساڵی سه‌ركه‌وتووی خۆیدا له ئه‌نجوومه‌نی ئاسایشی نه‌ته‌وه یه‌كگرتووه‌كان (٢٠٢٢-٢٠٢٣)، ئیمارات سه‌رنجی له سه‌ر نێوه‌ندگیری بوو له نێوان باكوور و باشووری جیهاندا، ئه‌م ڕێبازه سه‌ركه‌وتوو بوو له به‌ده‌ستهێنانی پشتیوانی بۆ ده‌ستپێشخه‌رییه‌كانی به گرتنه‌به‌ری شێوازێكی نێوه‌ندگیریی ئه‌رێنی كه تیشكی خسته سه‌ر گه‌یشتن به ئامانجه هاوبه‌شه‌كان.»

هەڵسەنگاندن و خوێندنەوەی داهاتوو

• شوێنی ستراتیژی و کاریگەریی ئابووری و گەشەسەندنی توانا دیپلۆماسییەکانی وڵاتانی کەنداو نوێنەرایەتیی یاریزانێکی کاریگەرتر دەکەن لە داڕشتنی دەرئەنجامەکانی ململانێ ناوچەیی و نێودەوڵەتییەکان. بەشداریی دەوڵەتانی کەنداو لە هەوڵەکانی نێوەندگیریدا بەڵگەیە لە سەر پەرەسەندنی کاریگەریی زلهێزە مامناوەندەکان لە سیاسەتی نێودەوڵەتیدا و ڕەنگدانەوەی هەوڵی نێوەندگیرییە بۆ خۆگونجاندن لەگەڵ ئاڵۆزییەکانی جیهانێکی فرەجەمسەر و بەیەکەوە گرێدراو و وابەستە بە یەکتر.

• هەژموونی عەرەبستانی سعودی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ڕۆڵێکی چارەنووسساز دەگێڕێت وەک ناوبژیوانێک لە چارەسەری ململانێکان و ئامادەیی ئەو وڵاتە بۆ بەشداریکردنی دیپلۆماسی و دانوستان. واشنتن بە پاراستنی پەیوەندیی بەهێز لەگەڵ دیپلۆماسیەتی سعودیە، دەتوانێت ستراتیژی فراوانتری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی خۆی بەرەوپێش ببات و لە هەمان کاتدا دڵنیا بێت لەوەی شانشینی یەکگرتوو لەگەڵ هەوڵەکانی ئاشتی بە سەرکردایەتیی ڕۆژئاوا هاوتەریب دەمێنێتەوە.

• پەرەسەندنی پێویستی بە وزە وا دەکات کەنداوی عەرەبی تاکە ناوچە بێت لە جیهاندا کە تواناى زیادەی بەرچاوی هەبێت بۆ دابینکردنی پەرەسەندنی خواستی جیهانیی وزە، بە تایبەتی پێداویستییەکانی ئەو وڵاتانەی کە ئابوورییان گەشەسەندووە

• بڕیارە ئیمارات ڕۆڵێکی سەرەکی بگێڕێت لە کاتێکدا کە ئەمەریکا و ئێران لە خاڵی ڕووبەڕووبوونەوەی ئەگەریدان لە سەر بەرنامە ئەتۆمییەکەی ئێران و ناوچەکەش چاوی لە دەرەوەی شەڕی ئیسرائیل و حەماسە.

• پێدەچێت ڕۆڵی دەوڵەتانی کەنداو لە نێوەندگیریی نێودەوڵەتیدا بەردەوام بێت لە پەرەسەندن و فراوانبوون، لە ژێر کاریگەریی هۆکاری جۆراوجۆردا، لەوانە گۆڕانی دیمەنی جیۆپۆلەتیکی و پێشکەوتنە تەکنەلۆژییەکان. دەوڵەتانی کەنداو بەشداری دەکەن لە گۆڕینی داینامیکی دەسەڵاتی جیهانی بەرەو جیهانێکی فرەجەمسەریتر.

• پێدەچێت دەوڵەتانی کەنداو بەدوای هاوبەشی نوێدا بگەڕێن، لە نێویاندا لەگەڵ چین، بۆ پەرەپێدانی سیاسەتی دەرەوەی نەرمەهێز، لە پێناوی ئامانجی گەورە و سەربەخۆتر. لە کۆتاییدا دەکرێت بڵێین ناوچەی کەنداو دەتوانێت ستانداردێکی نوێ بۆ حوکمڕانیی نەرمونیان دابنێت.

سەرچاوەکان

1. Politico (2024), "US popularity shrinks worldwide, new report says", https://tinyurl.com/ccws7j5n, available on: 8/10/2025.

2. Newsweek (2024), "Four Years of U.S. Failure in the Middle East | Opinion", https://tinyurl.com/329n4n2k, available on: 10/6/2025.

3. Nickolay Mladenov (2024), "The Arab Approach to Mediation—Reshaping Diplomacy in a Multipolar World", https://tinyurl.com/3brk4efz, available on: 10/6/2025.

4. Camille Lons (2024), "East meets middle: China's blossoming relationship with Saudi Arabia and the UAE",

https://tinyurl.com/53kjk3ab, available on: 8/6/2025.

5. Sanam Vakil and Aniseh Bassiri Tabrizi (2025), "The US and Iran are on the road to escalation. Europe can and should create an off-ramp", https://2u.pw/2OqQB, available on: 10/6/2025.

6. Ellie Geranmayeh and Majda Ruge (2025), "How Europe can influence Trump's deal-making with Iran", https://2u.pw/P4hnF, available on: 8/6/2025.

پێشبینییەکانی کاریگەریی
چات جیپیتی (chatGPT)
لە سەر پرۆسەی پەروەردە لە ئایندەدا

تێڕوانینی مامۆستایانی ڕاهێنەری فینلاندی

نووسەران

هێنریکا ڤارتیاینێن، تیمو ڤالتۆنین، یوهو کاهیلا/ سکوڵی زانستە پەروەردەییە کردارییەکان و پەروەردەی مامۆستایان/زانکۆی ڕۆژهەڵاتی فینلاند
مەتی تێدرە/ سکوڵی تەکنەلۆجیا و کۆمپیوتەر/زانکۆی ڕۆژهەڵاتی فینلاند

وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە: بەهرە مەهدی میکە

وشە سەرەکییەکان: ئەی ئای (AI)، چات جیپیتی (chatGPT)، ڕاهێنانی مامۆستا، خوێندنی باڵا، زانکۆ، پێشبینیەکان و زیرەکیی دەستکرد

سەرچاوە: Information and Learning Sciences Vol. 126 No. 1/2, 2025
لینک: https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/ils-10-2023-0146/full/html

پوختە

سەرهەڵدانی زیرەکیی دەستکرد (AI) لە ساڵی ٢٠٢٢دا کاریگەرییەکی بەرچاوی لە سەر جیهانی ئۆنلاین هەبوو. بەردەستبوونی ئامرازەکان ئازادانە (بە بێ بەربەست) کە توانای بەرهەمهێنانی دەق و وێنەی هاوشێوەی مرۆڤیان هەیە، بووە هۆی سەرهەڵدانی گفتوگۆی چڕ سەبارەت بە سوود و زیانەکانی بەکارهێنانی «AI» لە پەروەردەدا. بۆیە وا پێویست دەکات هەڵسەنگاندن بۆ دیدگا خەیاڵی و واقعییەکان دەربارەی «AI» بکرێت لە بەرانبەر ئەو قسەوباس و سوود و نیگەرانییانەی کە پێشبینی دەکرێن لە کاتێکدا ڕاهێنەرانی بواری پەروەردە خودی خۆشیان پێوەی پەیوەستن. ئەم توێژینەوەیە ئامانجی لێکۆڵینەوەیە لە بۆچوونی ڕاهێنەرە فنلەندییەکانی بواری پەروەردە سەبارەت بە ڕۆڵی «AI» لە پەروەردەدا. ئەم بابەتە دۆزینەوەکانی وۆرکشۆپێکی پراکتیکی دەخاتە ڕوو کە وەک بەشێک لە ڕاهێنانی مامۆستایان ئەنجام دراوە. لەم وۆرکشۆپەدا بەشداربووان ئاشنا کران بە زیرەکیی دەستکرد (AI)، بەدواداچوونی هاوبەشیان کرد بۆ زیرەکیی دەستکرد و پاشان بیریان لە سوود و زیانەکانی کردەوە. دۆزینەوەکان دەرەنجامی کۆمەڵێک بیری جۆراوجۆری قووڵ و وردن کە سەرچاوە دەگرن لە تێگەیشتنی قووڵی سیاسەتی پەروەردەیی، هەڵسەنگاندن و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و کولتووری پەروەردە. بۆچوونی مامۆستایان دەخاتە ڕوو سەبارەت بە کاریگەریی «AI» لە سەر چالاکبوونی فێرخوازان، کارامەییەکانی میتاکۆگنیتیڤ، خۆڕێکخستن و لایەنە پەیوەندیدارەکانی تر. ئەم بابەتە لێکۆڵینەوەیەکی جیاواز زیاد دەکات بۆ سەر تێڕوانین و لێکدانەوەکانی ڕاهێنەران دەربارەی «AI» بە دیاریکراوی (لە بریی ئەوەی «AI›› وەک یەک چەمک و یەکسان سەیر بکرێت). لە جەختکردنەوەدا تەنها لایەنە خراپەکانی «AI›› (تێگەیشتنە دیستۆپیاییەکان) تێدەپەڕێت، ئەویش بە جەختکردنەوە لە سەر توانای «AI» بۆ تەواوکردنی ڕێبازە پێداگۆجییەکانی (ڕێبازەکانی وانەوتنەوە) ئێستا. پەروەردەکاران ئاڵنگاریی بۆچوونە تەکنۆدیتەرمیستییە باوەکانیان کرد، لە بریی ئەوە زیرەکیی دەستکردیان وەک ئامرازێک بۆ بەرزکردنەوەی هەڵسەنگاندنی فۆرماتیڤ و پشتگیریکردن لە پەرەپێدانی میتاکۆگنیشن، خۆڕێکخستن، بەرپرسیارێتی و خۆشگوزەرانی دەبینی. هەروەها بابەتەکە تێڕوانینێکی نوێ پێشکەش دەکات سەبارەت بە پێویستیی پەروەردەی «AI» کە بە بیرکردنەوە؛ دیدگا کۆمەڵایەتی و ئەخلاقییەکان تێکەڵ دەکات و دیدگاکانی داهاتوویەک بەرەوپێش دەبات کە «AI» لە ڕووی کولتووری و کۆمەڵایەتی و ژینگەییەوە بەردەوام بێت.

پێشەکی

شۆڕشی فێربوونی قووڵ لە دەیەی (٢٠١٠)وە کاریگەرییەکی دیاری خستە سەر کەرتی تەکنەلۆژیای زانیاری و پەیوەندی. ڕاستە بەردەستبوونی دەیتایەکی زۆر، زیادبوونی هێزی کاری کۆمپیوتەری، ئاسانبوونی تەکنیکەکانی ژمێریاری، ئامارە ئاڵۆزەکان (Darwiche, ٢٠١٨)، زیرەکیی دەستکرد (AI) و بە تایبەتی فێربوونی ئامێر (ML)؛ کاریگەرییەکی بەرچاویان کردە سەر ژیانی ڕۆژانەمان، بەڵام لە ئێستادا «AI» بە تەنها گۆڕانکارییەکی بنەڕەتی بەخۆیەوە دەبینێت بە هۆی خێرا سەرهەڵدانی مۆدێلە بنەڕەتییەکانی (Bommasani et al., 2021). مۆدێلە بنەڕەتییەکان بریتین لە کۆمەڵە دەیتایەکی فراوان و زانیارییەکی گەورە و دەتوانرێت سوودیان لێ وەربگیرێت بۆ ڕاپەڕاندنی جۆرەها کار، ئەمە تێگەیشتن و خەیاڵمانی بە جۆرێ فراوان کردووە کە دەتوانین پێشبینیی ئەوە بکەین کە داهاتووی «AI» چیی بەسەر دێت، بە دڵنیاییەوە بوونەتە هۆی نیگەرانییەکی زۆریش. مەترسی و سوودەکانی ئەم مۆدێلە بنەڕەتییانە مشتومڕێکی بەرفراوانی سەرتاسەری جیهانە لە ئێستادا، هەر لە هەڵسەنگاندنیان لە ڕووی توانا، لایەنە تەکنیکییەکان و بەکارهێنانەکانیان لە بوارە جیاوازەکان، کاریگەرییە کۆمەڵایەتییەکان، لەوانەش ئابووریی ئاڵۆز، ژینگە و هەتاوەکوو دەگاتە پرسە یاسای و ئەخلاقییەکان. لە نێوان ئەم گۆڕانکارییە گرینگانەدا، باسی «AI» بووەتە هۆی سەرهەڵدانی دید و پێشبینیی جۆراوجۆر سەبارەت بە کاریگەرییە بەسوودەکەی لە دووبارە ڕێکخستنەوەی پەیوەندی و ڕیزبەندیی کۆمەڵایەتی، گۆڕینی داهاتووی کار و دابەشکردنی دەسەڵات لە نێوان لایەنەکانی دیکەدا (هەندێک لەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە وەک: Brynjolfsson and McAfee, 2014; Crawford, 2021; ٢٠١٩؛ یوبانکس، ٢٠١٨).

لوپتۆن و واتسۆن (٢٠٢٢) پێی وایە کە داهاتووی پەیوەندیی «AI» و مرۆڤ لە ڕێگەی تێڕوانینی تەکنۆیۆتۆپی یان تەکنۆدیستۆپیاوە وێنا دەکرێت. بۆ نموونە؛ ڕیکلامە بازرگانییە چەواشەکارەکان زۆر جار زیادەڕەوی دەکەن لە پێشبینییە ناواقعییەکانی داهاتووی «AI» و بە پێویستی دەزانن بۆ چارەسەری کێشە کۆمەڵایەتی و ژینگەیی و ئابوورییەکانی. لە لایەکی دیکەوە لایەنەکانی دژیان، کە لە ڕاپۆرتە هەواڵییەکان و بۆچوونەکان و زانستە ناواقعییەکاندا دەبینرێن، زۆر جار دیدگا دیستۆپیاییەکانی «AI» نیشان دەدەن، بەوەی ئازادیی تاکەکان پێشێل دەکات، دەزگا و کار و زۆر شتی تریان

لێ زەوت دەکات (Lupton, 2021; Lupton and Watson, 2022). سەرەڕای ئەوەش، «AI» لە ستراتیژە نێودەوڵەتییەکانیشدا بوونی هەیە، وەک گەشەسەندنێکی تەکنەلۆژیی تێکدەر وێنای «AI» دەکرێت، لە ڕێگەی بەکارهێنانی ستراتیژییە کاریگەرەکانی وەک ئاژانسە گەورەکان و کێبڕکێ نێودەوڵەتییەکان (Bareis and Katzenbach, 2022).

جاسانۆف (٢٠١٥) پێی وایە ئەم جۆرە لە «تێڕوانینی کۆمەڵایەتی و تەکنەلۆژی» وەک دیدگایەک بۆ داهاتوویەکی خوازراو لە لایەن کۆمەڵێک ئەکتەرەوە خراوەتە ڕوو (جاسانۆف، ٢٠١٥، ل٢٧). ئەوان لە ڕێگەی بۆچوون و گریمانەکانیانەوە نەک تەنها دەتوانن ببنە هۆی بەدەستهێنانی ڕای گشتی بۆ قبووڵکردنی و وەرگرتنی تەکنەلۆژیای نوێ، بەڵکوو دەتوانن دیزاین و ڕێکخستنی سیستمەکەش بۆ داهاتوو بسازێنن (Cave and Kanta, ٢٠١٩; Fisher, ٢٠٠٦). هەروەها تەنها پیاهەڵدەری داهاتووی پەسەندکراو نین، بەڵکوو چالاکانە کردار و گۆڕانکاری لە ئێستادا دروست دەکەن (van Lente, ٢٠١٢). وەک چۆن بۆروپ (٢٠٠٦) و چەندانی تر باس لەوە دەکەن، پێشبینییەکان بۆ داهاتوو لە بنەڕەتدا دروستکەرن، هەروەها ڕێنمایی دەکەن، پێکهێنەر و پرۆژەن، سەرنج ڕادەکێشن و وەبەرهێنن. لەم ڕوانگەیەوە زۆر گرنگە کە بە شێوەیەکی چالاکانە ڕووبەڕووی ئەو داهاتووانە ببینەوە کە ئەم تەکنەلۆژیایانە بەڵێنیان داوە بیهێننە دی، نەک بێئاگایانە قبووڵی ئەو ڕاوبۆچوونانە بکەین کە بڵاویان کردووەتەوە، هەروەها ئاساییکردنەوەیان لە کۆمەڵگا و پەروەردەدا (Egliston and Carter, ٢٠٢٢).

لە کاتێکدا هەمیشە چەندین پێشبینی بۆ داهاتووی خوازراوی پەروەردە هەیە (Jasanoff, ٢٠١٥)، پێشبینیی باڵادەستەکان زۆر جار واقعی ڕۆژانە و بەها و نیگەرانی ئەو کەسانەیان پەراوێز خستووە کە کار و چالاکییەکانیان کاریگەریی ئەم تەکنەلۆژیا سەرهەڵدراوانەیان لەسەرە (Pink, 2022b). بەڵام پەروەردە و فێرکردن هەمیشە پەیوەستن و ناتوانرێت لە بەها و یاسا و پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان جیا بکرێنەوە کە کار و چالاکییەکانمان لەچوارچێوە دەدەن (ڤیگۆتسکی، ١٩٧٨؛ کۆڵ و ئێنگسترۆم، ١٩٩٣). بۆیە تێگەیشتنی پێشوەختەمان لە سەر زیرەکیی دەستکرد لە پەروەردەدا لەوێدا گرنگە کە بەدواداچوون بۆ پێشبینییەکانی مامۆستایان بکەین، چونکە ڕۆڵێکی چارەنووسساز دەگێڕن لە پەروەردەکردنی نەوەکانی داهاتوو لە سەردەمی «AI»دا.

بەڵام شتێکی کەم دەزانرێت دەربارەی ئەو خواست و نیگەرانی و پێشبینیی داهاتووی ڕاهێنەرانی بواری پەروەردە کە پەیوەستە بە زیرەکیی دەستکردەوە،

بە تایبەتی سەبارەت بە مۆدێلەکانی گفتوگۆکردن وەک «ChatGPT» کە سەرنجی سەرانسەری جیهانی ڕاکێشاوە. ئەم توێژینەوەیە بەشدارە لە پڕکردنەوەی ئەم بۆشاییە بە لێکۆڵینەوە لە پێشبینییەکانی ڕاهێنەرانی بواری پەروەردە لە فینلەندا دەربارەی بەکارهێنانی «AI» (زیرەکیی دەستکرد) (ChatGPT) لە پەروەردەدا. بۆ ئەم مەبەستە، ئێمە ڕێبازێکی توێژینەوە دروستکردنمان گرتە بەر (Lupton and Watson, ٢٠٢٢) و وۆرکشۆپێکمان بۆ مامۆستایان ڕێک خست کە دەیانتوانی بە سەرنجەکانیان بەشدار بن، بەشداربووان فێری چۆنیەتیی کارکردنی «AI» بوون، لێیان کۆڵییەوە و لە ڕوانگە جیاوازەکانەوە بیریان لە توانا و مەترسییەکانی کردەوە. دیاریکردنی لقێکی دیاریکراوی «genetic AI» و بەشدارییپێکردنی مامۆستایان بە سەرنجەکانیان بۆ ئەوەی دوور بین لە دیدێکی گشتی و فراوان بۆ «AI»، کە زۆر جار توێژینەوەکان لە سەر «تێڕوانینەکانی مامۆستایان دەربارەی AI» ئاڵۆزتر دەکات. توێژینەوەکە ئەم پرسیار و لێکۆڵینەوەیە دەخاتە ڕوو:

مامۆستایان چ جۆرە پێشبینییەکی هاوبەش دەکەن دەربارەی پەروەردە و فێرکردن لە حاڵەتی بەکارهێنانی زیرەکیی دەستکرددا (AI)؟

تێڕوانینێکی گشتی بۆ «ChatGP»

لە نێوان هەموو لق و بەکارهێنانە زۆرەکانی زیرەکیی دەستکرددا، «AI generative» لەم ساڵانەی دواییدا پێشکەوتنی بەرچاوی بەخۆیەوە بینیوە (Cao et al., ٢٠٢٣). ئەم پێشکەوتنانە بە هۆی پەرەپێدانی مۆدێلە بنچینەییەکانەوە گەورەتر و خێراتر بوون -تۆڕە ئینتەرنێتییە گەورەکان کە لە سەر بڕێکی زۆر دەیتای بێ ناوەڕۆک داڕێژراون و دەگونجێن لەگەڵ جۆرەها ئەرکدا (Bommasani et al., 2021). زۆرێک لە پێشکەوتنەکانی ئەم دواییەی «AI» کە لە میدیاکاندا باس کراوە، بە هۆی مۆدێلە بنچینەییەکان بووە. نموونە؛ بریتین لە مۆدێلی زمانی وەک: BERT (Devlin et al., ٢٠١٩)، (LaMDA (Thoppilan et al. 2022، (GPT-3 (Brown et al., 2020)، کە دەتوانن دەق دروست بکەن هاوشێوەی ئەو دەقانەی لە لایەن مرۆڤەوە نووسراون. ئەم مۆدێلانە گشتگیر و هەمەچەشنن، دەربڕین و تێگەیشتنیان سەرنجڕاکێشە.

تاکە هۆکاری سەرکەوتنیان ئەوەیە کە لە چەند ساڵی ڕابردوودا ژمارەی پێکهێنەرە ناوخۆییەکان لە مۆدێلە بنچینەییەکاندا بە شێوەیەکی بەرچاو زیادی کردووە. مۆدێلی

«BERT 2018» کە بۆ بەرزکردنەوەی بزوێنەری گەڕانی گوگڵ بەکار دەهێنرا، لە ١١٠ ملیۆن بۆ ٣٤٠ ملیۆن پارامێتەر پێک دەهات، بە پێی جۆرەکەی ڕێژەکەی لەو نێوەندەدا دەگۆڕدرا (Devlin et al., 2019). دوو ساڵ دواتر، مۆدێلی زمانی «GPT-3» بە ١٧٥ ملیار پارامێتەر بڵاو کرایەوە (Brown et al., ٢٠٢٠). لە هەمان کاتدا کۆمپانیاکان سەرقاڵی پەرەپێدانی تەکنیکی نوێن بۆ ڕاهێنانی مۆدێلەکان بە شێوەیەکی کاراتر و بەکارهێنانی پارامێتەری کەمتر، وەک لە مۆدێلی «LaMDA 2022»دا دیارە کە ١٣٧ ملیار پارامێتەری هەیە (Thoppilan et al., 2022).

بەربڵاوبوونی کتوپڕی ئەم مۆدێلانە نیگەرانیی لێ کەوتەوە لە سەر شێوازی ڕێکخستن و ڕاهێنانیان. نموونەی ئەمەش کە شارەزایان ئاماژەیان پێ کردووە، پرسی خاوەندارێتی و کاریگەری لە سەر ژینگەیە. ڕاهێنانی مۆدێلەکان بە شێوەیەک کە ئۆتۆماتیک بتوانن لە هەموو سایتەکان زانیاری کۆ بکەنەوە، لەوانەیە ببێتە هۆی پێشێلکردنی مافی ئەو کەسانەی کە خاوەنی زانیارییەکەن لە بنەڕەتدا (بۆ نموونە، Bommasani et al., 2021)، چونکە مۆدێلەکان بە جۆرێ ڕادەهێنرێن کە ئەو زانیارییانە لە ماڵپەڕەکانەوە بە بێ گوێدانە ڕەزامەندیی خاوەنەکەی، شەفافیەت، یان بژاردەی خاوەنەکەی لە بەکارهێنانەوەی زانیارییەکەی لە شوێنی تردا (Jo and Gebru، ٢٠٢٠؛ Paullada et al., ٢٠٢٠). جگە لەمە، کاریگەرییە ژینگەییەکانی ڕاهێنانی ئەم مۆدێلانە لە ناوەندە گەورەکانی دەیتا بۆ ماوەیەکی درێژ مەترسیدارە، نموونە: ٥٨ ڕۆژی خایاند بۆ ڕاهێنانی مۆدێلی «LaMDA» لە سەر ڕیزبەندییەکی گەورەی ١,٠٢٤ یەکەی تایبەت (Thoppilan et al., 2022).

هەروەها بایەخی مۆدێلە بنچینەییەکان لە بواری پەروەردەدا کەوتووەتە ژێر پرسیارەوە. لە نەبوونی وەڵامێکی ڕوون بۆ پرسیاری «تەکنەلۆژیای نوێی ‹AI› دەتوانێت چی بکات؟»، پێویستە نەخشەی ورد بکێشرێت بۆ کەمکردنەوەی ئەم ئاڵۆزییانە لە دنیانی پەروەردەدا (Bommasani et al., ٢٠٢١). ئەم جۆرە کارکردنەی مۆدێلە بنچینەییەکان دەبنە هۆی مەترسییەکانی وەک هاوشێوەبوون، کەمبوونەوەی کاریگەریی لایەنە پەیوەندیدارەکان لە بڕیاردان و گشتگیرکردنی دیدگا پەروەردەییەکان (Blodgett and Madaio, 2021).

بلۆدگێت و مادایۆ (٢٠٢١) پێداچوونەوەیان کرد بە مێژووی تەکنەلۆژیاکانی پێشتری وەک

(ڕادیۆ، تەلەڤزیۆن و MOOC)، هانی خوێنەرانیان دا کە بە شێوەیەکی ڕەخنەگرانە و بە شێوەیەکی بێلایەنانە «AI» بپشکنن. لە ڕاستیدا لە چەند دەیەی ڕابردوودا کۆمەڵێک تەکنەلۆژیای بەرفراوان ڕۆژانە لە قوتابخانەکاندا بەکار هێنراون (Weller, 2020).

تەکنەلۆژیا سوودی لێ وەرگیراوە لە وانەوتنەوە و فێربوون و چالاکییەکانی تری پەیوەست بە قوتابخانە، بەڵام لە ڕابردوودا مەبەستی بەکارهێنانەکەشی جیاواز بووە بە پێی ڕێگە جیاوازەکانی فێرکردن (Koschmann, 2012). چاوەڕێ دەکرا پارادایمە جۆراوجۆرەکانی تەکنەلۆژیای پەروەردەیی و ئامرازە نوێیەکان؛ شۆڕش لە فێرکردن و پەروەردەی قوتابخانەکاندا بەرپا بکەن. لێهتینێن (٢٠٠٦) پێی وایە ئەم چاوەڕوانییە ئەرێنییە زۆرەی وەک یۆتۆپیا بە بێ بەڵگە و لێکۆڵینەوەی پێویست جێی ڕەخنەیە. دەربارەی تەکنەلۆژیای پەروەردەیی، بە بەردەوامی بە هیوایەکی زۆرەوە بنیات نراون بۆ تواناکانیان بە ئومێدی ڕێگەی نوێ و داهێنەرانە بۆ پشتگیریکردن و باشترکردنی چالاکییەکانی پرۆسەی خوێندن. دەرباری «AI»یش بە هەمان شێوە (Bommasani et al., 2021).

تەکنەلۆژیا پەروەردەییەکانی پێشووتر؛ وردتر و ناساندنی باشتریان بۆ کراوە دەربارەی ڕۆڵیان لە پەروەردەدا بە بەراورد بە «ChatGPT». تەکنەلۆژیای پێشکەوتووی وەک سیستەمەکانی بەڕێوەبردنی پەروەردە، خزمەتگوزارییەکانی هەڵگرتنی دەیتا، مۆبایل و دنیای مەجازی؛ بە مەبەستی تایبەتەوە لە پەروەردەدا بەکار هێنراون کە بریتییە لە پاڵپشتیکردن و نوێگەریی پرۆسەی پەروەردە لە قوتابخانەکاندا. لە بەرامبەردا مەبەستی «ChatGPT» لە سەرەتادا بۆ بەکارهێنانی لە پەروەردەدا نەبوو. لە ئێستادا چەندین توێژینەوە پێشنیاری ڕێگاکان دەکەن کە دەتوانرێت «GPT» لە پرۆسەی فێرکردندا بەکار بهێنرێت (Trust et al., 2023; Costello, 2023)، بە شێوەیەکی گشتی سەرنج دەخەنە سەر ئەوەی کە چۆن دەتوانێت پشتگیریی مامۆستایان بکات لە ئەرکەکانی وەک دیزاینی کۆرس، داڕشتن، نموونەهێنانەوە، پرسیاردانان و ڕێکخستنی کارەکانی مامۆستا بۆ ئەوەی دوور بکەوێتەوە لە بوون بە مامۆستایەکی تەقلیدی. هەر چەندە «ChatGPT» هەرگیز مەبەست نەبووە ئامرازێکی پەروەردەیی بێت، بەڵام سروشتی خۆگونجاندنەکەی وای کردووە لە هەندێک قوتابخانەدا بەکار بهێنرێت.

سەبارەت بە خوێندکاریش دەرفەتی زیاتری دەستکەوتنی زانیارییان بۆ دەڕەخسێنێت و یارمەتیدەر دەبێت لە ڕاپەڕاندنی ئەرکەکانی فێرخواز، کە بە ئەگەرێکی زۆرەوە جێگرەوەی ئەو چالاکییانەن کە مەبەست لێیان بزواندنی مێشکی فێرخوازە.

میتۆدۆلۆژی

ئەم توێژینەوەیە ڕێبازێکی توێژینەوە دروستکردنی بەکار هێناوە بۆ لێکۆڵینەوە لە پێشبینییەکانی تەکنەلۆژیا وەک «AI» و داڕێژەری ئۆتۆماتیک (Lupton and Watson, ٢٠٢٢). مەبەست لێی؛ دروستکردنی پێگەیەکی هاوبەشە بۆ بەرهەمی وەک «وێنە، دەق» بۆ فەراهەمکردنی گفتوگۆ سەبارەت بە پەیوەندیی ئاڵۆزی تاکەکان لەگەڵ تەکنەلۆژیا دیجیتاڵییە نوێکان (Lupton and Watson, 2022). لە کاتێکدا ئەم شێوازە دەتوانێت تێڕوانینێکی نوێ لە ئەزموون، کار، نیگەرانی و خواستەکانی بەشداربووان دابین بکات، بەڵام ڕەگوڕیشەیەکی ئەم ڕێبازە دەگەڕێتەوە بۆ میتۆدۆلۆژیی ڕەخنەگرانە کە ئامانجیان خستنەڕووی گرژیی نێوان سیستمی دامەزراوەیی، ئۆتۆماتیکی و ئابوورییە، ناساندنی دیدگاکان لە سەر نایەکسانیی کۆمەڵایەتی و پێکهاتەی دەسەڵات (Pink, 2022a).

دەیتا ئەزموونییەکانی ئەم توێژینەوەیە لە وۆرکشۆپێکی یەک ڕۆژە کۆ کراونەتەوە کە لە مانگی کانوونی دووەمی ٢٠٢٢دا وەک بەشێک لە پرۆگرامی پەروەردەی مامۆستایان لە زانکۆیەکی فینلاند بەڕێوە چووە. نیمی و هاوکارانی (٢٠١٨)، تایبەتمەندیی جیاوازیی پەروەردەی فینلەندی ئەوەیە کە مامۆستایان ئاستێکی بەرزی زانیارییان هەیە و تواناکانیان بەرز دەنرخێنرێن، چێژ لە سەربەخۆییەکی بەرچاو وەردەگرن. لە فینلاند دەسەڵاتدارانی پەروەردە و کاربەدەستە سیاسییەکان و خەڵک بە گشتی متمانەیەکی زۆریان بە مامۆستایان هەیە، ئازادیی بڕیاردانیان لە دەستدایە سەبارەت بە شێوازەکانی وانەوتنەوە و هەڵسەنگاندن. ڕاهێنانی مامۆستایان بە گشتی لە سەر پرۆگرامی سەرەکیی نیشتمانیی فینلەندی بۆ پەروەردەی بنەڕەتی (FNBoE, 2014) پەیڕەو دەکات، لە سەر بنەمای چەسپاندنی ڕۆحیەتی بەهێزی یەکسانی دامەزراوە و ئامانجی دابینکردنی خوێندنی کواڵتیی بەرزە بۆ هەموو منداڵێک، بە بێ گوێدانە لایەنی کۆمەڵایەتی، نەتەوەیی، یان ئابووری (Niemi et al., ٢٠١٨). جگە لەوەش، فینلاند تاقیکردنەوەی ستاندارد، وردبینی، یان چاودێریی دەرەکیی وانەوتنەوە جێبەجێ ناکات. پەیڕەوی سەرەکیی خوێندنی نیشتمانی جەخت لە سەر هەڵسەنگاندنی دروستکەر و پەرەپێدانی توانای خۆهەڵسەنگاندنی خوێندکاران دەکاتەوە (FNBoE, 2014).

وۆرکشۆپەکە

وۆرکشۆپەکە لە لایەن تیمێکی پسپۆڕی توێژەرانی بواری زانستی کۆمپیوتەر و پەروەردەوە ڕێک خرابوو، کە سوودیان لە توێژینەوە و وۆرکشۆپەکانی پێشوو وەرگرتووە بۆ ڕاهێنانی مامۆستایان (Vartiainen et al., 2022; Jormanainen et al., 2023). وۆرکشۆپەکە کاتێک بەڕێوە چوو کە تازە «ChatGPT» بڵاو بووبووەوە و قسەوباسە سەرەتاییەکانی بانگەشەی میدیاکان دەربارەی سەریان هەڵدابوو. لە دەستپێکی وۆرکشۆپەکەدا هەڵبژاردەیەک لە مانشێتەکان بە بەشداربووان نیشان درا -هەندێکیان زەنگی ئاگادارکردنەوە و هەندێکی تر قسەوباس و هەندێ دڵخۆشی و هەندێکیش باسی مەترسییەکانی بوون.

بەشداربوون لە وۆرکشۆپەکەدا کراوە بوو بۆ هەموو مامۆستایەکی ڕاهێنەر، بەشداریکردنەکەش بە تەواوی خۆبەخشانە بوو. ڕایانگەیاند کە وۆرکشۆپەکە بەشێکە لە هەوڵە بەردەوامەکانی توێژینەوە و لێکۆڵینەوەکانیان، بەشداربووان پێویستیان بە هیچ ئەزموونێک نییە لە بواری «AI». بە پێی سیاسەتی دامەزراوەیی زانکۆکە، بەشداربووان فۆڕمی زانیاری و فۆڕمی ڕەزامەندیی بەشداربوونیان بەسەردا دابەش کرا، لە ناو ئەم فۆڕمانەدا «ئاماژە کرابوو بە ئامانجی توێژینەوەکە و بەشداربووان ئازادن لە بەشداریکردن یان نەکردن و هەروەها مافی کشانەوەیان لە هەر کاتێکدا هەیە، باس لە کۆکردنەوەی زانیاریی تاکەکان کرا و ڕوون کرایەوە کە چۆن زانیارییەکان پرۆسێس دەکرێن و چۆن ئەنجامەکانی توێژینەوەکە دەکرێنە ڕاپۆرت». توێژینەوەکە پابەند بوو بە ڕێنماییەکانی دەستەی نیشتمانیی فینلاند بۆ توێژینەوە (TENK, 2019). لە پاڵ ئەو سێ کەسەی کە وۆرکشۆپەکەیان ڕێک خستووە، نۆ کەسی تر لە وەزارەتی پەروەردەی مامۆستایان بەشدارییان لە توێژینەوەکەدا کردووە. بۆ پاراستنی ناسنامەی بەشداربووان، (ناو و ڕەگەز و تەمەن و... هتد) بەشداربووان کۆ نەکرایەوە.

وۆرکشۆپەکە پێنج کاتژمێری خایاند، ٣٠ خولەکی سەرەتا بە ناساندنی مۆدێلەکان و «GPT-٣,٥» دەستی پێ کرد، باسی پرۆسەی ڕاهێنانیان و کارکردن و بەکارهێنان و سنووردارکردنەکانیان کرا. ئامانجی دەرخستنی نهێنییەکانی تەکنەلۆژیا و ئاشکراکردنی هەندێک لە میکانیزمە بنەڕەتییەکانی و سنووردارکردنەکانی و ڕاستکردنەوەی هەندێ لە تێڕوانینە هەڵە باوەکان دەربارەی دوای پێشەکییەکە. بەشداربووان دابەش کران بەسەر سێ گرووپدا، ڕێنمایی کران کە لێکۆڵینەوە بکەن لەوەی چۆن «ChatGPT»

دەتوانێت یارمەتیدەر بێت لە دروستکردنی پلانی وانەکان یان دیزاینکردنی ناوەرۆکی کۆرسەکان کە پەیوەندیی بە وانەوتنەوەکانیانەوە هەیە، هەروەها چۆن وەڵامی پرسیاری کۆرسەکان بداتەوە. پاشان گرووپەکان ئازادییان پێ درا کە بەو شێوەیەی دەیانەوێت دەتوانن لێکۆڵینەوە لە «ChatGPT» بکەن. لە کۆتایی بەشی یەکەمی وۆرکشۆپەکەدا، هەر گرووپێک بانگهێشت کرا بۆ ئەوەی سەرنج و تێڕوانین و ڕەنگدانەوەی خۆیان لە سەر ئەم دوو پرسیارەی خوارەوە باس بکەن:

١. زیرەکیی دەستکرد چ دەرفەت و بەربەست و پرسێکی ئەخلاقی بۆ پەروەردەی مامۆستایان دروست دەکات پەیوەست بە بەکارهێنانی «AI» لە وانەوتنەوەدا؟

٢. کام بەشەی وانەوتنەوە دەکرێت ئۆتۆماتیک بکرێت و کام بەشەی ناتوانرێت؟

بەشی دووەمی وۆرکشۆپەکە لە سەر جێنێرەت «AI» گۆڕینی دەق بۆ وێنە بوو، بە تایبەتی «Midjourney» و پێکهاتەیەکی هاوشێوەی دانیشتنی یەکەمی پەیڕەو کرد. پێشەکی باسی چۆن تۆڕە ئینتەرنێتییەکان ڕاهێنراون بە بەکارهێنانی دەق و وێنە، چالاککردنیان، بەرنامە جۆراوجۆرەکان و پرسە ئەخلاقییەکان، لەوانەش نیگەرانییەکانی مافی چاپکردن و لایەنگری گرتەوە. دوای گەڕانی دەستی لە «AI»ی دروستکەری دەق بۆ وێنە لە گرووپە بچووکەکاندا، بەشداربووان جارێکی دیکە بانگهێشت کران بۆ ئەوەی ڕەنگدانەوە و تێڕوانینەکانیان لە سەر بەکارهێنانی «AI»ی دروستکەر لە پەروەردەدا بەیەکەوە باس بکەن.

کۆکردنەوەی دەیتا و شیکردنەوەی

بە گوێرەی بنەماکانی دروستکردنی داهێنەرانە (بۆ نموونە، لوپتۆن و واتسۆن، ٢٠٢٢)، دەست کرا بە کۆکردنەوەی هەموو زانیارییەکانی چالاکیە گرووپینەکان و گفتوگۆکانیان، پاشان بە سێ کامێرای «GoPro» تۆمار کران. دەیتای ناو ڤیدیۆکان لە دەرئەنجامی گفتوگۆ و نووسراوی هاوبەشی بەشداربووانەوە بوو (کە لە ٣٥,٨٣٦ وشە پێک هاتبوو)، ناویان لە سەر لا برا و کرانە ناو سۆفتوێی شیکاریی «Atlas.ti». شیکاریی بابەتی (Braun and Clarke, 2006) بەکار هێنرا بۆ شیکردنەوەی دەیتاکان. یەکەم جار توێژەران چەند جارێک دەیتاکانیان خوێندەوە بۆ ئەوەی تێگەیشتنێکی گشتی لە گفتوگۆ و ڕەنگدانەوەی هاوبەشیان بۆ زانیارییاکان هەبێت. دووەم، ئەو بەشانەی باسی سەرەکیی توێژینەوەکەن جیا کرانەوە، کۆد و ناوی خوازراویان بۆ

دانرا. سێیەم ئەم یەکە کۆدکراوانە لە لایەن دوو توێژەرەوە پێداچوونەوە و تاوتوێ کران بۆ ئەوەی هەموویان بە تەوەری سەرەکیی توێژینەوەکەوە ببەستنەوە. لە قۆناغی کۆتاییدا تەوەرەکان پێداچوونەوەی بۆ کرایەوە و بە هاوکاریی توێژەران لە پێنج تەوەری سەرەکیدا کۆ کرانەوە.

ئەنجامەکان

لە کاتی وۆرکشۆپەکەدا مامۆستایان بە ئازادانە «ChatGPT»یان بەکار هێنا بۆ دیزاینی کۆرس، پلانی وانەکان و فیدباک لە سەر ڕاپۆرتەکان. هەروەها بەدواداچوونیان بۆ ژانرە ئەدەبییە جیاوازەکان کرد، لەوانە: شیعر، بۆچوونی ئەدەبی، شانۆنامە و ڕیکلام. هەر چەندە میدیاکان پێشتر جەختیان لە سەر توانای «ChatGPT» کردبووەوە بۆ دروستکردنی ناوەڕۆک بە هەردوو زمانی فینلەندی و ئینگلیزی، بەڵام بەشداربووان هێشتا سەریان سوڕمابوو لە ئەنجامەکەی. بۆ نموونە: مینا هەستی بە نائارامی کرد بە بینینی دیزاینی کۆرسێکی دروستکراوی «AI» بۆ پۆلەکەی خۆی: «چییی! چۆۆن؟... هتد. ئەمە زۆر نزیکە لەوەی من دەمەوێت! ڕێک وەک ئەوەیە خۆم بینوسم!» بە هەمان شێوە، سامی سەرسام بوو کە چەندە بە وردی فیدباکەکانی «ChatGPT» لە سەر ڕاپۆرتەکانی خوێندکاران دەقاودەق وەک فیدباکی مامۆستاکانە کاتێک گرووپەکان گەورەن و کاتی پێویستیان نییە بۆ ئەوەی یەک یەک فیدباکیان پێ بدرێت:

سامی کۆمێنتێکی هەبوو: «ئەوە پارچە نووسینێکی باش بوو بە دڵنیاییەوە، بۆ زۆر بابەت دەتوانرێت بەکار بێت، بەڵام ئەگەر مەبەستەکە ئەوەیە کە زۆر کۆرس هەبن کە وتاری درێژیان هەیە، ناتوانرێت یەک یەک فیدباکێکی تاکەکەسییان پێ بدرێت، ئەوا ئێستا لە ڕێگەی ‹ChatGP›یەوە لە ١٠ چرکەدا دەکرێت.»

بەشداربووان داڵغەیان بۆ ماوەیەک چوو کە ئایا زیرەکیی دەستکرد دەتوانرێت لە لایەن خوێندکارانەوە بەکار بهێنرێت بۆ زانینی فیدباک لە سەر نووسینەکانی خۆیان؟ جۆرما وتی: «ئەگەر کاتت لە کۆرسەکەدا هەبوو، ئەوا خوێندکاران دەتوانن خۆیان ئەوە بکەن، فیدباکی دروستکەری ‹ChatGPT›تان بۆ بنێرن، هەروەها هەڵسەنگاندن بکەن کە ئایا هەست دەکەن فیدباکەکە بە بۆچوونی ئەوان تەواوە یان نا؟»

لە توێژینەوەکاندا «AI»ی دروستکەر بووە هۆی سەرهەڵدانی ترس و زەنگی ئاگادارکردنەوە. دێهۆش (٢٠٢١، ل١٧) نیگەرانیی خۆی دەربڕی سەبارەت بەوەی کە

چۆن «ئەو هەموو دەقە بەو ئاسانییە و بەو کواڵتییە بەرزە لە کاتێدا لە بنەڕەتدا سنووردار و بەردەستە بۆ هەمووان؟›› (Cotton et al, ٢٠٢٣, p. ٣) ئاماژەی بەوە دا ڕاپۆرتی دروستکراوی «AI» کە لە لایەن خوێندکارەوە نەنووسراون؛ مەبەستی خوێندنی باڵا تێک دەدەن، مەترسی لە سەر پەروەردەی خوێندکاران دروست دەکەن، لە کۆتاییدا دەتوانن ببنە هۆی دابەزینی بەهای بڕوانامەکان(Finnie-Ansley et al., 2022, p. ١٨) . پێیان وایە کە «AI Condex» بووە هۆی سەرهەڵدانی مەترسییەکی گەورە بۆ بەرنامەسازیی فێرکردن و فێربوون. ئەم جۆرە نیگەرانییانە بوونە هۆی سەرهەڵدانی کۆمەڵێک ستراتیژی پێشنیارکراو بۆ بەرەنگاربوونەوەی دزیکردن کە بە هۆی «AI»ەوە ڕوو دەدەن. لە بەرامبەردا ئەم توێژینەوەیە دەریخست کە سەرسامیی سەرەتایی بەشداربووان لە «AI»ی دروستکەر پەرەی داوە بە گفتوگۆی قووڵتر سەبارەت بە کارامەییەکانی «مێتا» لە داهاتوودا، کاریگەریی درێژخایەنی لە سەر پیشەکان، ڕەنگدانەوەی لە سەر فەلسەفەی پەروەردە و هەڵسەنگاندنی. نیگەرانییەکانیان تەنها بۆ ڕێگریکردن لە دزیکردنی ئەکادیمی نەبوو، بەڵکوو کاریگەرییە کۆمەڵایەتی، کولتووری و فەلسەفییە قووڵەکانی زیرەکیی دەستکرد و ئەو هەڕەشە ژینگەییانەی کە ڕەنگە لە دوای خۆی بیهێنێتە ئاراوە.

لە کاتی لێکۆڵینەوەی ورد و گەڕان بۆ زانینی وردەکاری لە سەر «AI»ی دروستکەر بە ئازادانە، هەندێک جار مامۆستاکان تووشی بێزاری دەبوون کە دەیانبینی وەڵامەکانی سیستەمەکە لەگەڵ چاوەڕوانییەکانیاندا ناگونجێت، ئەمەش وای لێ کردن کە زیاتر ئاگاداری جۆری دەربڕین و وشەسازییان بن لە کاتی بەکارهێنانیدا. ساولی وتی: «دانی پیا دەنێم کە کارکردنی سوودمەند بە ‹AI›ی دروستکەر لە ئێستادا پێویستی بە کۆمەڵێک کارامەیی نوێ هەیە -بە تایبەتی توانای دەربڕین و داواکردنی ڕوون و ورد. زۆرێک لە هەوڵەکانی پێشووم سەرکەوتوو نەبوون، ئەمەش بە هۆی کەموکورتی لە تەکنەلۆژیاکەدا نەبوو، بەڵکوو زاراوە و دەستەواژەی گونجاوم بەکار نەهێنابوو.» پێشنیاری کرد: «ئەگەر وشە و داواکاری و پرسیاری دروستم بکردایە، پێدەچێت دەرئەنجامەکە زۆر باشتر بووایە. بۆ من لەو بڕوایەدام بەکارهێنانی زیرەکیی دەستکردی دروستکەر بۆ ئەوەی سوودی لێ وەربگیرێت، پێویستی بە مەشق و ڕاهێنان و سکیڵ هەیە.»

دیزاینی نهۆمی نزم لە «ChatGPT» -کە بە توانای بەرهەمهێنانی بەسوود بەناوبانگە بە کەمترین هەوڵ-، هەستی بەهێزی بە بەکارهێنەران بەخشی. وای لە

مامۆستایان کرد لە سەرەتاوە بە شێوەیەکی بەرهەمدار بەشداری بکەن. کارکردن بە هاوکاریی «AI»ی دروستکەر زۆر بەچێژ بوو، کە دەبووە هۆی داهێنان و تەنانەت دەربڕینی هونەری. سارا بەم شێوەیە باسی کرد: «بە ڕاستی چێژبەخش و سەرنجڕاکێش بوو کە پێکەوە بیر بکەینەوە و کار بکەین، کە دەتوانرێت وەک ئەزموونی هونەری سەیر بکرێت. هەستێکی خۆشی بوو گەڕان بەدوای زانیارییەکان و ببینیت بۆ ئەو پرسیارە چ وەڵامێکی دروستکراو دەست دەکەویت، کە وەک هونەرێک دەتوانرێت ببینرێت و هەروەها نموونەیەکی ئافراندنە».

«ChatGPT» ڕاستە ئاسانکارییەکی زۆری فرەلایەنە دەکات، بەڵام لە هەمان کاتدا پێویستی بە لێهاتوویی هەیە بۆ بەکارهێنانی سیستمەکە بە شێوەیەکی دروست و کاریگەر، ئەمەش پرسیارێک دەورووژێنێت کە ئایا لێهاتوویی لە بەکارهێنانی دەبێتە کارامەییەکی نوێی سەدەی بیست و یەکەم، کە بۆ کارە پیشەییەکان داوا بکرێت؟ (بۆ نموونە، Binkley et al., 2012; Chalkiadaki, 2018). سەبارەت بە بەشداربووانی ئەم توێژینەوەیەوە، ئەم جۆرە کارامەییانە لەگەڵ ئامانجەکانی پرۆگرامی نیشتمانیدا دەگونجێن، یەکێک لەوانە دڵنیابوونە لەوەی کە خوێندکاران فێر دەبن چۆن تەکنەلۆژیا بەکار بهێنن لە خوێندن و کارکردنیان لە پیشەی داهاتووی خۆیاندا (FNBoE, ٢٠١٤). لەم چوارچێوەیەدا «ChatGPT» پێمان دەڵێت بۆ دەستکەوتنی وەڵامی خوازراو پێویستت بەوەیە کارامەییەکی نوێ فێر بیت کە زمانی دەربڕینی داواکارییەکانمانە لە «ChatGPT». جگە لەوەش، ئەم فۆرمە نوێیە لە هەر شوێنێک پەیڕەو بکرێت کاریگەری لە سەر پرۆسەی فێربوون و دەرەنجامەکانی بەجێ دەهێڵێت، کە ڕێگر دەبێت لە دروستکردنی ناوەرۆکە نادروستەکان.

گۆڕانکارییە درێژخایەنەکان و کاریگەرییە پەروەردەییەکان

مامۆستایان سەرنجیان بە پلەی یەک لە سەر کاریگەرییە درێژخایەنەکانی «AI» لە سەر پرۆسەی پەروەردە بوو، نەک لە سەر سوودە کورتخایەنەکان و ئەو دەستکەوتانەی کە بە تاکەکان، خولەکان و وانەکانی دەبەخشێت. بە پێی ئەزموونی پاڤۆ، سەرهەڵدانی «AI»؛ هاوشێوەی سەرهەڵدانی ژمێرەری «CAS»ە (کە توانای ئەنجامدانی کاری بیرکاریی پێشکەوتووی هەبوو، وەک هاوسەنگکردنی هاوکێشەکان)، ئەمەش کاریگەرییەکی گەورەی لە سەر خوێندنی بیرکاری لە ئامادەیی دانا، هەر چەند

بۆ خوێندنی زانکۆ بەو جۆرە کاریگەریی نەبوو یان ڕێگەپێدراو نەبوون. هەر بە پێی ئەم چوارچێوە مێژووییە، پاڤۆ سەرنجی کاریگەریی بەرفراوانی دەستبەسەرداگرتنی ئامێرە تەکنەلۆژییەکانی لە بابەتە فکرییەکان دا، لە کاتێکدا پێشتر لە لایەن خوێندکارانەوە ئەنجام دەدران، هەروەها تا چ ڕادەیەک ئەم جۆرە پێشکەوتنانە دەتوانن کاریگەرییان هەبێت لە سەر فێربوونی خوێندکاران، سەرکەوتنیان لە کارە ئەکادیمییەکان لە داهاتوودا و پێشکەوتنی گشتیی زانست و زانیاری.

پاڤۆ وتی: «نزیکەی دە ساڵ لەمەوبەر، کاتێک ژمێرەری ‹CAS› (ئەوانەی دەتوانن کاری یەکگرتن و جیاکاری ئەنجام بدەن) لە قوتابخانە ئامادەییەکان بەکار هێنرا، ئەو خوێندکارانەی کە فێری بەکارهێنانی بوون؛ بە باشی سوودیان لێ وەرگرت بۆ وانەی بیرکاری، بەڵام کاتێک چوونە ناو زانکۆ، ژمێرەرەکان بەو شێوەیە سوودیان نەبوو -هەر چەندە بە ناچاری هەندێک جار ڕێگە دەدرا بەکاری بهێنن، چونکە دەزانرا کە پێشتر زۆر پشتیان پێ بەستبوو. ئەوەی جێگای سەرنجە، ئەو خوێندکارانەی کە ‹CAS›یان بەکار نەهێنابوو لەوانەیە ئەو کاتە لە تاقیکردنەوەی قوتابخانەدا زۆر لێهاتوو نەبووبن، بەڵام لە ڕاستیدا لە کۆتاییدا کارامەیی و توانایەکی زهنیی زیاتریان هەبوو کە وای کرد سەرکەوتووتر بن لە داهاتوودا، ئەمە وا دەکات ڕابمێنم لە بوارەکەی خۆم و بڵێم: لەگەڵ ئەوەی زیاتر پشت بە تەکنەلۆژیا دەبەستین بۆ پشتگیریکردن و پێشخستنمان، بەڵام چ گەرەنتییەک هەیە کە گەشەسەندنی مرۆڤایەتی بەردەوام بێت؟ ئایا ئێمە زیاد لە پێویست پشت بە زیرەکیی دەستکرد نابەستین بۆ ڕاپەڕاندنی کارەکانمان، لەو بڕوایەداین کە هەموو کارەکانمان بۆ ئاسان دەکات؟»

ساولیش بەردەوام بوو لە سەر هەمان بابەتی بەراوردکردنی «AI» بە تەکنەلۆژیاکانی پێشتر کە لە پەروەردەدا بەکار هاتوون، تیشکی خستە سەر ڕەوتی سەرەتاییان لە ناساندن و وروژاندن و ترسی ئەخلاقی، دواتر قبووڵکردنیان وردە وردە و تێکەڵبوونیان بە چالاکیی ڕۆژانە. بیری لەوە کردەوە کە چۆن هەر شەپۆلێکی نوێی تەکنەلۆژیا لە پەروەردەدا هەم جێی ئومێد و هەم جێی نیگەرانی بووە. بەڵام وتیشی کە ڕەنگە «AI» جیاواز بێت، چونکە تەنها ئامرازێکی نوێ پێشکەش ناکات، بەڵکوو یارمەتیی تاک دەدات: «هەموو سەرهەڵدانی تەکنەلۆژیایەک سەرەتا جێی نیگەرانی بووە کە هەموو شتێک تێک دەدات. کاتێک ڕاستکەرەوەی ڕێنووس داهێنرا، ترسی لەدەستدانی توانای نووسین و... هتد؛ دروست بوو، بەڵام بە تێپەڕبوونی کات ئەم ئامرازانە بە سادەیی بۆ

بیرکردنەوە و فێربوون لە پۆلدا بەکار هێنران. بۆ نموونە ژمێرەر یارمەتیی خوێندکاران دەدات سەرنجیان لە سەر چەمکە سەرەکییەکە بێت نەک هەنگاوە ڕۆتینییەکان، بەڵام «AI» جیاوازە. فراوانترە، قووڵترە. وەک ئەوە وایە یارمەتیدەرێکی زیرەکیی کەسی لە تەنیشتتەوە بێت و ئامادەیە وەڵامی هەر شتێک بداتەوە، ئەمەش وا دەکات کاریگەرییەکە بە شێوەیەک جیاواز بێت کە پێشتر نەمانبینیوە.»

پاشان ساولی ئاماژەی بەوە کرد کە قوتابخانە پێویستە خوێندکار ئامادە بکات کە لە داهاتوودا چی ڕوو دەدات، لە ڕێگەی فێرکردنیان بە بەکارهێنانی زیرەکیی دەستکرد بە شێوەیەکی پرۆفیشناڵ: «چی دەربارەی فێربوونی ئەم ئامرازانەی ‹AI-augmented؟› ئەمانە ئامرازەکانی ئەمڕۆن و خاوەن پیشەکان لە بوارە جیاوازەکاندا لە ئێستاوە بەکاریان دەهێنن. بەو پێیەی ئێمە خوێندکاران ئامادە دەکەین بۆ ئەوەی ببنە پیشەکارانی داهاتوو، قوتابخانەکانمان دەبێت ئەم ئامرازانەش لەخۆ بگرن، بەڵام پێویستە بە شێوەیەک بن کە بنەماکانی فێربوون تێک نەدەن.»

سامی دیدێکی جیاوازی لە بابەتەکە خستە ڕوو، نیگەرانیی خۆی دەربڕی لەوەی کە چۆن ڕەنگە داواکارییەکانی کۆمپانیاکان ببێتە هۆی دەستتێوەردانی بەها پەروەردەییە گرنگەکانی دیکەی فنلەندا، کە ڕەگی درێژخایەنیان لە فەلسەفەی ڕۆشنگەریدا داکوتیوە: «ئەوەی ئێمە دەمانەوێت منداڵانی قوتابخانە فێری ببن؛ بە قووڵی بەستراوەتەوە بە سیاسەتی پەروەردەوە، هەروەها بە بیرۆکەی پەروەردەی لیبراڵی کلاسیکەوە -ئەوەی کە چیدنیۆس و بیرمەندانی تری ڕۆشنگەری. ئایا بابەتەکانی وەک هونەر و کاری دەستی بەردەوام دەبن، یان ڕێگای ئیستۆنیا دەگرینە بەر -سەیری داواکاریی پیشەسازی دەکەین و دەست دەکەین بە داڕشتنی پەروەردە بۆ ئەوەی لەگەڵیدا بگونجێت؟ هەمووی پێوەستە بە سیاسەتی پەروەردەوە».

سامی هەروەها ئاماژەی بەوە کرد چۆن کاری مامۆستایان لە لایەن پێشبینییە گشتگیرە نەتەوەیەکانەوە بڕیاری لێوە دەدرێت بۆ ئەوەی بزانرێت چ شتێک کاریگەریی هەیە لە سەر ئامانجە فراوانەکانی پەروەردە. ڕایگەیاند لایەنە پەیوەندیدارە جیاوازەکان چالاکانە دیدگاکانی خۆیان بۆ داڕێژەرانی سیاسەتی پەروەردەیی دەخەنە ڕوو کە دەبنە هۆی دروستکردنی گۆڕانکاری، ئەم سیاسەتی گۆڕانکارییەش دەتوانێت ڕێگە خۆش بکات بۆ وەبەرهێنانی بەرچاو و داهێنانی بەرفراوان (Selwyn, 2016).

سارا لە ژێر ڕۆشنایی فێربووندا پێویستی بە کات و هەوڵ هەیە. بابەتێکی ورووژاند کە

گوتارە کاریگەرەکان -کە زۆر جار تەکنەلۆژیا تیایاندا هاوکارە- لە بەهای کاری مرڤەکان کەم دەکاتەوە. جەختی لەوە کردەوە کە فێربوونی ڕاستەقینە پەیوەستە بە ئارامگرتن و تەرخانکردنی کاتەوە، نەک خێرایی و سەرنجڕاکێشی. لە جێی ئەوە پێشنیاری کرد کە پێویستە تەکنەلۆژیا پشتگیریمان بکات لە خاوکردنەوە و سەرنجدان لەوەی بۆ هەر تاکێک مانادارە، نەک پەلەکردن و شپرزبوونمان. وتی: «کاتێک بیر لەم بابەتە دەکەمەوە، بەردەوام دەگەڕێمەوە بۆ بیرۆکەی کات. ئەوەی ئەم تەکنەلۆژیایە نیشانی دەدات ئەوەیە کە پێشنیارەکانی دەق بە ڕاستی خێرا دەردەکەون -بەڵام فێربوونی ڕاستەقینە خاو دەبێتەوە. بەردەوام هەست بە خێرایی دەکەم. هەر جارێک تەکنەلۆژیایەکی نوێ دەردەکەوێت، تەنها پاڵ بە شتەکانەوە دەنێت بۆ ئەوەی خێراتر بجووڵێن، ئەمەش وا دەکات کارەکان چالاکتر بن. بەڵام مەرج نییە ئەو خێراییە واتای باشتر یان بەماناتر بێت، بۆیە من پرسیار دەکەم -پەرە بە تەکنەلۆژیا دەدەین کە لە ڕاستیدا یارمەتیدەرمان بێت بۆ خاوبوونەوە یان ئارامبوونەوە؟ کە بە ڕاستی بە لای منەوە مەبەستە سەرەکییەکە ئەوەیە کە کاتمان هەبێت بۆ هەوڵدان و فێربوون و بیرلێکەدنەوە کە پرۆسەکە بەچێژ دەکەن.»

دابەشبوونێک بە پێی کارامەییەکانی میتاکۆگنیتیڤ

کۆتۆن و هاوکارانی (٢٠٢٣) ڕایانگەیاند لە نێو ئەکادیمییەکاندا دیارترین ڕەخنە لە سەر «ChatGPT» بریتی بووە لە نیگەرانییان لە گزیکردن یان دزینی زانیاری، پێیان وا بوو «زۆرێک پێشبینیی کۆتایی توێژینەوەکان دەکەن وەک جۆرێک لە هەڵسەنگاندن»(ل٨). بەڵام مامۆستایانی ئەم توێژینەوەیە کاردانەوەیەکی ڕووخێنەری لەو شێوەیەیان نیشان نەدا. لە بریی ئەوەی سەرنجیان لە سەر ترس و گومانەکان بێت، بە لێکۆڵینەوە لە سوودەکانی «AI»ی دروستکەر دەستیان پێ کرد، کە دەتوانێت لە پەروەردەدا هەیبێت.

سامی وتی: «ترسەکە ئەوەیە کە ئێمە پەروەردە بە چەندین ئاڕاستەی جیاوازدا دەبەین، بە تایبەت ئەگەر ئێمە بەرەو دنیایەک هەنگاو دەنێین کە وێنە و دەق زاڵن بەسەریدا. بۆیە پێویستە ‹AI› ڕۆڵێکی تری جگە لە نووسینی ڕاپۆرت بە شێوەی ئۆنلاین هەبێت، چونکە لە ڕاستیدا کەسێک دەتوانێت خێراتر و قەناعەتپێکەرتر ئەو کارە بکات. ئەوەی زیاتر مایەی نیگەرانییە ئەوەیە کە ئەگەر دەست بکەین بە هەڵسەنگاندنی بەرهەمەکەی بە ئۆنلاین نەک پرۆسەکە، چۆن دەتوانین پرۆسەکە هەڵبسەنگێنین لە

کاتێکدا لەوێ نەبین؟»

هەروەها باسی کێشەی متمانەکردن بە خوێندکارانیش کرا. لە گفتوگۆکەدا جەخت لە سەر گرنگیی هاندانی خوێندکاران کرایەوە بۆ وەرگرتنی بەرپرسیارێتی لە پرۆسەی فێربوونیاندا و ڕاپەڕاندنی کارەکانیان بە هەوڵ و ماندووبوونی خۆیان. مینا بە گاڵتەجاڕی و پێکەنینەوە ئاماژەی بەوە کرد کە «گزیکردن دیاردەیەکی نوێ نییە، هەموو ئەو گزیکردنانە [لە هەڵسەنگاندنی بەرهەمەکەدا] دەبنە هۆی خێراترکردن و ئاسانتربوونی کارەکە، پێشتر لە بوارەکەی ئێمەشدا گزی کراوە». لە بریی ئەوەی جەخت لە گزیی خوێندکاران بکرێتەوە، گفتوگۆکە جەختی لە یارمەتیدانی خوێندکاران کردەوە بۆ پشتبەستن بە تواناکانی خۆیان و متمانەبەخۆبوونیان لە پرۆسەی فێربووندا

جۆرمە بەشداریی کرد و وتی: «هەروەها ڕەنگە لێرەدا شایەتحاڵی ئەوەش بین کە مرۆڤەکان دەست دەکەن بە دانانی سنوورێک بۆ هەڵەکانی خۆیان، لە شوێنێکدا بزانن جێگرەوەیەک هەیە بۆ ڕاپەڕاندنی کارەکانیان. لە هەر حاڵەتێکیشدا بۆیان هەیە پرسیار لە خۆیان بکەن و بڵێن ‹بوەستە! بە ڕاستی من فێڵ لە کێ دەکەم؟ بە ڕاستی من زۆر ئایدیالیستم!›»

هەندێک لە مامۆستایان نیگەرانیی خۆیان دەربڕی سەبارەت بە دابەشبوونی خێندکاران بۆ دوو بەرە، بەرەی ئەو خوێندکارانەی کە پشت بە کارامەییەکانیان و هەوڵ و ماندووبوونی خۆیان دەبەستن بۆ جێبەجێکردنی ئەرکەکانیان لە پرۆسەی خوێندندا، هەروەها ئەوانەی «ChatGPT» وەک ئامرازێک سەیر دەکەن بۆ ڕاپەراندنی کارەکانیان. وەک ساولی پێشتر ئاماژەی بەوە کردووە، پشتبەستن بە «AI» بۆ دوورکەوتنەوە لە نارەحەتی و هاوکاری لە فێربووندا زەرەرێکی ئەوتۆ بە پرۆسەی خوێندن ناگەیەنێت، لە کۆتاییدا هەندێک لە خوێندکاران تێدەگەن لە بابەتەکان، لە کاتێکدا هەندێکی تر تەنها فێڵیان لە خۆیان کردووە.

مامۆستایەک وتی: ئارەزوومەندبوون کلیلی ئەم پرۆسەیە: پێم وایە ئەمە برگە سەرنجڕاکێشەکەیە -یان مەبەستم ئەوەیە کە من حەزم لەم برگەیەیە، مرۆڤ بوونەوەرێکی ئارەزوومەندە، بەکارهێنانی «AI» پەیوەندیی بە ئارەزووەوە هەیە. هەروەها بە شێوەیەکی سەرسەڕهێنەر ئالوودەکەرە، هەموو ئەوەی ئێمە لێرەدا هەوڵی بۆ دەدەین بۆ هەمان شتە، ئەویش ئارەزووە. پێویستە بە ڕاستی بەهێز بێت بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەم ئارەزووە [بەکارهێنانی «AI›› بۆ دروستکردنی هەموو جۆرە ماددەیەک].

ئامراز لە پرۆسەی پەروەردەدا یان شتێکی تر؟

مامۆستایان بە ئاسانی ڕەهەندەکانی «AI»یان دەستنیشان کرد کە پەیوەندییان بە دەسەڵات و سەرمایە و کۆنترۆڵ و کۆمپانیاکانی تەکنەلۆژیا و ناهاوسەنگیی دەزگاکانەوە هەبوو. ئەوان نیگەران بوون لەوەی کە ئاگادار نەبوون و تێنەگەیشتن لە میکانیزمەکانی «AI» و نەخستنەڕووی کێشەکانی، بەکارهێنەران و کۆمەڵگەکان ڕەنگە متمانە و دەسەڵاتێکی زۆر بە سیستمەکانی «AI» و ئەوانەی پەرەی پێ دەدەن؛ بکەن. سامی ترسی ئەوەی هەبوو لە ژێر دەستی چەند کەسێکدا پێشکەوتن لە «AI»دا دەبێتە سندووقێکی ڕەشی کۆنترۆڵکردنی. مایجا بەرپەرچی دایەوە بە پێچەوانەکەی و سەرنجی خستە سەر پەرەپێدانی توانای تاکەکان بۆ تێگەیشتن لە چۆنیەتیی کارکردنی ئەم تەکنەلۆژیایانە کە کێ دەتوانێت سوودمەند بێت لێیان. مامۆستایان بە گومان بوون لە بەکارهێنانی ئامرازەکانی «AI» لە ناو قوتابخانەکان بە بێ تێگەیشتنێکی دروست لە میکانیزمەکانیان، کۆنترۆڵ و دەسەڵات و سیاسەت و چاودێریکردن کە لەم سیستمانەدا جێگیر کراون:

سامی: چۆن وەک بوونەوەرێک لەم گەردوون و سەردەمی زیرەکیی دەستکردەدا، دەتوانیت بە جۆرێک ژیانێکی عەقڵانە بژییت؟ ئەمە وەک ئەوە وایە بوونی خۆت بە قەرز بدەیت بە کەسێکی تر، پێم وایە کە کەسانی نوخبە هەمیشە باشتر لە بوون تێدەگەن، نەک ببنە بەشێک لە ئامێرێک. بێگومان ئەم جۆرە لۆژیکە هەیە کە هەموو بوونی خۆیان بە ئامێرێک دەسپێرن و بەوانی تر پێدەکەنن کە منداڵەکانیان دەبەن بۆ قوتابخانەیەک کە «AI» و ئامێرەکان بەکار ناهێنێت.

مایجا: زیرەکیی دەستکرد ئامرازن.

سامی: دڵنیا بە، بەڵام مەترسیی زیرەکیی دەستکرد ئەوەیە کە تۆ تەنها لەگەڵ ئەم یەک شتەدا دەڕۆیت، لەناکاو تێدەگەین کە ئێمە، کۆمەڵگە، خۆمان خستووەتە ناو ئەو سندووقە ڕەشەوە.

مایجا: بە ڕاستی ئەگەر نازانیت بنەماکانی کارکردنی ئەم ئامرازانە چین و نازانی کێ بەڕێوەیان دەبات، تەنها وەک ئامرازێکی باش بۆ ئاپی باش، هەموو شتێکی باش بەکاریان دەهێنیت، ئەم ئامرازانە لە کۆتاییدا بۆ هەموو شتێک بەکار دەهێنرێن کە ئێمە تێناگەین.

نیگەرانیی مامۆستایان دەربارەی هێز و دەسەڵات بە باشی دەگونجێنن، لەگەڵ

ئه‌ده‌بیات له‌ سه‌ر ئه‌خلاقی «AI». سیستمه‌كانی «AI»؛ بزوێنه‌ر، بێلایه‌ن نین كه‌ ئه‌نجامی بابه‌تی و بێبه‌ها له‌ ڕێگه‌ی پرۆسه‌یه‌كی بێلایه‌نه‌وه‌ به‌رهه‌م بهێنن. وه‌ک هه‌موو به‌رهه‌مه‌كانی تری مرۆڤ، پێویستیان به‌ هه‌ندێک په‌یوه‌ندیی سیاسی هه‌یه‌ تا بتوانن ببنه‌ ئامرازێكی په‌سه‌ندكراو بۆ جێگیركردنی هێز و ده‌سه‌ڵات له‌ ناو كۆمه‌ڵگه‌كاندا (Winner, ١٩٨٠). بۆ نموونه‌؛ مۆدێلی بنه‌ڕه‌تی (وه‌ک ئه‌وانه‌ی له‌ «ChatGPT» و «Midjourney» به‌كار هێنراون) له‌ بنه‌ڕه‌تدا به‌هادارن و له‌ سه‌ر بنه‌مای ژماره‌یه‌ک نه‌خشه‌ی سیاسی و هێز داڕێژراون، هه‌ر له‌ كۆكردنه‌وه‌، تێبینیكردن و ڕاهێنانی ده‌یتاكانه‌وه‌ (Paullada et al., ٢٠٢٠)، تا پێشینه‌كانی كۆمپانیاكانی ده‌وڵه‌ت و ته‌كنه‌لۆژیا كه‌ ئه‌م مۆدێلانه‌ ڕاده‌هێنن (Crawford, 2021:181–209)، هه‌روه‌ها به‌كارهێنانیان (Bommasani et al., 2021)، له‌ كۆتاییدا چۆنیه‌تیی به‌كارهێنانیان له‌ كۆمه‌ڵگادا (Chouldechova and Roth, 2020) و... هتد.

مامۆستاكان كه‌ قووڵتر بیریان لێ كردوه‌، گه‌یشتنه‌ ئه‌و باوه‌ڕه‌ی كه‌ ئه‌و سیستمانه‌ی كه‌ «AI» به‌كار ده‌هێنن؛ ته‌نها كۆمه‌ڵێک ئامرازن كه‌ درێژكراوه‌ی مرۆڤن، به‌ڵام به‌ ئاڵۆزی، شته‌ ده‌ستكرده‌كانی وه‌ک سیستمی توانای ده‌روونی و جه‌سته‌یی هۆمۆ فابه‌ر، كه‌ له‌ مه‌به‌سته‌كانی مرۆڤ تێده‌گه‌ن (McLuhan, ١٩٦٤; Brey, ٢٠٠٠). ئه‌و سیستمانه‌ی توانای دووباره‌ داڕشتنه‌وه‌ی پێكهاته‌ كۆمه‌ڵایه‌تی و تێكدانی گرێبه‌ست و باشكردنی په‌یوه‌ندییه‌كانی ده‌سه‌ڵاتیان هه‌یه‌، بۆیه‌ پێویسته‌ به‌ شێوه‌یه‌كی ڕه‌خنه‌گرانه‌ كاریگه‌رییه‌كانی «AI» له‌ سه‌ر ڕه‌فتار، ده‌زگا، ئه‌خلاق، و زۆر شتی تر بزانرێت (Coeckelbergh, ٢٠٢٠). له‌ گفتوگۆی مامۆستاكاندا جه‌خت له‌ پێویستیی به‌په‌له‌ی دووباره‌ هه‌ڵسانگاندنه‌وه‌ی سیستمی په‌روه‌رده‌ و په‌یوه‌ندیی نێوان خه‌ڵک و زیره‌كیی ده‌ستكرد كرایه‌وه‌.

«AI» له‌ ژینگه‌ جیا ناكرێته‌وه‌

دوور له‌ سه‌یركردنی «AI» وه‌ک دیارده‌یه‌كی مه‌جازی و دابڕاو له‌ جیهانی ماددی، مامۆستاكان ئاگاداری ژێرخانی پیشه‌سازیی جیهانی بوون، كه‌ پێویستیان به‌ به‌رده‌وامبوون و توانا سه‌رنجڕاكێشه‌كانی ئامرازه‌كانی وه‌ک «ChatGPT» و «Midjourney» هه‌یه‌. سارا سه‌ره‌تا باسه‌كه‌ی به‌ ئاڕاسته‌ی زۆری نرخی كاره‌با له‌ جیهان و هه‌روه‌ها ئه‌وانه‌ی په‌ره‌ به‌ ئامێره‌ كه‌سییه‌كان، تۆڕه‌كانی په‌یوه‌ندی، كێڵگه‌كانی به‌رهه‌مهێنان و ناوه‌نده‌كانی ده‌یتا ده‌ده‌ن؛ برد:

سارا: لەم سەردەمی قەیرانی وزەیەدا سیستمەکانی وەک زیرەکیی دەستکرد؛ چەند وزەی کارەبا بەکار دەهێنن؟ پێم وایە مایجا لە شوێنێکدا پرسیاری ئەوەی کرد کە ئایا ئەمانە لە سەر هەندێک سێرڤەر دامەزرێنراون؟ منیش دەمەوێت بزانم بە ڕاستی چەند وزەیان پێویستە؟

بەم شێوەیە باسەکە گۆڕا بەو پەستانە بەردەوامەی کە زیرەکیی دەستکرد دەیخاتە سەر ژینگە:

سارا: ئایا دەکرێت ئێمە ئەم ئیکۆسیستمە تەکنەلۆژییە بە شێوەیەک بەرهەم بهێنین کە زیان بە ژینگەی زەوییەکەمان نەگەیەنین؟ من خۆم بە ئەستەم دەتوانم تێیبگەم، هێشتا لە لام پرسیارە، ئێمە لە ئێستاوە بڕێکی زۆر وزە بەکار دەهێنین... ئەی ئەگەر بەردەوام بین لە داهێنانی تەکنەلۆژیای نوێ، ئایا بەکارهێنانی وزە زیاتر نابێت؟

بەم شێوەیە مامۆستاکان دەستنیشانی مەترسییەکانی بەکارهێنانی تاکنەلۆژیایان لە کۆمەڵگەکاندا کرد. لە مێژە باس لەو کێشەیەی کۆمپیوتەر لە قەبارەی «ML» و ئەو وزە زۆرەی کە پێویستیەتی بۆ ڕاهێنان، هەروەها ڕێکخستنی هەڵگرتن و گواستنەوەی زانیارییەکان کراوە (Bender et al., ٢٠٢١). دەیان ساڵە پیشەسازییەکە ڕووبەڕووی ڕەخنە بووەتەوە لە سەر زیانەکانی پاشماوە ئەلکترۆنییەکانی و هەناردەکردنی بۆ ئەو وڵاتانەی کە ڕێسا ژینگەییەکانیان کەمترە، هەر چەندە هەوڵی زۆری چارەسەرکردنی دراوە (بۆ نموونە، ویدمەر و هاوکارانی، ٢٠٠٥). توێژەران تیشکیان خستووەتە سەر ئەو نادادپەروەرییە ژینگەییە زیانبەخشانە، هەر لە دەرهێنانی توخمە دەگمەنەکانەوە لە ژێر زەوی تا فڕێدانی پاشماوە ئەلکترۆنییەکان. ئەو زیانە ژینگەییانەی بەر زەوی دەکەون، زۆر زیاترن لەو قازانجە ئابوورییەی لێوەی بەدەست دێت و کاریگەرییان لە سەر کەمبوونەوەی ژمارەی دانیشتووان هەیە (بۆ نموونە، Stewart et al., ٢٠١٤). نیگەرانییە ژینگەییەکان کە لە لایەن مامۆستایانەوە ورووژێنران، ئەوانە بوون کە لەگەڵ گەشەی «AI»، ئەکادیمیا، ڕێکخراوە ناحکومییەکان و چاودێرانی دیکەدا یەکیان دەگرتەوە (بۆ نموونە، Bomma-sani et al., 2021; Crawford, 2021).

گفتوگۆ

ئەم توێژینەوەیە ڕێک خرا بە مەبەستی لێکۆڵینەوە لەو هیوا، نیگەرانی و پێشبینییانەی کە پەروەردەکاران ڕووبەڕووی دەبنەوە لە سەردەمی سەرهەڵدانی زیرەکیی دەستکردی دروستکەر. بۆ ئەوەی لە «AI» بگەین لەم چوارچێوەیەدا، بەشداربووان بەشدارییان لە وۆرکشۆپێکدا کرد بە مەبەستی وەرگرتنی زانیاری لە سەر «AI»ی دروستکەر، گەڕان و وردبوونەوە لە ناوەرۆکی و زیانەکانی لە ڕوانگەی جیاوازەوە.

ئەنجامەکان بریتی بوون لە نمایشی کۆمەڵێک تێڕوانینی پەروەردەیی و پشکنینی ورد و هاوسەنگی سوود و زیانە کورتخایەن و درێژخایەنەکانی «AI»ی دروستکەر. لە بریی ترسە دیستۆپییەکان کە «AI» خوێندنی زانکۆ تێک دەدات یان مامۆستایان ناچار دەکات واز لە هەڵسەنگاندنە پێشینەکان بهێنن، بەشداربووان سەرنجیان خستە سەر ناوەرۆکی «AI» کە چۆن دەتوانێت سوودی لێ وەربگیرێت لە فۆرمە جیاوازەکانی پرۆسەی خوێندندا. ئەم جۆرە لە تێڕوانین، ئەوە دەردەخات کە تا چ ڕادەیەک بۆچوونی مامۆستایان لە بارەی «AI» گونجاو بوون، هاوتەریب بوون لەگەڵ بۆچوونە کۆمەڵایەتی و کولتوورییە بەهادارەکان و ئامانجە پەروەردەییەکان. لە فینلەندا، هەڵسەنگاندنی فۆرماتیف لە مێژە بەشێکی دانەبڕاوە لە پەروەردەی مامۆستایان و لە پرۆگرامی نیشتمانیدا جەختی لە سەر دەکرێتەوە (FNBoE، 2014). بە هەمان شێوە، ڕاوبۆچوونی مامۆستایان جەختی لە ئاڕاستە پێداگۆجییەکانی وەک فێربوونی بنەمادار بە لێکۆڵینەوە و فێربوونی زانیاری دەکردەوە، کە لە لایەن پرۆگرامی نیشتمانییەوە پشتگیری دەکرێن. ئەم ڕێبازانە بریتین لە فێربوونی کۆتایی کراوە، کە پێویستت بە زانیارییە بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان لە سەر بنەمای کۆنتێکست، بیرکردنەوە، وەرگرتنی بەرپرسیارێتیی فێربوون و پاشان بەشکردنی لەگەڵ ئەوانی تر (Hkkarainen et al., ٢٠١٣). بەم شێوەیە پێشبینییە تەکنەلۆژییەکان لە بواری پەروەردەدا لەگەڵ بەها و ڕێبازە پێداگۆجییەکانی مامۆستایاندا بەراورد دەکرێن، لەم ڕێگەیەوە مامۆستایان دەتوانن سوود و زیانەکانی «AI» بزانن.

تێڕوانینەکانی مامۆستایان جەختیان لە سەر کۆمەڵە شتانێکی وەک پەرەپێدانی توانای زەینی، خۆڕێکخستن، هەڵگرتنی بەرپرسیارێتی و تەندروستی دەکردەوە، کە دژی بۆچوونە میدیاییە تەکنەلۆژییەکان بوون. کاتێک مامۆستایان سەرنجی کاریگەرییەکانیان دا، جەختیان لەوە کردەوە کە ئەم بەرهەڵستییە پێویستی بەوەیە

تاکەکان و لایەنەکان و کۆمەڵەکان لە دەسەڵاتە شاراوەکانی «AI» تێبگەن و وەک هێزێکی کاریگەر کە پەروەردە لەقاڵب دەدات؛ قبووڵ بکەن، نەک کوێرانە ڕادەستبوونی و بە تاسەوە بەکارهێنانی. لەم ڕێگەیەوە مامۆستایان خۆیان لە نێوان دوو بۆچوونی دژبەیەکدا بینییەوە: لە لایەکەوە ئەوانەی کە تەنها وانەوتنەوەی مامۆستان و پشتبەستن بە خۆیان بە دروست دەزانن و پێیان وایە «AI» زیانێکی زۆر دەگەیەنێت کە چارەسەری مەحاڵە، لە لایەکی دیکەوە لایەنگرانی تەکنەلۆژیا کە باسی کاریگەرییە سیحراوییەکانی تەکنەلۆژیا دەکەن لە پێشخستنی مرۆڤایەتیدا (Campolo & Crawford، ٢٠٢٠).

ئەوەی گرنگ بوو ئەوە بوو مامۆستایان کۆک بوون لە سەر بەها و ڕێبازە پێداگۆجییەکان کە جەخت لە کاراکردنی مێشک، خۆڕێکخستن، وەرگرتنی بەرپرسیارێتی و تەندروستی دەکەنەوە. بە هەمان شێوە، ئەم بەها و ئامانجە پێداگۆجییانە لەگەڵ پرۆگرام و دیدگای ئێستای بەها پەروەردەییە نیشتمانییەکان دەگونجێن. مامۆستایان نیگەرانیی خۆیان دەربڕی لەوەی کە بنەما نیشتمانییەکانی داهاتوو ڕەنگە بگۆڕدرێن. ئەم نیگەرانییەش لە جێی خۆیەتی، چونکە لە ئێستاوە دەستیان بە کارکردن کردووە بۆی (بۆ نموونە، لێکۆڵینەوەکانی Eubanks, 2018)، دەریخست کە چۆن سیستمەکانی «AI» لە سەرەتادا لە ژێر درووشمی ئاسوودەژیانیدا ناسێنران، یان وەک یاسای سێیەمی زوبۆف کە لە ساڵانی هەشتاکانی سەدەی ڕابردوودا پێشبینی کرابوو، چوونە بواری جێبەجێکردنەوە و بوونەتە ئامرازی چاودێری و کۆنترۆڵکردن.

ئەنجامی توێژینەوەکە ئەوەشی دەرخست کە لە خەیاڵی مامۆستایاندا بەرپرسیارێتی پرسێکی فراوانترە لە بڕیار و کردارێکی تاکەکەسی. لە بریی ئەوەی تەنیا سەرنجیان لە سەر پەیوەندیی مرۆڤ و تەکنەلۆژیا بێت، جەختیان لە هەڵوێستی بەرپرسیارانە لە ژینگەش کردەوە. مامۆستایان تەنیا نیگەرانی کاریگەریی تەکنەلۆژیا لە سەر مرۆڤ نەبوون، بەڵکوو هەستێکی قووڵی بەرپرسیارێتی بەرامبەر بە بوونەوەرە زیندووەکانی دیکە و سروشتیش هەبوو. مامۆستایان سەرنجیان خستە سەر چۆن «AI» کێشە ژینگەییەکان زیاد دەکات، نەک وەک ئامرازێک بۆ یارمەتیدانی مرۆڤ بۆ چارەسەرکردنی کێشە ئاڵۆزەکانی وەک گۆڕانی کەشوهەوا (Coeckelbergh, 2020; Bommasani et al., 2021).

وردبوونەی مامۆستایان لە «AI»ی دروستکەر، وای کرد مامۆستایان بیر لە پرسە

قووڵ و ئاڵۆز و بنەڕەتییەکانی پەیوەست بە پەروەردە و فێرکردن بکەنەوە. ئەم پرسە ئاڵۆزانە لە مێژە بابەتی مشتومڕن و تا ئێستاش بەردەوامن، بەڵام لەم وۆرکشۆپەدا لە سەر «AI»، وای کرد مامۆستایان هەڵسەنگاندنەوە بۆ هەندێک لە بۆچوونەکانی پێشوویان بکەنەوە. جێی ئاماژەیە مامۆستایان هیچ کێشەیەکی پەروەردەییان نەدۆزییەوە کە «AI» ئەو شتەیە بۆ چارەسەرکردنی داڕێژراوە. ئەمە ڕەنگە بگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕاستییەی کە ئەوان لەو بڕوایەدان «AI» ناتوانێت هیچ چارەسەرێکی ئاسان پێشکەش بە پەروەردە و فێرکردن، خۆشگوزەرانی و بەرپرسیارێتیی ئەخلاقی لە پەیوەندیی نێوان کارەکتەرە مرۆیی و نامرۆییەکاندا بکات.

هەر چەندە ئەم توێژینەوەیە دۆزینەوە سەرەتایی و پشکێنراوەکان دەخاتە ڕوو، بەڵام لێکۆڵینەوەی زیاتر پێویستە بۆ تاوتوێکردنی کاریگەرییەکانی «AI» و پلاندانانی چالاکانە بە شێوەیەکی ئەکادیمی، نەک بێئاگا و بێ ڕەخنەگرتن شوێنی بکەوین و هەوڵی ئاساییکردنەوەی لە پەروەردەدا بدەین (Egliston and Carter, ٢٠٢٢). توێژینەوەکە گرنگی بە لقێکی دیاریکراوی «AI» دەدات، نەک چەمکی فراوانی «AI» بە گشتی، ئەمەش گفتوگۆ پەرە پێ دەدات لە سەر کەیسێکی تایبەت و ئەو گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتی و کولتوورییانەی کە ڕەنگە «AI» ڕۆڵی هەبێت تیایاندا.

دۆزینەوەکان باس لەوە دەکەن کە مامۆستایان پێویستە پەرە بە زانیارییەکانیان لە سەر «AI» بدەن، بۆ ئەوەی بتوانن بە شێوەیەکی ڕەخنەگرانە کاریگەرییە کۆمەڵایەتی و ئەخلاقییەکانی «AI» لە سەر پەروەردە دیاری بکەن و بتوانن وا لە خوێندکاران بکەن لە ڕاپەڕاندنی ئەرکەکانی ڕۆژانەی خۆیاندا پرسیارە ئەخلاقی و کۆمەڵایەتییەکان لە خۆیان بکەن. هەوڵی زیاتر بدرێت لە بواری پەروەردەدا بۆ بەدیهێنانی چارەسەری نوێ، پێشبینی و دیدگاکانی داهاتوویەک کە لەگەڵ «AI» لە ڕووی کۆمەڵایەتی، کولتووری و ژینگەییەوە بگونجێت. بەشداربووانی ئەم توێژینەوەیە بۆیان دەرکەوت کە داهاتوو داوای چی لە تاکەکان، لایەنەکان، کۆمەڵگەکان، پڕۆژەیاسا و تێڕوانینەکانی تر دەکات. دەربڕینی ڕای تاکەکان بە مەبەستی دوورکەوتنەوە لە دەستتێوەردانی تەکنەلۆژی زۆر گرنگە، بۆیە پلانی سیاسەتمەدارانە پێویستە لە پرۆگرام و ڕێنماییە نیشتمانییەکان، بۆ ئەوەی یارمەتیی خوێندکار و مامۆستا بدەن بۆ تێگەیشتن لە «AI» و کاریگەرییە فراوانەکانی.

سنووردارکردن و ئاڕاسته‌کانی داهاتوو

ئه‌نجامه‌کانی توێژینه‌وه‌که ئاماژه‌یان به‌وه کرد که دروستکردنی داهێنه‌رانه ده‌توانێت ڕێگایه‌کی کاریگه‌ر بدۆزێته‌وه بۆ کۆکردنه‌وه‌ی ئه‌زموون، نیگه‌رانی و ئومێده‌کانی مامۆستایان، به شێوه‌یه‌ک که هۆشیاریی کۆمه‌ڵگه زیاد بکات له سه‌ر گرژییه‌کانی ته‌کنه‌لۆژیا و مه‌ترسییه‌کانی «AI» (بڕوانه پینک، ٢٠٢٢a؛ پینک، ٢٠٢٢b). به‌ڵام زۆر گرنگه بزانین که ئه‌و گرژی و هه‌ستیارییانه‌ی له‌م لێکۆڵینه‌وه‌یه‌دا ئاماژه‌یان پێ کراوه، بریتییه له سه‌رنجدانی سه‌ره‌تایی مامۆستایانی بواری په‌روه‌رده له فنله‌ندا له «AI»ی دروستکه‌ر له چوارچێوه‌ی کولتوورێکی تایبه‌تدا. بۆیه نابێت دۆزینه‌وه‌کانی ئه‌م لێکۆڵینه‌وه‌یه به شێوه‌یه‌کی به‌رفراوان و گشتگیر وه‌ربگیرێن، چونکه پڕۆسه‌ی په‌روه‌رده به‌نده به چوارچێوه‌یه‌کی کولتوورییه‌وه و به پێی شوێنه‌که ده‌گۆڕێت.

شێوازی به‌شداریکردنی خۆویستانه‌ی مامۆستایان بۆ به‌شداریکردن له وۆرکشۆپه‌که‌دا، وای کرد باشتر تێکه‌ڵی گفتوگۆکان ببن و به ئاڕاسته‌یه‌کی ئه‌رێنیدا بیبه‌ن. له گرووپی بچووک بچووکدا هاوکاری یه‌ک بوون. تێکه‌ڵبوونی ناخی که‌سه‌کان له‌گه‌ڵ ژینگه‌ی کارکردندا، که‌شێکی ئاسانی بۆ به‌شداریکردن و هه‌ندێ جار گفتوگۆی ڕه‌خنه‌گرانه و کرانه‌وه له‌گه‌ڵ یه‌ک ڕه‌خساندبوو. سه‌ره‌ڕای ئه‌وه‌ی ئامانجی سه‌ره‌کیی لێکۆڵینه‌وه‌که بوو که زه‌مینه بسازێنێت بۆ تێڕوانینه جیاوازه‌کان و گفتوگۆکردن له سه‌ر بابه‌ته ناکۆکی له‌سه‌ره‌کان، به‌ڵام هێشتا داینامیکی ته‌مه‌ن و پێشتر یه‌کترناسینی به‌شداربووان ڕه‌نگه ڕێگر بووبێت له ڕا و بۆچوونی جیاوازی هه‌ندێک له به‌شداربووان. له گرووپێکی بچووکی هاوپیشه‌دا، ڕه‌نگه هه‌ندێک له به‌شداربووان لایه‌نگری هاوسه‌نگی و کۆده‌نگی بووبن. بۆ توێژینه‌وه‌کانی داهاتوو باشتره گرووپێکی هه‌مه‌چه‌شنتر پێک بهێنن له به‌شداربووان، که ئاستیان جیاوازه له ڕووی ئاشنایه‌تییان و ئاره‌زووی به‌کارهێنانی «AI» و... هتد.

جگه له‌وه‌ش، ڕه‌نگه ئه‌م ئه‌نجامانه بۆ ژینگه‌ی تر به ته‌واوه‌تی گونجاو نه‌بن به هۆی جیاوازی له ژینگه‌ی په‌روه‌رده، کولتوور و سیاسه‌تی په‌روه‌رده‌یی له نێو ئه‌وانی تردا. تایبه‌تمه‌ندییه ده‌گمه‌نه‌کانی مامۆستایانی بواری په‌روه‌رده‌ی فینله‌ندا و ژینگه‌ی قوتابخانه‌کانیان، وه‌ک سه‌ربه‌خۆیی مامۆستا و گرنگیدان به هه‌ڵسه‌نگاندنی خودی، ڕه‌نگه ڕێگر بن له گواستنه‌وه‌ی ئه‌نجامه‌کان بۆ شوێنی دیکه. بۆیه گرنگه داهاتووی لێکۆڵینه‌وه بریتی بێت له گه‌ڕان به‌دوای پێشنیار و ئه‌زموونی مامۆستایان له کولتوور و

ژینگە پەروەردەییە جیاوازەکاندا. هەروەها ئەمە دەرفەت دەڕەخسێنێت کە تێڕوانینێکی قووڵترمان هەبێت سەبارەت بەوەی کە چۆن پرسە ئەکادیمییەکانی وەک ڕێگاکانی وانەوتنەوە، تێڕوانینەکان لە لایەن پرۆگرام و سیاسەتی پەروەردە کاریگەرییان لە سەر ڕاوبۆچونی مامۆستایان لە بارەی «AI»ەوە هەیە. ئەم جۆرە توێژینەوانە دەتوانن سەرنجمان بگێڕنەوە بۆ بەها سەرەکییەکان کە ئاواتەخوازین لە بوارە جیاوازەکانی پەروەردەدا بیچەسپێنین و چۆن ئەم بەهایانە دەکرێت بە هۆی سەرهەڵدانی زیرەکیی دەستکردەوە کاریان تێ بکرێت.

هەر چەندە کاریگەرییەکانی «AI»ی دروستکەر لە سەر پەروەردە لە ئێستا و داهاتوودا ڕوون نین، ئەوەی ڕوونە ئەوەیە کە ئێستا کاتی ئەوە هاتووە کە بە شێوەیەکی ڕەخنەگرانە لە مۆدێلە بنەڕەتی و لێکەوتە کۆمەڵایەتییەکانی بکۆڵینەوە (Bommasani et al., 2021; Bender et al., 2021). بەو پێیەی زۆرێک لەم میکانیزم و دژایەتی و کاریگەرییانەی «AI»ی دروستکەر بۆ مامۆستایان ناڕوونن، پێویستی بە ڕاهێنانی مامۆستایانی ئێستا و داهاتووە. لەم جۆرە ڕاهێنانانەدا دەبێت مامۆستایان بتوانن بە شێوەیەکی ڕەخنەگرانە بەدواداچوون بۆ دەیتاکانی تەکنەلۆژیا بکەن، کە کاریگەرییان لە سەر ژیانی ڕۆژانە، فێربوون و پەیوەندییەکانی جیهان هەیە (نووسەران، ٢٠٢٢؛ ٢٠٢٣). بە هەمان شێوە گرنگە بەها تایبەت و چوارچێوە ئەخلاقییەکە ڕەچاو بکرێت، ئەگەر بێت و ئەم تەکنەلۆژیایانە ببنە بەشێک لە پرۆسەی پەروەردە و فێرکردن. وەک پینک (٢٠٢٢b) ئاماژەی پێ دەکات، ئەخلاقی «AI» و متمانەکردن بە بڕیاردانی ئۆتۆماتیک باس بکرێت و چوارچێوەی بۆ دابنرێت لە بڕیار و چالاکییە ڕۆژانەکاندا، لە ناویشیاندا بەکارهێنانی زیرەکیی دەستکرد بە دروستی (Pink, 2022b). لە داهاتوودا لێکۆڵینەوە لەوە بکەن کە چۆن تێڕوانینی مامۆستایان بۆ «AI» بە تێپەڕبوونی کات و لە ڕێگەی ئەزموونی ڕۆژانەوە دەگۆڕدرێت.

سەرچاوەکان

تێبینی: بە هۆی درێژیی توێژینەوەکە و پێویستیی پاراستنی هاوسەنگی لە بابەتەکاندا، لیستی سەرچاوەکان دانەنراوە، دەتوانن لە ماڵپەڕی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی سەرچاوەکان ببینن.

ڕاپۆرتی ئایندەیی

ئایندەناسی

عێراق و هەرێمی کوردستان لە بەردەم جەنگە نێوچەییەکان و سیاسەتی نوێی ئیدارەی ئەمریکادا

پرۆفایلی بەشداربووان:

د. یاسین تەها محەمەد

- ماستەر لە ئایین و ئاییزاکانی کوردستان زانکۆی «المنصورة» کۆماری میسری عەرەبی (٢٠١٥). دکتۆرا لە ئایینزا ئیسلامییە عەقیدەییەکانی کوردستان، زانکۆی سلێمانی (٢٠٢٤)

-وەك لێکۆڵەری هاوکار و میوان لە چەند سەنتەرێکی توێژینەوە پەیپەر و توێژینەوەی سیاسی بڵاو کردووەتەوە ٢٠٠٦-٢٠٢٥.

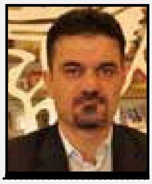

محەمەد حسێن

- ماستەر لە ئابووری سیاسەتە گشتییەکان، زانکۆی Barcelona School of Economics

- ئەندامی دەستەی کارگێڕیی تۆڕی ئابووری ناسانی عێراق.

یادگار سدیق گەلالی

-ماستەر لە بەڕێوەبردنی نەوت و گاز و گرێبەستە نەوتییەکان.

-ماستەر لە سیاسەتی نەوت و گاز

- بەڕێوەبەری ڕێکخراوی ڕوونبین بۆ شەفافیەت لە پرۆسەکانی نەوت.

بینەر کوردی

- ماستەر لە کاروباری نێودەوڵەتی لە سکوڵی کیۆف بۆ کاروباری نێودەوڵەتی/ زانکۆی نۆتردام/ ئەمریکا

- پێشینەی پیشەیی جیاواز لەگەڵ ئەکتەرە نێودەوڵەتییەکان وەکوو یەکێتیی ئەورووپا، هاوپەیمانیی نێودەوڵەتی بۆ شکستپێهێنانی داعش، گرووپی هەڵبژاردن و بەهێزکردنی پرۆسەی سیاسی لە واشنتۆن دی سی، خانەکانی بیر لە ئەمریکا، ڕێکخراوی چاودێریی مافەکانی مرۆڤ، ڕێکخراوی لێبوردنی نێودەوڵەتی

ئامادەکردن: د. ژیلوان لەتیف یارئەحمەد

دوا بەدوای فراوانبوونی ئاڵۆزییەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و پەرەگرتنی جەنگ و پێکدادانەکان، بەشێکی بەرچاوی سەرنجەکان دەچنە سەر ناوچەیەکی جێ بایەخ و ستراتیجی وەك عێراق و هەرێمی کوردستان، کە بەردەوام ڕۆڵێکی گرنگیان لە ستراتیجییە ناوچەییەکانی واشنتۆندا هەیە، بە جۆرێك سەرباری کێشمە کێشە ناوچەییەکان و بەرپابوونی جەنگی نێوان ئێران و ئیسرائیل و بایەخی جیۆسیاسی و جیۆپۆلۆتیکی عێراق و نزیکی و ئامادەیی گریمانەیی بۆ ئاڵۆزبوونی بارودۆخی سیاسی و ئابووریی ئەو وڵاتە، هێشتا ناوچەکە بۆ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا گرنگییەکی زیاتریان هەیە، لە ڕووی سەربازی و ئەمنییەوە عێراق پەیوەندیی ناوەڕاستی ڕۆژهەڵاتی ناوین و ئاسیایە، پایگاکانی ئەمریکا لە عێراق وەک عەین ئەلئەسەد و هەریر، ناوچەیەکی گرنگن بۆ چاودێریکردنی ئێران و شەڕی دژ بە تیرۆر، ئەمە وێڕای ئەوەی جەنگی ئێران - ئیسرائیل بە هەمیشەیی پێشبینیی چالاکبوونی گرووپە وەلائییەکانی ئێران لە عێراقدا کارا دەکات، لەم بارەدا هەرێمی کوردستانیش بە هۆی بایەخە جۆپۆلۆتیکی و پێگە ئابوورییە کاریگەرەکەی وەك هاوپەیمانی متمانەپێکراوی ئەمریکا دەمێنێتەوە، هەر بۆیە کەمکردنەوەی کاریگەریی ئێران لە پاش جەنگ، ئەمریکا هەوڵ دەدات ڕێگری لە ڕەوانکردنی چەک لە عێراقەوە بۆ لوبنان و سووریا بکات، هەمان کات پشتگیریی هەرێمی کوردستان بۆ ئەمریکا بەلایەنی کەمەوە ڕۆڵێکی هاوسەنگ دەبەخشێت بەرامبەر کاریگەریی ئێران لە عێراقدا، بەم پێیە عێراق و هەرێمی کوردستان لە کارنامەی ئیدارەی ئەمریکادا دەبنە ناوەندێکی ستراتیجی بۆ چاودێریکردن و هاوپەیمانێکی سیاسی بۆ پاراستنی هاوسەنگیی سیاسی و ئابووری لە بەرانبەر ئێراندا.

سەربارەی ئەوانە، جەنگی ئێران و ئیسرائیل گرنگی و بایەخی عێراق و هەرێمی کوردستانی چەند هێندە کردووە، چونکە دەکرێت عێراق و هەرێمی کوردستان ببێتە شوێنی یەکلاکردنەوەی ڕکابەرییە نێودەوڵەتییەکان، لەم بارەدا گەرمبوون و تێکچوونی پەیوەندییەکانی نێوان بەغدا و هەولێر دەکرێت ببێتە هۆی تێکدانی سەقامگیریی ناوچەکە و تێکدانی بەرژەوەندییەکانی ئەمریکا، بەتایبەت لە بەردەم ئێرانێکی ڕکابەردا، ئەمریکا بە هەمیشەیی عێراق و هەرێمی کوردستان وەك ناوچەیەکی جیۆئیکۆمۆنی دەبینێت لە پێناو کەمکردنەوەی پشتەبەندی بۆ ئێران، ئەویش لە کاتێکدا نەوت و وزەی عێراق، یەکێکە لە گەورەترین هاوبەشێتی و بەرژەوەندییە ستراتیجییەکانی ئەمریکا.

بنەما سیاسی و ستراتیجییەکانی ئیدارەی ئەمریکا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستد

بە شێوەیەکی گشتی، سیاسەتی نوێی ئیدارەی ترەمپ و ئەمریکا بەرانبەر ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە سەر بنەمای لایەنەکانی ئابووری، سیاسی و ئەمنی مانۆڕ دەکات، لەم بارەیەوە محەمەد حسێن پێی وایە ئیدارەی ترەمپ سیاسەتێکی ڕوونی ئابووری نییە، تایبەت بە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بەڵکوو سیاسەتێکی بازرگانیی تایبەت و کەمێک دڕ (aggressive)ی هەیە بەرانبەر هەموو جیهان. لە ڕێگەی سەپاندنی گومرک بە سەر کاڵا هاوردەکراوەکانی ئەمریکاوە دەیەوێت ئەو لاسەنگییەی لە تەرازووی بازرگانیی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەیە بەرانبەر جیهان ڕاستی بکاتەوە. ئەمەش بەو هیوای کەرتی پیشەسازییەکانی ئەمریکا ببوژێنێتەوە. ئەمەیان تاکوو چەند ڕاستییە و چۆن دەکرێت و تێچوو و باجەکەی چی دەبێت؟ پرس گەلێکی ئاڵۆزن و بابەتی گفتوگۆی ڕۆژانەی دامودەزگاکانی ئەمریکایە. پێش ئەوەی چاوەڕێی دەرەنجامەکانی ئەم سیاسەتە گومرکییانە بکەین، هەر لە ئێستاوە ئەمریکا و جیهانی دووچاری ڕستێک گرفت و تەنگژەی سیاسی و ئابووری کردووە، کە بەلای زۆرەوە باجی سەختیان بۆ ئابووریی جیهان دەبێت. پاشان ئەوە بە شێوەیەکەی ناڕاستەوخۆ، کار لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و جیهانیش دەکات. وا چاوەڕێ دەکرێت ئەو گرژی و ئاڵۆزییانەی بە هۆی شەڕە گومرگییەکانی ترامپەوە دروست بوون، یان لەمەودوا دروست دەبن، گەشەی ئابووریی جیهان خاو بکاتەوە، واتە نرخی نەوتی خاو دادەبەزێنێت. ئەمەش بەواتای دابەزینی بەهای گرنگترین کاڵای بازرگانیی وڵاتانی هەناردەکاری نەوتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەتایبەتی عێراق دێت. بۆ نموونە دابەزینی هەر دۆلارێک لە نرخی بەرمیلێک نەوتی بازاڕە جیهانییەکان، زیاتر لە ١ ملیار و ٢٦٠ ملیۆن دۆلار لە بودجەی ساڵانەی عێراق کەم دەکاتەوە.

لە لایەکی ترەوە سیاسەتی ئەمریکا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە پێی بارودۆخی ناوچەیی و نێودەوڵەتی دەگۆڕێت، بەڵام هەندێك بنەمای نەگۆڕ و ستراتیجی هەن، کە سیاسەتی ئەمریکا ئاڕاستەی دەکات لە ناوچەکەدا، لەم ڕووە یادگار سدیق گەلاڵی پێی وایە لەگەڵ هەندێك گۆڕانکاریی کە لە ئیدارەیەکەوە بۆ ئیدارەیەکی تر دەگۆڕێت، بەڵام ئەو نەگۆڕانە کە لە سیاسەتی ئەمریکا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا هەیە دەتوانین بڵێین یەکەم: دەستەبەرکردنی ئاسایشی ئیسرائیل. دووەم: مسۆگەرکردنی سەرچاوەکانی وزە، وەك نەوت و غاز و گەرووی هورمز و ڕێڕەوی نەوتە بۆ جیهان،

بەرەنگاربوونەوەی تیرۆر و ڕێگریکردن لە بڵاوبوونەوەی چەکی ئەتۆمی، لەگەڵ ئەم ستراتیجە نەگۆڕانە، ئیدارەی تەرەمپ بە شێوەیەکی سەرەکی گرنگی بە قازانج دەدات بۆ وڵاتەکەی، و پاشەکشەیەکی زۆری پێوە دیارە لە بواری دیموکراسیدا دەکرێت بڵێین ئەم ئیدارەیەی دووەمی ترەمپ هاوشێوەی یەکەم جار بە ڕوونی پاشەکشەی کردووە لە دیموکراسی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەرژەوەندییە ئابوورییەکانی لە پێشینەی بنەما دیموکراسییەکان دانەوە، واتە ئابووری و ستراتیجیی ئابووری لە پێش هەر بابەتێکی ترەوە داناوە، ئەم ڕەوتە جێی سەرسوڕمان نییە، درێژکراوەی ئەو ڕێبازەیە کە ناویان ناوە «ئەمریکا یەکەمە»، واتە گرنگی بەو بابەتانە دەدات کە قازانج بۆ ئەمریکا دەهێنن، نەوك دووبارە دارِشتنەوەی ڕژێمەکانی لە دەرەوە.

بە گشتی، ئیدارەکەی ترامپ بە سێ جۆری جیاواز مامەڵە لە گەڵ وڵاتانی ناوچەکە دەکات، وڵاتە دەوڵەمەند و نەوتییەکان وەک هاوکار و دۆستی ستراتیجی خۆی دەبینێت و هەمیشە چاوی لەوەیە وەبەرهێنان بکەن لە ئەمریکا، یان کاڵای کۆمپانیا ئەمریکییەکان بکڕن، وەک ئەوەی لە کەنداوی عەرەب کردوویەتی. گرووپەکەی تر وڵاتە سەربەکێشەکانن، وەک ئێران، فەلەستین، سودان، یەمەن و ئەمانەش هەمیشە لە ڕوانگەی سیاسەت و ئاسایشی ئیسرائیلەوە مامەڵەیان لەگەڵ دەکات. ئەوانی تر، کە دەکرێت عێراق و میسر و تورکیا و وڵاتانی باکوری ئەفریقا بن، زۆر بابەتی سەرقاڵی ئەم ئیدارەیە نین؛ تاکوو ڕادەیەک پەیوەندییەکی ئاسایی و سەقامگیریشی لە گەڵدا ڕاگرتوون.

ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە نێوان بنەما نەگۆڕەکانی ئەمریکا و پەرەسەندنەکانی جەنگدا

سیاسەتی نوێی ئیدارەی ترەمپ و ئەمریکا بەرانبەر ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەلەبەرچاوگرتنی بنەما ستراتیجییە نەگۆڕەکانی واشنتۆن و ئەو پێشهاتانەی لەبارەی دەرئەنجامەکانی جەنگی ئێران و ئیسرائیل هاتووەتە پێش، کاریگەرییەکی گەورە لە سەر دۆخی ئابووری، سیاسی و ئەمنی عێراق و هەرێمی کوردستان جێ دەهێڵێت، لەم بارەیەوە د. بینەر کوردی لە بارەی دەرئەنجامەکانی جەنگی ئێران - ئیسرائیل و کاریگەرییەك لە سەر عێراق، و وەرچەرخانی ئەو کاریگەرییە نوێیانە پێی وایە، ئەم وەرچەرخانە بەرهەمی ڕووبەڕووبوونەوەکانی نێوان ئێران و ئیسرائیل-ئەمریکایە، دەکرێت لێکەوتەی

لە سەر دۆخی سیاسی، ئەمنی و ستراتیجی عێراق هەبێت. ئێرانی دوای «شەڕی ١٢» ڕۆژە، ئێرانی پێش «شەڕی ١٢» نییە. لە دووای ڕووداوەکانی ٧ی ئۆکتبەر و کپکردنی گرووپە چەکدارییەکانی نزیک لە ئێران لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و لەگەڵ ئەم پەرەسندنە نوێیانەدا، ئێران لە دۆخێکدایە کە لە ماوەی دامەزرانی کۆماری ئیسلامی ئێرانەوە تاوەکوو ئێستا، خۆی لەو ئاستەدا نەبینەوە. هەژموونی کەمکراوەتەوە لە کۆی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بە پێی قسەی بەرپرسانی باڵای ئەمریکا، تۆنا ئەتۆمییەکانی تەواو پەک خراوە. لە کورت مەودادا، ئەم ڕووداوانە وا دەکەن کە ئێران زیاتر گرنگی بە مانەوی ڕژێمەکەی بدات و خۆی لە ئەگەری داڕمانی سیستەمی سیاسی بپارێزێت. بۆیە دەکرێت دەستوەردانەکانی سنووردار بێت و نەتوانێت بەو شێوەی جاران، دەست وەربداتە کاروباری ناوچەکە. سڕبوونی گرووپە وەلائیەکانی سەر بە ئێران و داخڵ نەبوونیان بەم نوێترین پەرەسەندنانە دەرخەری ئەو ڕاستییەن، کە لەوانەیە تێگەشتنێک دروست بووبێت کە ئەوانیش نەیانەوێ چارەنووسیان وەکوو حیزبوڵا و حەماس و تا ڕادایەک حوسییەکان بێت. ئەم گرووپانە لە کورت مەودادا دەکرێت، چالاکییەکانیان سنووردار بکەن و بەو شێوەی جاران نەتوانن چالاکیی و کردەی سەربازی جێبەجێ بکەن. بەڵام ئەمەش مانای ئەوە نییە کە ئاڕاستەیەکی مامناوەند و دوورمەودادا، و لە ئەگەری بەهێزتربوونەوەی ئێران لەم دۆخەی ئێستای، ئەم گرووپانەن لەم باری سڕبوونەیاندا بمێنەوە.

لەگەڵ ئەو بۆچوونەشدا، دەشێت جەنگی ئیسرائیل- ئێران تاقیکردنەوەیەکی کردەیی بێت بۆ نفوز و پێگەی ئێران لە عێراق. لەم نێوەندەدا د.یاسین تەها تیشك دەخاتە سەر ئەوەی کە لەم پێشهاتە جومگەییەدا کە ١٢ ڕۆژی خایاند، گرووپە چەکدارە شیعە عێراقییەکانی پەیوەست بە ئێران و میحوەرەکەی تێوەنەگلان، هەروەها لە جەنگەکەدا بەشدار نەبوون و هەڕەشەکانیان بۆ بەهاناوەچوونی تاران جێبەجێ نەکرد. لەمپەرەکانی بەردەم بەشداریکردنی ئەو گرووپانە لە جەنگ جۆاوجۆرن و تێکەڵەیەکن لە: ناهاوسەنگیی باڵانسی هێز، مەترسیی ئەمنی و سیاسی و دارایی، لەگەڵ هەبوونی لەمپەری ناوخۆیی (سیستانی - سەدر)، بەڵام ئەنجامگیرییەکانی ئەم بەشدارینەکردنە ئەوە بەدەستەوە دەدات، کە ئێران خاوەن بڕیاری هەڵسوڕێنەر نییە لە ناوخۆی عێراق، یان لە پاش داڕمانی میحوەری تاران - دەریای ناوەڕاست، چی دی ناتوانێت ڕیسك بە عێراقیشەوە بکات بە تایبەت کە لەنێو شیعەی عێراقیشدا جەمسەری بەهێز هەن پێیان وایە بەرژەوەندییەکانی عێراق لە پێشترە تاکوو بەرژەوەندیی ئێران.

تێڕوانینی ئەمریکا بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و کاریگەریی لە سەر عێراق و هەرێمی کوردستان

بە لەبەرچاوگرتنی ڕێبازی هاوبەشەکانی نێوان ئیدارە جیاجیاکانی ئەمریکا، ئیدارەی نوێی ئەمریکا و دیدگای سیاسەتی دەرەوەی ترەمپ لە سەر ئەوە دامەزراوە کە گرنگی بە گۆڕینی ڕژێم و بڵاوکردنەوەی دیموکراسی نادات، لەم بارەیەوە یادگار سدیق گەلاڵی پێی وایە لە سیاسەتی نوێی ئیدارەی ترەمپدا دەبێت وڵاتانی تر پارە بدەن بۆ پاراستنی ئەمریکا بە بێ گوێدان بە سروشتی سیستمی سیاسی خۆیان ئەو پێی وایە گرنگیدان بە بەهاکان ئەمریکا لاواز دەکات، دەبێت قازانج و بەرژەوەندیی نیشتمانی لەپێش هەر شتێکی دییەوە بێت، واتە قازانج ئەولەویەتی نوێ کارەکانی ئیدارەی ترەمپە، هەر بۆیە ئیدارەی ترەمپ پاشەکشەیەکی ڕاستەقینەی کردووە لە پرسی دیموکراسی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بڕیار و هەڵوێستەکانی ڕەنگدانەوەی تەنها بڕیارێکی پراگماتیك نییە، بەڵکوو دیموکراسی وەك پرسێکی بێ بردنەوە تەماشا دەکات و لێی سەرکەووتوو نابێت، لە کاتێکدا ڕژێمە تاکڕەوەکان وەك هاوبەشێکی گونجاوتر بۆ ئەنجامدانی ڕێبەست و جێبەجێکردنی ڕێککەوتنەکانی «بە بێ مەرج» تەماشا دەکات، هەر ئەو گرێبەستانەی کە ئەنجامی داون لە سعودیە و ئیمارات و قەتەر باشترین بەڵگەن، ئەو وڵاتانەش ئەو تێبینییانەی لە سەریانە لە باری مافی مرۆڤەوە جێگەی گرنگیی ئیدارەی نوێی ترەمپ نییە، ئەم ئیدارەیە نایەوێت لە ڕێگەی دەستوەردانی ڕاستەوخۆی سەربازی کێشەکان چارەسەر بکات لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، بەڵکوو دەبێت بەرژەوەندییە ئابوورییەکانی بپارێزێت، هەر لەو سەردانەی کە بۆ سعودیە ئەنجامی دا سەرکۆی سووریای بینی و پاکێجێکی ئابووریی پێشکەش کرد، بۆ ئەوەی دوای ئەسەد سووریایەکی وێرانبوو بە پارەی کەنداو جارێکی دی بونیاد بنێتەوە و بە هەمان شێوە دەیەوێت فشارێکی گەورە لە ئێران بکات بۆ ناچارکردنی بە ڕێککەوتن، تاکوو بە کەمترین فشاری سەربازیی ناچار بە ڕێککەوتنێکی مەرجداری بکات.

لەگەڵ ئەوەدا، ئەم ڕووکردنە نوێیە کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆ لە سەر بازاڕی نێودەوڵەتیی عێراق و هەرێمی کوردستان جێ دەهێڵێت، هەر بۆیە لە وەڵامی ئەو پرسیارەی کە ئایا عێراق و هەرێمی کوردستان لە ڕووی هێز و توانای ئابوورییەوە دەتوانن لە بازنەی سیاسەتی نوێی ئەمریکادا جێی خۆیان بگرن؟ محەمەد حوسێن ئاماژە بەوە دەکات، عێراق و هەرێمی کوردستانیش تاکوو ڕادەیەکی زۆر بەشێک

نین بازنەی دۆست و نەیارەکانی ترەمپ. لەو وڵاتانە نین کە توشی گرفت و کێشەی ترەمپ بوون، چونکە هاوبەشێکی بازرگانیی گەورەی ئەمریکا نین. ساڵی ٢٠٢٤ هەموو هەناردەکانی عێراق بۆ ئەمریکا بە بەهای ٧.٦ ملیار دۆلار نەوتی خاو بوو. ترامپ بڕیاری دا ٣٩٪ باجی گومرکی بسەپێنێتە سەر هەموو کاڵایەکی عێراقیدا، بەڵام نەوتی خاوو وزەی هەڵاوێرد کرد لەم گومرکانە. عێراق خۆشبەختانە لە شەڕە گومرگییەکەی ترامپ دەربازی بوو بێ هیچ سەرئێشە و ماندووبونێک. بە دیوەکەی تریشدا، هاوردەی ئەمریکا بۆ عێراق هەر دیسان زۆر نییە و نزیکەی ١.٧ ملیار دۆلارە، لە کۆی زیاتر لە ٧٠ ملیار دۆلار کاڵاو خزمەتگوزاری هاوردەکراو. هەر بۆیە ئێمە نەبووین بە بەشێک لەو شەڕە بازرگانییەی کە ترەمپ سەرەتا لە دۆستە نزیکەکانی وەک کەنەداو هند و یەکێتیی ئەورووپاوە دەستی پێ کرد. عێراق و کوردستانیش جگە لە نەوت هیچی تریان نییە بۆ هەناردەکردن؛ یان ئەگەر هەش بێت هێندە کەم و بچوکە ناگاتە ٢٪ی هەموو هەناردەکانی عێراق، وەک بارە هەنارەکانی هەڵەبجە و خورمای پاکێجکراوی پارێزگاکانی باشوور. ئەم نەوتەش بەزۆری لە ئاسیا و ئەورووپا دەفرۆشرێت.

هەروەها پێی وایە ڕووداوەکانی ئەمریکا ڕاستەوخۆ کار دەکاتە سەر کڕیارەکانی نەوتی عێراق، وەک چین و هند ئەورووپا و... هتد. ئەگەر گرفت و گێچەڵە گومرکییەکانی ترامپ کەرتی پیشەسازیی ئەم وڵاتانە لاواز بکات دەرگای بازاڕەکانی ئەمریکایان بەڕودا دابخات، خواستی ئەوانیش بۆ نەوت کەم دەبێتەوە. بەمەش نرخی نەوت دادەبەزێت عێراق توشی کورتهێنانی دارایی دەبێت. ئەگەر تەماشا بکەین ئەمریکا و چین پێکەوە ٤٤٪ کۆبەرهەمی ئابووریی هەموو جیهان (٢٦٪ و ١٨٪) پێک دەهێنن. لەگەڵ هنددا دەبنە ٥٥٪ی هەموو جیهان. کە ئەمانە توشی گرفت و بەریەک-کەوتن و شەڕی گومرکی دەبن، هەموو جیهان لەگەڵ خۆیاندا توش دەکەن. هەر بۆیە، هەموو وڵاتێک زیانمەند دەبێت لەو گرژی و ئاڵۆزییانەی سیاسەتە بازرگانی و گومرکییەکانی ترەمپ دروستیان کردووە. هێشتا زووە بۆ ئەوەی بڵێین ئابووریی ئەمریکا، یان ئابووریی دنیا بە هۆی ئەم سیاسەتانەوە توشی داکشان بوون. داتاکانی هەژمارکردنی کۆبەرهەمی ئەمریکا بۆ چارەکی دووەمی ٢٠٢٥ بڵاو نەبووەتەوە، ڕوون نییە دۆخەکە لە چین و وڵاتە پیشەسازییەکانی تر چۆن دەبێت. بەڵام ئەوەی ڕوون و ئاشکرایە ئەوەیە کە ئەم گرژی و ئاڵۆزی و نیگەرانیانەی ترەمپ دروستی کردوون باجی خۆیان دەبێت و بە بێ زیان تێ ناپەڕن.

ململانێی ئێران و ئیسرائیل – ئەمریکا؛ کاریگەریی لە سەر عێراق و دۆسیەی کورد لە هەرێمی کوردستان

هەڕەشە و ڕکابەری ڕاستەوخۆی ئەمریکا لە عێراق بۆ کەمکردنەوەی کاریگەرێتییەکانی ئێران و گرووپە ولائییەکان بەتایبەت حەشدی شەعبی، لە پاش جەنگی ئێران و ئیسرائیل گریمانەی کاریگەرێتییەکی ڕاستەوخۆ لەدوای خۆی جێ دەهێڵێت، لەم نێوەندەدا پێشهاتە و دەرئەنجامەکان کاریگەرییەکی ئەوتۆ لە سەر دۆسیەی کورد لە هەرێمی کوردستانیش جێ دەهێڵێت، هەر بۆیە د. یاسین تەها جەخت لەوە دەکاتەوە، کە لەنێو ململانێکانی جەنگدا هێشتا گرووپە شیعەکان خۆیان پاراست لە بەریەککەوتنی ڕاستەوخۆ لەگەڵ ئەمەریکا یان ئیسرائیل لە شەڕی ١٢ ڕۆژەی ئیسرائیل - ئێراندا. سەرباری ئەوەشی ئەمەریکا هێرشی کردە سەر فۆردۆ، هیچ هێزێکی پرۆ ئێرانی پەرچەکرداری نەبوو دژی ئەمەریکا لە کاتێکدا پێشتر هەڕەشەی تێوەگلانیان کردبوو، ئەمەش دەشێت سەرنجی ئەمەریکا لە سەریان کەم بکاتەوە، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی شیعەکان هەست بە ساردوسڕی ڕانەگەیەنراوی پەیوەندییەکانی ئیدارەی ترەمپ لەگەڵ عێراقدا دەکەن، ئەمەش زیاتر هانی بەدگومانی و بینشکردنی سیناریۆی خراپ دەدات، ئەوەشی زیاتر گومانەکانی زیاتر دەکرد ئەوەیە هێشتا هەڵسوڕێنەر کاروباری باڵیۆزی ئەمەریکا لە عێراق بەڕێوە دەبات و واشنتۆن دیاریکردنی باڵیۆز بۆ باڵیۆزخانەکەی لە بەغدا هەر دوا دەخات. بە بۆچوونی هەندێك توێژەری ئەمەریکی هۆکاری ساردبوونەوەی ئەمەریکا لە عێراق ئەوەیە ئیدارەی ترەمپ «بەهەمان دووربینی تەماشاکردنی ئێران لە عێراقیش دەڕوانێت»، هەروەها بەگرنگیی نابینێت وەبەرهێنان لە عێراقدا بکات و بگرە بەغداش تاقی دەکاتەوە بەوەی چەندە دەتوانێت هاوکار بێت لە جێبەجێکردنی سزا بە سەر تاراندا، تەنانەت پرۆژەی ڕێکخراوەکانی خۆیشی لە عێراقیش کەم کردووەتەوە بۆ نزمترین ئاست، ئەمەش دەشێت ئامادەکاری بێت بۆ گوشاری زیاتر لە عێراق و هێزە شیعەکان.

لە پشتیوانی ئەو بۆچوونانەی کە پێیان وایە ئەمریکا دەیەوێت خۆی بە دوور بگرێت لە پشێووی و ناکۆکی لە عێراقدا، د. بینەر کوردی پێی وایە عێراق هەم دەرگای تەنیشت ئێرانە، هەم دەرگای ئەمریکایە بۆ ناو ئێران. کێبڕکێی ستراتیجی هەر دوو لە ئەمریکا و ئێران بۆ هەبوونی هەژموونی زیاتر لە عێراق بابەتێکی ڕوونە. ئەگەر ئەو

گرووپانەی وەلائیان بۆ ئێران هەیە، هەوڵ بدەن کە لە بەرژەوەندییەکانی ئەمریکا بدەن و هەوڵی نزیکبوونەوەی زیاتر لە تاران بدەن، ببنە هەڕەشە و مەترسی لە سەر ئاسیش و سەقامگیریی ناوچەکە، ئەمە بە پێی قسەی بەرپرسانی باڵای ئەمریکا و کۆشکی سپی «هێڵی سوور»ە. لەم دۆخەکە ئەگەر ئەمریکا بێتە سەر خەت و بیەوێت لەم گرووپانە بدات، ئەم دەبێت هۆی لاوازبوونی سیاسی و ستراتیجیی ئەم گرووپانە، کە ئەمەش دەتوانێت بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ ببێتە هۆی کەمێک بەهێزبوونی زیاتری هەرێم، گەر بتوانن بە بەرەیەکی یەکگرتوو و یەک وتار مامەڵە لەگەڵ عێراقێکی بێهێزتردا بکەن. بەڵام ئەگەر ئەم گرووپانە خۆیان ڕێک خستبێتەوە و جۆرێک لە دیپلۆماسی دەرگاکانی پشتەوە لە ئارادا بێت لەگەڵ ئەمریکا، کە نایەوێت پشێوی لە عێرقدا هەبێت، ئەمە باڵانسی هێز دەگۆڕێت و لایەنەکانی پشتەوەی ئەم گرووپانە دەکرێت بەهێزتر بن لە ڕووی سیاسی و هێزەوە.

عێراق و هەرێمی کوردستان؛ پرۆژەیەکی جێگرەوە بۆ ئیدارەی ئەمریکا

عێراق و هەرێمی کوردستان لە هەمبەر ئەم سیاسەتە ئابوورییە نوێیانەی ئەمریکا لە پێش و پاش جەنگی ئێران - ئیسرائیل، لە بەردەم گریمانەی بەرهەمهێنانی هاوکارییەکی فراوانتر و پەیوەندییەکی توندوتۆڵە لە ڕووی سیاسی و ئابوورییەوە، لەم ڕوانگەیەوە یادگار سدیق گەلاڵی تیشك دەخاتە سەر ئەوەی عێراق پێگەیەکی گرنگیی جێۆسیاسی لە بازاڕی وزەی جیهانیدا هەیە، دووەمین گەورە بەرهەمهێنی نەوتە لە ناو ئۆپێکدا، ئەمە زەمینەی لەبار دەرەخسێنێت بۆ ڕاکێشانی سەرنجی کۆمپانیا گەورەکانی ئەمریکا تاکوو وەبەرهێنانی گەورە بکەن لە عێراقدا، پار ساڵ لە مانگی نیساندا سۆدانی سەرۆك وەزیرانی عێراق سەردانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکای کرد لەگەڵ ئیدارەی پێشووی ئەمریکا چەندین گرێبەستی گەورەی لە بوارەکانی کارەبا و وزە و ژێرخانی نەوت و و گواستنەوە و پیشەسازی و کشتوکاڵ لەگەڵ کۆمپانیا ئەمریکییەکان کران و بە کردەیی هەندێکیان ئێستا لە عێراقدا دەستبەکار بوون و لە بواری غاز و نەوت و گواستنەوەی کارەبا کار دەکەن و هەندێکیان هێشتا ماون، بۆ عێراق گرنگە بەم ئیدارە نوێیە بڵێ ئێمە ئەوەمان کردووە و بەردەوام دەبین و عێراق زەمینەیەکی لەبارە و و دەرفەتتان دەدەینێ و پێویستمان پێیەتی، ئەم هەنگاوەی لە مانگی ڕابردوو سەرۆك وەزیرانی هەرێمی کوردستان دوای سەردانەکەی بۆ

ئەمریکا نای دەتوانین ئەوەی لێ بخوێنینەوە، کە هەنگاوێکە بە ئاڕاستەی کە هەرێمی کوردستان بە ئەمریکا بڵێن هاوشێوەی وڵاتانی کەنداو زەمینەی وەبەرهێنانی کۆمپانیا ئەمریکییەکان لە کوردستانیشدا لەبارە تاکوو بێن و وەبەرهێنانی ملیاران دۆلار بکەن لە کەرتی وزەدا، لە هەمان کاتدا ئەو کەرتەی کە عێراق زۆر پێویستیەتی غازە، دابینکردنی غاز و وەبەرهێنانی کارەبا دوو بابەتن کە ئەمریکا فشار لە عێراق دەکات کە چیدیکە لە ئێران غاز و کارەبا هاوردە نەکەن و نابێت لەمەو دوا بەم کارە هەڵسن، تاکوو بتوانێت فشارەکانی کاریگەر بن، چونکە پشتبەستنی عێراق بە وزەی ئێران و سەربەخۆ نەبوون عێراقی گیرۆدە کردبوو، و فشارەکانی سەر ئەمریکا دەیتوانی لەو ڕێگەیەوە لە دەستکەوتنی دۆلارەوە خۆی لە گەمارۆکان بدزێتەوە، لەبەر ئەوە ئەم هەنگاوەی هەرێمی کوردستان هاوتەریبە لەگەڵ فشارەکانی نوێی ئەمریکا و دوورکەوتنەوە لە ئێران، بەم ئاڕاستەیەی دەبێت سەرمایەگوزاری بکەن لە هەرێمی کوردستاندا و پێویستیان بە غاز نابێت لە ئێرانەوە دەتوانێت ببێتە ئەڵتەرناتیڤی ئێران و غاز بۆ هەرێم و عێراقیش دابین بکات.

جیا لەوە، محەمەد حسێن دووپاتی دەکاتەوە، لە دۆخێکی ئاساییدا، هەرێمی کوردستان وەک عێراق و لە ناو عێراقدا، ڕووبەڕووی لێکەوتەکانی سیاساتی بازرگانیی ئیدارەکەی ترەمپ دەبێتەوە. بە پێی دەستوری عێراق، سیاساتی ئابووری و بازرگانی و گومرکی دەوڵەتی فیدراڵی عێراق، چوارچێوەی کارکردنی هەرێمی کوردستانیشە. لەم چوارچێوەیەشدا ئەکرێت تێ بگەین لەو دەرفەت و ئاڵنگارییانەی بۆ کوردستان و عێراق و هەموو ناوچەکە هاتوونەتە پێشەوە، یان ڕەنگە لە ئایندەی دوور و نزیکدا بێن. ئەوەی تێبینی دەکرێت هەرێمی کوردستان هەوڵێکی دەست پێ کردووە بۆ درێژەدان بە ئاراستەی یاخیبوون لە چوارچێوە ئابووری و بازرگانییەکانی عێراق. گرێبەستەکانی ئەم دواییەی لەگەڵ کۆمپانیاکانی وەک میران-ئینێرجی و ویسترن زاگرۆس ئاماژەی یاخیبوونێکی لەم جۆرەن. لانی کەم ئەمە گەڕێکی نوێی یاخیبوونی حکومەتی هەرێمە لە چوارچێوە عێراقیەکەی و دیاریش نییە تا کوێ دەڕوات. ئێمە بینیمان حوکمەکانی دادگای باڵای فیدراڵی عێراق و دادگای نێوبژیوانی ژوری بازرگانیی پاریس چ سنورێکیان دانا بۆ سەربەخۆییە داراییەکەی هەرێم، یان سەربەخۆ-هەناردەکردنی نەوتی کوردستان. هێشتا زووە بۆ ئەوەی دەرەنجامەکانی ئەم گەڕە نوێیەی ململانێ و یاخیبوونی هەرێم لە چوارچێوە عێراقیەکەی هەڵبسەنگێنرێت. ئەوەی تا ئێستا لایەنی عێراقی کردوویانە،

زۆر بەزیان و بەئازار بووە بۆ خەڵکی کوردستان. بازاڕ و ئابووری و کەرتی تایبەتی کوردستان ئێستا باجەکەی دەدەن. لانی کەم لە ئێستادا، حکومەتی هەرێم و تەواوی موچەخۆرەکانی، جوتیاران و بەرهەمهێنەرانی کەرتی تایبەت (ئەوانەی کە خاوەنی پڕۆژە پیشەسازی و کشتوکاڵی و پەلەورییەکانن) کەوتوونەتە ژێر فشارەکانی حکومەتی فیدراڵی عێراقەوە. لە لایەک موچەیان بۆ نانێرێت، لە لایەکی تر ناهێڵێت بەرهەمە کشتوکاڵی و پیشەسازییەکانیان بگەنە بازاڕەکانی خواروو ناوەڕاستی عێراق.

زیاتر لەوە محەمەد حسێن پێی وایە دۆخی ئابووریی کوردستان لە ژێر کۆمەڵێک فاکتەری سیاسی و ئیداری و دینامیکیەتی ناوخۆیی عێراقیدا دەگۆڕێت، بەهەر بارێکدا بێت. ئەمانە زۆر پەیوەندییان نییە بەو دۆخە تازەی ئیدارەکەی ترامپ لە ئەمریکا و جیهاندا دروستی کردووە. هەر هەوڵێکیش بۆ ئەوەی ئاڵۆزییەکانی ئیدارەی ترامپ بەکار بهێنرێن لە پێناو بەهێزکردنی پێگەی هەرێمی کوردستان لە سەر حسابی دەوڵەتی فیدراڵی عێراق، وەک ئەوەی لە درامای گرێبەستە غازییەکانی ئەم دواییە بینیمان، ڕیسکێکی گەورەیە بە سەقامگیریی هەرێمی کوردستانەوە. سروشتی پیشەسازیی غاز بە جۆرێکە کە سەرمایەی گەورە، کڕیاری دورمەودا، بازاڕی سەقامگیری دەوێت. ئەمە لە کوردستاندا گەشە ناکات و گەورە نابێت ئەگەر دەوڵەتی عێراق دوژمنی بێت، عێراقی ئێستا جیایە لەوەی ساڵی ٢٠٠٧. بۆیە گرنگە لە پێناو دەستکەوتی کاتی و بچووکدا، تەواوی کوردستان نەخرێتە ڕیسک و سەرەڕۆیی هەندێک لێکدانەوەی هەڵە و سەرەڕۆییانەوە. دەرفەتەکان کاتێک بەکەڵکی هەرێمی کوردستان دێن کە دەرگای بەرژەوەندی و دۆستایەتیی حکومەتی فیدراڵی عێراقیش بکاتەوە، نەک دژمنایەتیکردنی.

لە پەرەسەندنی جەنگی ئێران - ئیسرائیل بۆ ڕێککەوتنێکی ئابووریی ناوچەیی

لە چوارچێوەی پەرەسەندنە ئابووری و سیاسییە نوێیەکانی دوای جەنگی ئێران و ئیسرائیل، و مامەڵەی ئیدارەی ترەمپ پاش ئەنجامدانی ڕێککەوتن لە سەر نەوت و گاز، چ کاریگەرییەکی بەهێز لە سەر پەیوەندییەکانی حکومەتی «چوارچێوەی هەماهەنگی» و حکومەتی هەرێمی کوردستان دروست دەکات، لەم بارەیەوە د. بینەر کوردی هێما بۆ ئەوە دەکات، پرسی نەوت و غاز و بازرگانی، کۆڵەکەیەکی گرنگی ئیدارەی ترامپ و سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکایە. دانۆڵد ترەمپ بازی داوە بە سەر سیاسەتە باوەکانی دەستوەردانی ئەمریکی لە کاروباری «ئەمنی و دیمووکراسی و سیاسی و... هتد» ئەوەی

بۆ ئیدارەی ئێستای ترەمپ گرنگە سەقامگیرییە لە نرخی نەوت و غاز لە بازاڕەکانی جیهان و ئەنجامدانی گرێبەستی گەورەی وەکوو گرێبەستەکانیەتی لەگەڵ سعوودیە، قەتەر و ئیمارات و وڵاتانی تر. لە ئەگەری دەستکەوتی بازرگانیی زیاتر لەلایەن حکومەتی «چوارچێوەی هەماهەنگی»یەوە، دەکرێت ببێتە هۆی زیاتر بەهێزبوونی بەغدا. بەڵام ئایا ئێرانیش قبووڵی نزیکبوونەی زۆری حکوومەتی «چوارچێوەی هەماهەنگی» لەگەڵ ئەمریکا پەسەند دەکات؟ ئایا عێراق دەیەوێت بالانسی پەیوەندییەکانی بپارێزێت یان نا؟ حکومەتی هەرێم پێویستی بەوەیە کە شوێنی خۆی لە سیاسەتی دەرەوەی ئێستای ئەمریکادا بدۆزێتەوە، بەڵام دەشبێت ئەو ڕاستییە لەبەر چاو بگرێت، کە ترەمپ لەبەر بەرژەوەندیی خۆی پشت دەکاتە دۆستە هەرە نزیکەکانی لەوانەش، پشتگیرینەکردنی تەواوەتی ناتانیاهۆ بۆ خواستەکانی سەبارەت بە ئێران.

هەر لە چوارچێوەی ئەو پەرەسەندنانەدا، د. یاسین تەها پێی وایە گرێبەستەکانی غازی سروشتی هۆکارێکی سەرەکین لە ئاڵۆزکردنی پەیوەندییەکانی هەرێمی کوردستان و بەغدا، بەڵام لایەنە شیعەکان هەوڵ دەدەن بە ئاشکرا ئەوە نەکەنە پاساو. وەزارەتی نەوتی فیدراڵی کە سەرەتا بە توندی دژی گرێبەستەکان وەستایەوە، دواتر ناچار بوو ڕوونکردنەوەیەك بدات کە ئەوان بە گشتی دژی وەبەرهێنان نین لەگەڵ کۆمپانیا ئەمەریکییەکان، بەڵکوو پێداگرن گرێبەستەکان لە ڕێگەی ئەوانەوە بێت. هەروەها پێی وایە ئەو گرێبەستانەی کراون دوو کێشەی تیادایە بۆ هێزە شیعەکان لەلایەك لە گەڵ ئەمەریکایە و بە جۆرێك لە لاساییکردنەوەی ئیمارات و سعودیەی دەبینن بە دروستکردنی پێگە لای ئیدارەی ترەمپ، لە لاکەی تر دژی دیدگای سێنترالیزمخوازی ئەوانە بۆ ئیدارەکردنی کەرتی نەوت و گاز، ئەمە جگە لەوەی کە بڕیاری دادگای فیدراڵی پێشێل دەکات کە یاسای نەوت و گازی هەرێمی هەڵوەشاندووەتەوە. ئەگەر دەستوەردان و گوشاری ئەمەریکی نەبێت ئەوە لایەنە شیعەکان چاوپۆشی ناکەن لەو گرێبەستانە و دەیکەنە بابەتی گرژی و یەکەم کاریگەریی ئەو ئاڵۆزبوونەوەی پەیوەندییەکانیش لە دۆسیەی مووچەی فەرمانبەرانی هەرێمدا دەرکەوت کە ڕاگیرا، ئەم دۆخەش کراوەیە بە ڕووی پێشهاتی دیکەدا لە ئاڵۆزبوونی پەیوەندییەکانی هەر دوولا بەتایبەت کە هەندێك لە هێزە شیعەکان بانگەشەی ئەوە دەکەن بە پارەی ئەو گرێبەستانە و لە ڕێگەی ئەو بودجەی بەردەستە هەندێك لایەنی کوردی لۆبییان لە دژ دەکەن لە ئەمەریکا. وەزیرەکانی ئیدارەی ترەمپ پێشوازییان لەو ڕێککەوتنە کرد کە لە نێوان دوو کۆمپانیای

ئەمریکی و حکومەتی هەرێمی کوردستانی عێراقدا ئەنجام درا، لە سەر ئەو بنەمایەی کە ئەم ڕێککەوتنە دەرفەتەکانی وەبەرهێنان بۆ کۆمپانیا ئەمریکییەکان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەهێز دەکات، وەک بەشێک لە ستراتیجیی فشاری زۆرینە بۆ سەر تاران، ڕێککەوتنەکە یارمەتیدەرە لە کەمکردنەوەی پەیوەندیی عێراق بە غازی ئێرانی. ئەگەری ئەوە هەیە کە ویلایەتە یەکگرتووەکان، بە ئەگەری زۆر هەندێک لە لایەنە نێودەوڵەتی یان هەرێمییەکانی دیکە، هەوڵ بدەن کە نێوەندگیری لە نێوان بەغدا و هەولێر بکەن، بۆ گەیشتنە چارەسەریەکی کاتی هاوشێوەی نێوەندگیری و دەستێوەردانی پێشوو لە کێشەی هاوشێوەدا. بەم شێوەیە، لەوانەیە چارەسەرێکی کاتی دیسان دروست بکرێت کە لە سەرەوە سەرجەم لایەنەکان قایل بکات، بەڵام بەبێ یاسای نەوت و غاز و چارەسەری دەستوری ئەو چارەسەرە کاتییانە یەکلایی و بنجبڕ نین.

ئیدارەی ئەمریکا لە نێوان عێراقێکی یەکگرتوو و ڕێککەوتنەکانی هەرێمی کوردستاندا

مامەڵەی ئەمریکا لەبارەی نەوت و غاز و دۆلار لەگەڵ عێراقدا، کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆ لە سەر هەرێمی کوردستان جێ دەهێڵێت، ئەگەر چی هێشتا ئەمریکا ڕاستەوخۆ و لە دەرەوەی عێراقێکی یەکگرتوو مامەڵە لەگەڵ دۆسییەی نەوت و غازی هەرێم ناکات، بەڵام پاش ڕێککەوتنی حکومەتی هەرێم لەگەڵ دوو کۆمپانیای نزيك لە ئەمریکا گومانەکانی سەر ئەم دۆسییەیە ئاوەڵا بوون، لەم بارەیەوە محەمەد حوسێن باوەڕی وایە، کێشەیەکی گەورە لە نێوان ئەمریکا و عێراقدا هەیە. ئەوەی هەیە ئەمریکییەکان پێیان ناخۆش بوو دۆلارەکانیان لە عێراقەوە بڕوات بۆ وڵات و کیانە سزادراوەکان و بۆ ئەمەش هەر خۆیان یارمەتیی عێراقییەکان و بانکی ناوەندی عێراقیان دا، تاکوو سیستەمی بانکی وڵاتەکە گەشە پێ بدات و وردە وردە ئەم نیگەرانییانەی ئەمریکا بڕەوێنێتەوە. بە پێی لێدوان و بەیانە فەرمییەکانیان، بەرپرسانی گەنجینەی ئەمریکا لەم هەوڵانەی لایەنی عێراقی قایلن. ئیدارەکەی ترەمپ لەگەڵ ئەوەیە نرخی نەوت لە بازاڕە جیهانیەکاندا هێندە بەرز نەبێتەوە، کە لە ناوخۆی ئەمریکادا کێشەی هەڵاوسانی بۆ دروست بکات. بۆ ئەم مەبەستەش تەبان لەگەڵ بەردەوامیی عێراقێکی سەقامگیر کە ڕۆژانە نزیکەی ٣.٣ ملیۆن بەرمیل نەوت بخاتە بازاڕەوە. یەکێک لە ڕێگاکانی چوونی دۆلاری ئەمریکی بۆ وڵاتە سزادراوەکان لە عێراقەوە، کڕینی غاز و کارەبای ئێران بوو لە لایەن عێراقەوە.

بە پشتبەستن بە بەخشین و مۆڵەتی ئیدارەی ئەمریکا، عێراقییەکان چەند ڕێگایەکیان بەکار دەهێنا بۆ کۆکردنەوەی دۆلارەکانی ئێران لە هەژمارێکی بانکی بازرگانیی عێراق و دواتریش خەرجکردنی بۆ کڕینی کاڵا و پێداویستیی پزیشکی بۆ ئێران خۆی. وا دیارە ئیتر ئەمریکییەکان ئەم مۆڵەت و بەخشینانە بۆ عێراق نوێ ناکەنەوە. هەر بۆیە دیار نییە کە تا کەی و چۆن حکومەتی عێراق دەتوانێت غاز و کارەبای ئێران بکڕێت؟ ئەگەر چی زۆریش پێویستیەتی. ئەمەیان گرفتێکە بۆ عێراق، نەک گرفتی نێوان عێراق و ئەمریکا. هەر عێراقییەکان خۆشیان دەبێت چارەسەری بکەن بە دۆزینەوەی سەرچاوەی دیکەی غاز و کارەبا و هێنانی وەبەرهێنانی زیاتر بۆ کێڵگە غازییەکانی عێراق.

هەروەها دەربارەی هەرێمی کوردستان یادگار سدیق گەلاڵی پێی وایە ئەو هەنگاوانە هاوتەریبە لەگەڵ ئەو فشارانەی کە ئەمریکا لە عێراقی دەکات لە پێناو سەربەخۆیی وزە، ئەو هەوڵانەی دەیدا بۆ ڕێکەوتنی هەرێمی کوردستان لەگەڵ حکومەتی فیدراڵ و پەرەپێدانی وزە و ئابووری، لە هەرێم نابێت وا دابنرێت ئەو پشتیوانییە پشتیوانییەکی ڕەهایە و لە چوارچێوەی حکومەتی عێراق بەدەر دەبێت، ئێمە دەزانین هەرێمی کوردستان هاوپەیمانێکی بەسوودی ئەمریکا بووە و بە هەمان شێوە مامەڵەی لەگەڵدا کراوە، بەڵام نەك وەك کیانێکی سەربەخۆ، واتە تۆ هەمیشە هاوپەیمانێکی بەسوود بوویت بە تایبەت لە بوای تیرۆر و وزە سوودی هەبووە، و تەنانەت کۆمپانیا ئەمریکییەکان لە هەرێمی کوردستان، بەڵام هێشتا لە چوارچێوەی عێراقدان، لە ماوەی ٢٧ بۆ ٢٨ مانگی ڕابردوو ئەم ئیدارەیە و ئەوەی پێشووتری ئەمریکا داوایان لە عێراق و هەرێم کردووە پێکەوە لە سەر مێزی گفتوگۆ کێشەکانیان لە چوارچێوەی قانوون و دەستووری عێراقدا چارەسەر بکەن، کەواتە ئەمریکا لە چوارچێوەی عێراقدا مامەڵە لەگەڵ هەرێمی کوردستاندا دەکات، و هەر پشتگیرییەك دەبێت لەو چوارچێوەیەدا دەبێـت، هەر بۆیە پێویستە هەرێمی کوردستان تەنگەژەکانی لەگەڵ عێراقدا خاو بکاتەوە، ئەمریکاش ئەوەی دەوێت و داوای سەقامگیری دەکات، تەنانەت لەگەڵ ئێرانیش ئەم ئیدارە نوێیی ترەمپ یەکەمین کار کە کردوویەتی وتوێژی ڕاستەوخۆ و نا ڕاستەوخۆیە، واتە ئەمریکا دەیەوێت خۆی بە دوور بگرێت لە ڕووبەڕووبونەوەی ڕاستەوخۆ لە ناوچەکە و چارەسەرکردنی کێشەکان لە بەرژەوەندییەکی ئابووری، لەمبارەدا هەرێمی کوردستانیش دەتوانێت لەم نێوەندەدا مامەڵە بکات، بەڵام لە چوارچێوەی عێراقدا و کێشەکان بە سوودوەرگرتن لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان بەتایبەت ئەمریکا لە چوارچێوەی دەستوور و یاسا لەگەڵ عێراقدا چارە بکات.

لە لایەکی ترەوە، ئەو فشارانەی ئیدارەی ئەمریکا خستوویەتە سەر عێراق بەتایبەت دەربارەی پرسی دۆلار و مامەڵەکردن لەگەڵ ئێراندا، کە ئایا بۆتە خێر یان «فاکتەری چاکسازیی گەشەکردن» بۆ عێراقییەکان. محەمەد حوسێن جەخت لەوە دەکاتەوە، ئەمە حکومەتی بەغدای ناچار کرد کە بڕێکی زۆر چاکسازی بکات لە کەرتی بانکی و سیستەمی پارەدارکردنی بازرگانیی نێودەوڵەتی. بۆ نموونە، پێشتر لە دەلاقەیەکی بانکی ناوەندییەوە دۆلاری کاش دەفرۆشرایە بازرگانان، یان دەدرایە چەند بانکێکی گومانلێکراو کە هەموویان داخران لەبەر بە قاچاخبردنی دۆلار. ئێستا چەند بانکێکی تایبەتمەند ڕاستەوخۆ لە ڕێگای بانکە نێوەندگیرەکانەوە هاوردەی بازرگانە عێراقییەکان پارەدار دەکەن لە چوارچێوەی سیستەمی سویفتی نێودەوڵەتیدا. ئەمە کۆتایی هێنا بەو گەندەڵییە ڕێکخراوەی کە ڕۆژانە دەیان ملیۆن دۆلاریان دەست دەکەوت لە ئاڵوگۆڕی دۆلار-بەدینار و ساختەکردنی بەڵگەنامەی هاوردەکردن. فشارەکانی ئەمریکا نەبوایە، بە خەونیش مەحاڵ بوو وێنای ئەوە بکەین چینە دەسەڵاتدارەکەی بەغدا ئەم چاکسازییە بکەن. هەر ئەم فشارانەی ئەمریکا بوون بە هۆی ئەوەی وەزارەتی نەوت و حکومەتی عێراق وەبەرهێنان لە کێڵگە نەوتییەکان بکەن بۆ کۆتاییهێنان بە سوتاندنی غازی هاوەڵ، بەڵکوو بەکاری بهێنن بۆ بەرهەمهێنانی کارەبا. هەر لەم ساڵانەی دواییدا بە بەهای دەیان ملیار دۆلار گرێبەستی گشتگیریان کردووە «بۆ بەرهەمهێنانی نەوت، گرتنەوە و بەکارهێنانی غازی هاوەڵ و ئینجا بەرهەمهێنانی کارەبا» لەگەڵ تۆتاڵ-ئینێرجی، بی پی، هیلالی ئیماراتی و چەند کۆمپانیایەکی تری نێودەوڵەتی. گەر ئەم فشارانەی ئەمریکا نەبوایە، مەحاڵ بوو ئەم دەستکەوتانەی عێراقیەکانیش بەدی بهاتایەن.

هەر بۆیە لە نێوان هەوڵە ئابوورییەکان و پەرەسەندنە ناکۆکییەکانی عێراق و هەرێمی کوردستاندا، و لە وجودی ئێراندا، ئەمریکا بە جۆرێك دەڕوانێتە هاوبەشێتی عێراق، کە دۆخێکی سەقامگیر لەگەڵ هەرێمی کوردستاندا بڕەخسێنێت، بەم پێیە ئەمریکییەکان بە ئاشکرا لەگەڵ ئەو ناکۆکیی گرژییانە نین کە ئێستا لە نێوان هەولێر و بەغدا هەن. ڕەنگە لە ڕێگای سەفارەتەکەیانەوە، یان چەند ئاستێکی وەزارەتی دەرەوە داوای چارەسەری لە هەر دوو حکومەت بکەن. هەڵوێستی ئاشکرای ئەوان لە گەڵ تەبایی و هاریکاریی نێوان هەولێر و بەغدایە. بەڵام، ئەگەر هەولێر و بەغدا خۆیان نەیانەوێت ئەم تەباییە ڕوو بدات، نابێت چاوەڕێی زۆر لە ئیدارەکەی ترامپ بکەن. ئەوان نایەن بەزۆر چارەسەری بە سەر هیچ لایەکدا بسەپێنن. وەک ئەوەی هەندێک کەس لە کوردستانەوە بەهەڵە تێی

گەیشتوون، نایەن لە پێناو هەولێردا چارەسەری و دۆخێکی تایبەت بە سەر بەغدا فەرز بکەن. ئەگەر مەسەلەکە بەرژەوەندی و نەوت و غاز بێت، ئەوا لە باشوری عێراق زۆر زیاتریان دەست دەکەوێت لەوەی کە لە هەرێمی کوردستاندا هەیە. ئەوان عێراق وەک بازاڕی ٤٦ ملیۆن کەس دەبینن، کە ٦ ملیۆنەکەی لای حکومەتی هەرێمە و ٤٠ کەیشی لای حکومەتی فیدراڵی عێراقە. گرنگە هەڵوێستی هەندێک کەسی ناو ئیدارەکەی ترامپ، یان لۆبیستی هەرزانبەهای واشنتۆن، خوێندنەوەی هەڵە دروست نەکات لە کوردستاندا. دووبارەی ئەکەمەوە، هەرێمی کوردستان بە تەبایی و هاوڕایی لە گەڵ بەغدا دەتوانێت زۆربەی ئەو ڕیسکانە کەم بکاتەوە کە لە پەرەپێدانی کەرتی نەوت و غازەکەیدا هەیە. بە دروستکردنی بەرژەوەندیی هاوبەش لەگەڵ بەغدا باشتر و خێراتر دەتوانێت ئابوورییەکەی پێش بخات، سەقامگیری و گەشەی بەردەوام مسۆگەر بکات و دواجاریش کۆتایی بەو دۆخە ناهەموارەی ئەمڕۆی بهێنێت. خاڵی هێزی حکومەتی هەرێم لە بەغدایە، لە یەکڕیزی و تەبایی نێوان هێزە سیاسییەکانیدایە، نەک لە واشنتۆن ئەنکەرە و شوێنانی تر.

عێراق و هەرێمی کوردستان لە ململانێکانی نێوان جەنگ و ئاگربەستدا

پەرەسەندنەکانی پاش جەنگی ئێران - ئیسرائیل، کاریگەرییەکی بەرچاو لە سەر عێراق و گرووپە شیعییەکان دروست دەکات، هەمان کات لە باری ئامادەیی ڕاستەوخۆی ئەمریکا بۆ وەستاندنی جەنگ و هێورکردنەوەی دۆخەکە، دەشێت کارتی کورد وەك جێگرەوە تەماشا دەکرێت، هەر بۆیە لە وەڵامی گریمانەی توندوتۆڵکردن و فراوانبوونی ئەو پەیوەندییەدا، د. یاسین تەها پێی وایە لێدوانێکی وەزیری دەرەوەی ئەمەریکا هەیە، کە پێداگری لە سەر پاراستنی قەوارەی هەرێمی کوردستان دەکاتەوە لە چوارچێوەی فیدرالیزمی عێراق بە بێ ئاماژەکردن بە هیچ وردەکارییەك. ئەم لێدوانە دواتر بوو بەژێر هەڵای جەنگی ئیسرائیل ئەمەریکا، هەروەها هیچ جموجوڵێکیشی لە دۆسیەی ڕاگرتنی موچەی هەرێمدا بەدوادا نەهات کە ئەمەش پرسیاری گەورە دروست دەکات دەربارەی قۆناغی ئاییندە. عێراق هەنگاوی زۆری ناوە لە بواری خۆدوورخستنەوە لە ئێران و پاساوی ئەوتۆش بە دەستەوە نەداوە کە بکەوێتە بەر ڕقی ئەمەریکا بۆیە ناکرێت پێشبینی ئەوە بکرێت کوردستان بکاتە جێگرەوەی بەغدا. هەروەها بۆ ئەمەریکییەکان کارکردن لە بەغدا گرنگترە بۆ گرەنتیکردنی دوورخستنەوەی عێراق لە هەژموونی ئێران و پاراستنی ئاسایشی ئیسرائیل و هەر چەشنە بۆشاییەکی ئەمەریکی لە عێراق بە

هەژموونی ئێرانی پڕ دەکرێتەوە، ئەمەش بژاردەیەکی باش نییە بۆ ئەمەریکا.

هەروەها لە ئەگەری نزیکبوونەوەی ئێران و ئەمریکا دەربارەی ئاگربەست و دواتر ڕێککەوتنی وزەی ئێران، و گۆڕانکاری لە تێڕوانینی ئەمریکا بۆ عێراق، و پاشان گریمانەی ئەو دیدگایەی کە کورد دەخاتە چوارچێوەیەکی گرێدراو بە ئایندەی عێراقێکی نزیك لە ئێرانەوە، د. یاسین تەها دووپاتی دەکاتەوە، لەم ساڵانەی دواییدا زۆر لە لێدوان و ڕاگەیەنراوەکانی ئەمەریکا پێداگرە لە سەر گرنگیی پارێزگاریکردن لە فیدرالیزمی عێراق و جەختکردنەوە لە سەر ڕۆڵی هەرێم لەو سیستمە فیدراڵییەدا بۆ ڕاگرتنی باڵانس، لەم سۆنگەیەشەوە دەکرێت بگوترێت هەمیشە گرنگیی هەرێمی کوردستان بۆ ئەمەریکا زیاتر لە چوارچێوەی عێراقدایە کە ئەمەریکا ناتوانێت دەستبەرداری ببێت بە هۆی ئەو مەسرەفە زۆرەی تێیدا کردووە، هەروەها بەجێهێشتن و فەرامۆشکردنی کێشەیە بۆ هاوپەیمانەکانی ئەمەریکا لە ئوردن و ئیسرائیل و وڵاتانی کەنداو، ئەمە جگە لەوەی ئێران ئامادەیە بۆشاییە ئەمەریکییەکە بقۆزێتەوە هاوشێوەی ٢٠٠١ و سەردەمی ئۆباما.

هەر لە ڕووی ئابووری و پەرەسەندنەکانی پاش جەنگی ئێران و ئیسرائیل لە عێراقدا، د. بینەر کوردی پێی وایە دۆناڵد ترەمپ لە لێدووانەکانیدا باس لەوە دەکات کە ئەو دەیەوێت کە ئێرانێک هەبێت کە دۆخی باش بێت و سەقامگیر بێت. ئەو لە ئێستادا پێدەچێت کە نەیەوێت شەڕی ڕاستەوخۆی ململانێی لەگەڵ ئێران هەبێت. دۆخی ناوخۆی ئەمریکا و بنکەی دەنگدەرانی خۆشی ئەم ئاڕاستەیان تا ڕادەیەکی زۆر قبووڵە. کەمینەیەک هەیە کە هەندێک جیا بیر دەکەنەوە، بەڵام ئەمانە کاریگەریی سنوورداریان هەیە لە سەر سیاسەتەکانی دەرەوەی ئەمریکا و ترەمپ. لە هەمان کاتدا هەبوونی چەکی ئەتۆمی «هێڵی سوور» بۆ واشنتۆن و ترامپ و ڕۆژئاواییەکان. گەر ئێران ئەمەی قبووڵ بێت و ڕازی بووبێت بەم مەرجە، دەکرێت لێکنزیکبوونەوە و ئەگەری ڕێکەوتنیش هەبێت. بەڵام لەو دۆخەشدا، عێراق هەر وڵاتێکی ستراتیج و جیۆپۆلۆتیکی گرنگە بۆ ئەمریکا. نزیکبوونەوەی ئێران و ئەمریکا، دەکرێت پەیوەندییەکانی عێراق و ئەمریکاش بەرەو پێشتر بەرێت و عێراق کۆتوبەندی دەرگای ستراتیجی هەردوو لە ئەمریکا و عێراق، کەمێک زیاتر بکرێتەوە. هەرێمی کوردستان بەردوام فاکەتەری باڵانسکردنی هێز بووە لە عێراقدا و هاوپەیمانی شەڕی تیرۆر و ڕووخاندنی ڕژێمی بەعس بووە. دەکرێت پەیوەندییەکان هەڵکشان و داکشانی کورت خایەن بەخۆیەوە ببینێت، بەڵام لە دوورمەودادا، وا پێدەچێت کە ئەم پەیوەندییانە ستراتیجی و هەمەلاین گرنگ بن.

کتێبی ئایندەیی

ئایندەناسی

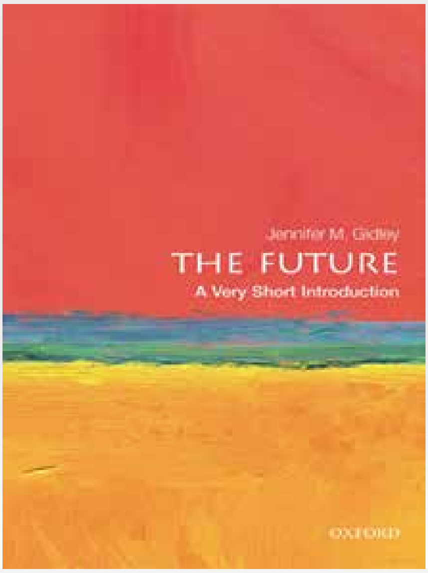

ئاینده:
پێشەکییەکی زۆر کورت

ئامادەکردن: ئایندەناسی

کتێبی «ئایندە: پێشەکییەکی زۆر کورت» (The Future: A Very Short Introduction)، لە نووسینی جێنیفەر گیدلی (Jennifer Gidley) لە ساڵی ٢٠١٧ لە لایەن چاپەمەنی زانکۆی ئۆکسفۆرد بڵاو کراوەتەوە. گیدلی؛ نووسەری ئوسترالی، ڕاهێنەری کەش و هەوا، دەروونناس و لێکۆڵەری کایەی ئایندەناسییە. جگە لە چالاکییەکانی لە ناوەندە ئایندەناسییەکانی ئوسترالیا و زانکۆکانی ئەم وڵاتە، لە ئاستی جیهانیشدا لە پرۆژە لێکۆڵینەوەکانی ئەورووپا، ئەمریکا، ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ئاسیا هاوکاری هەیە و لە نێوان ساڵانی ٢٠٠٩-٢٠١٧ سەرۆکی فیدراسیۆنی جیهانی لێکۆڵینەکانی ئایندەیی بووە، کە لە ساڵی ١٩٧٣ لە پاریس دامەزراوە و ئایندەناسانی ٦٠ وڵات تێیدا بەشدارن.

گیدلی، لە پێشەکیی کتێبەکەیدا هەوڵی داوە تێڕوانینێکی گشتی و پوخت بۆ مێژووی

ئایندەناسی هەبێت. ئەو باس لەوە دەکات کە لە دەستپێکی کات و ژیانی مرۆڤایەتییەوە، ترس لە شتە نەناسراوەکان و مەڕاقی زانینی نەزانراوەکان، دنەدەری مرۆڤ بۆ زانینی ئایندە بووە. ئێمە هەمیشە بەمەڕاقین بۆ زانینی ئەوەی لە پێشمانەوەیە و ئەوەی کە دادێت، ئیتر هەڕەشە بێت یان ئاسایش، فراوانی بێت یان کەمی. بە درێژایی مێژووی مرۆڤایەتی، باو و باپیرانمان هەوڵیان داوە لە ڕێگەی قوربانیکردنەوە بۆ کاریگەریخستنەسەر دەرئەنجامەکان، خۆئامادەکردن بۆ ڕووداوە پێشبینینەکراوەکان، بە گوێڕاگرتن بە ڕاسپاردەی کەسانی پێشگوو، بە خوێندنەوەی ئەستێرەکان لە ڕێگەی بەخت خوێنینەوە، لە بابەتە نەزانراوەکاندا بگەنە وڵامی یەکلاییکەوەوە. بە پێشکەوتنی زانست و گەشەسەندنی تەکنەلۆجیای کۆمپیوتەر، مرۆڤ بە کۆکردنەوە و شرۆڤەی نموونەکانی ڕابردوو، زیاتر توانیوێتی لە پێشبینی و دیاریکردنی چیەتیی ئایندە بگاتە دڵنیایی. هەر چەندە ڕاستییەکیش هەیە، کە هێشتا هیچ مسۆگەرییەکی ڕەها بوونی نییە.

تێگەیشتن لە چۆنیەتیی هاتنەکایەی ئایندە لە لایەن مرۆڤەکانی ڕابردوو، دەتوانێت تێگەیشتنێکی قووڵترمان لە گرنگیی بیرکردنەوەی ئایندەناسانە بداتە دەست. «سێ هەزار ساڵ ئایندە»، مێژووی ئاگایی لە کات-مان بۆ ڕوون دەکاتەوە، کاتێك لە پێغەمبەرانی کولتوورەکانی یەهودی-مەسیحی و ئێرانی، ژنە ئایندەبینەکانی یۆنانی کۆن و دیدگای شاری ئایدیالیی ئەفلاتۆن دەست پێ دەکات. دواتر قۆناغی ڕێنێسانس کە دەرخەری شۆڕشێك لە بیرکردنەوە و کولتوور بوو و ئاماژەی بۆ ئایندەیەکی تەواو جیاواز بوو، تا دەگاتە سەردەمی ڕۆشنگەریی ئەورووپا. لە کۆتاییدا کاریگەرییەکانی دوو جەنگی جیهانی لە سەر بەرنامەڕێژی ئایندەیی وڵاتان خراوەتە بەر لێکۆڵینەوە.

نووسەری کتێب بەم پێشەکییە کورتە، هەوڵی داوە لە گرنگترین پرسیارەکانی مرۆڤ سەبارەت بە ئایندە بکۆڵێتەوە: ئایندە چییە؟ ئایا ئایندە کات (زەمەن)ێکە کە هێشتا نەهاتووە؟ یان شارێکی ئایدیالە (utopian)؟ ئایا ئایندە، مێژووی هەیە؟ ئایا تەنیا یەك ئایندە بوونی هەیە و یان ئایندەی زۆری ڕێتێچوو هەیە؟ ئایا بە ڕاستی و لە واقیعدا دەکرێت پێشبینیی ئایندە بکرێت یان ئەوەتا ئێمە، ئایندەکانی خۆمان -چ لە ڕووی ترسەوە بێت چ بە هیواوە بێت- بە بیرکردنەوە و هەست و کردارەکان دروست دەکەین؟

کتێبی ئایندە: پێشەکییەکی زۆر کورت، جگە لە پێشەکی و دەرئەنجامێك، لە شەش بەشی سەرەکی پێك هاتووە:

بەشی یەکەم: «سێ هەزار ساڵ ئایندە»؛ کورتەمێژووی ئایندەناسی لە سەردەمی

دێرینەوە بۆ ئێستا.

بەشی دووەم: «هەمەچشنیی ئایندە»؛ تێڕوانین لە ئایندە جیاوازەکان: ئایندەی ڕێتێچوو (Possible Futures)، ئایندەی شیمانەیی (Probable Futures) و ئایندەی پەسەندکراو (Preferable Futures).

بەشێ سییەم: «زانستە پەرەسەندووەکانی ئایندەناسی»؛ شێوازی پەرەسەندنی ئایندەناسی وەك زانستێك.

بەشی چوارەم: «تۆپە کریستاڵییەکان، ئۆتۆمبێلە فڕیوەکان و ڕۆبۆتەکان»؛ ڕۆڵی خەیاڵ و تەکنەلۆجیا لە پێشبینیی ئایندە.

بەشی پێنجەم: «ئایندەکانی مرۆڤ-سەنتەر یان تەکنۆپۆپیا (Technotopian)»؛ لێکدانەوەی ئایندەکانی پشتبەستوو بە تەکەنەلۆجیا و ئایندە کۆمەڵایەتییەکان.

بەشی شەشەم: «ئاڵنگارییە گەورەکانی جیهانی ئایندە»؛ پرسە گرنگەکانی وەك گۆڕانکارییەکانی کەش و هەوا، جەنگ و نایەکسانی.

ئایندەناسی، هونەر و زانستی قبوڵکردنی بەرپرسیارێتیی دەرئەنجامە درێژخایەنەکانی بڕیارەکانمان و کردەوەکانی ئەمڕۆمانە. نووسەر لە ئەنجامگیرییەکدا، پێشنیاری ئەوە دەکات کاتێک دەزانین یەک ئایندەیەکی پێشبینیکراو بوونی نییە، دەتوانین ئازادانەتر وێنای ئایندە جێگرەوەکان بکەین و کار بۆ دروستکردنی ئەو ئایندەیانە بکەین کە بۆ خود و بۆ مرۆڤایەتی باشترە. ڕەنگە مرۆڤ پێی وا بێت، توانای زاڵبوونی بە سەر ئەو ئاڵنگارییە جیهانییە گەورانەی ڕووبەڕووی دەبێتەوە، نەبێت، بەڵام هەستی ترس و بێهیوایی زۆر جار بە هۆی نەبوونی زانینی پێویستەوە سەرچاوە دەگرێت. بە کارکردنی هاوبەش بۆ گۆڕانکاریی ئەرێنی لە بواری گۆڕانی کەشوهەوا، وزەی جێگرەوە، ئامانجە مرۆڤدۆستییەکان، تەندروستی، ئابووری، یان گۆڕانکاری لە پەروەردە، دەتوانین کار بۆ بەدیهێنانی ئایندەیەکی خوازراو بکەین.

فەرهەنگی ئایندەناسی

ئایندەناسی

ئەکتەرە نادەوڵەتییەکان

ئامادەکردن: ئایندەناسی

ئەکتەرە نادەوڵەتییەکان (Non- state actors) (فاعلون من غير الدول) یان هەندێک جار بە ناحکومییەکانیش ناوزەد دەکرێن، بریتین لەو کیان یان دەسەڵات یان دەزگا یان گرووپ یاخود تەنانەت کەسێکی نێوخۆیی یان هەرێمی یان بیانی دەگرێتەوە کە ڕۆڵێک لە مەیدانی جیهانی بە پێی ئەو توانا و دەسەڵاتانەی کە هەیەتی یان ئەو سنوورەی بەشداریی تێدا دەکات. ئەم ڕۆڵگێڕانەش خۆبەخۆ پێویستی بە بڕیارێکی دیاریکراو یان ئەنجامدانی کردەوەیەکی دیاریکراوە.

ئەکتەرە نادەوڵەتییەکان بەوە دەناسرێنەوە کە ئەو کیان و قەوارانەن کە لە نواندنی کردەکانیاندا، دەوڵەتەکان توانای ڕکێفکردنیانی نییە و کۆمەڵە تایبەتمەندییەکیش لەخۆ دەگرن، لەوانە: هەبوونی پەیکەربەندییەکی ڕێکخراوی سەرکردایەتییکردن، مومارەسەکردنی سەربەخۆیی خۆیان لە بڕیارەکانی ئەو دەوڵەتەی کە لە ڕووی جوگرافیاوە ئینتیمایان بۆی هەیە و دەکرێت ئەم ئەکتەرانە نوێنەرایەتیی گرووپی نەژادی یان مەزهەبی یان هۆزیی یان ئایدۆلۆژی بکەن. خاوەنی ئامانجی سیاسیی خۆیانن و توانەی پێویستیشیان لە بەردەستدایە بۆ جێبەجێکردنی ئامانجەکانیان، هەر بۆیە بە ئەکتەری کاریگەر دادەنرێن لە سیاسەتڕێژیی دەوڵەتەکەدا.

لە پێناسەی فراوانتردا هاتووە، کە ئەکتەرە نادەوڵەتییەکان هەر یەک لە کۆمەڵە و ڕێکخراوە ئەهلییەکان یان کۆمپانیا فرە ڕەگەز و ڕێکخراوە ناحکومییەکانیش دەگرێتەوە کە لە دەرەوەی سەروەریی دەوڵەتی دایکەوەن، یان لانی کەم توانای چالاکیی دەرەوەی ئەو سەروەرێتییە دیاریکراوەی دەوڵەتیان هەیە و سنووری جوگرافیی نیشتمان و دەوڵەتەکە تێدەپەڕێنن بە هۆی ئەو توانە جیاواز و ئەو ڕەگەز و دەسەڵاتە خودییانەی کە لە خۆیان گرتووە لەوانەش توانا و تەکنۆلۆژیای زانیاری.

ئەکتەرە نادەوڵەتییەکان لە پێناسەیەکی کورتتردا بریتین لەو دەستە واتاییانەی کە لە بواری نێودەوڵەتیدا بە شێوەیەکی جیا لە دەوڵەتەکان کار دەکەن، بە پێی ئەو دەسەڵات و مافەی بۆی دیاری کراوە کە مومارەسەی بکات و سەرجەم ئەو پابەندی و ئەرکانەش دەبێت لە ئەستۆ بگرێت کە لەسەریەتی و بۆی دیاری کراوە، ئیتر ئەو پابەندییانە نەریتی یان ئیتیکی و پەیماننامەیی بن کە لەگەڵ سروشت و ئەرکە نێودەوڵەتییەکانی دەگونجێت لە بوارێک، یان چەند بوارێکی یاسای نێودەوڵەتی، بە پێی ئەو شایستەییەی کە پێویستە و لەسەریەتی بەرپرسیارێتییە نێودەوڵەتییەکە هەڵبگرێت.

ئەڵبەت مەرج نییە هەمیشە ئەم گرووپانە ڕۆڵی ئەرێنی بگێڕن، زۆر جار ناکۆکی هەیە سەبارەت بە دیاریکردنی پێناسەیەکی ڕوون و یەکلاکراوە، چونکە لە نێوان پێناسەی فەرمی و ڕۆڵی ڕاستەقینەی مەیدانییان جیاوازییەکی زۆر هەیە، پێناسە فەرمییە باوەکە ئەکادیمییەکەیان بریتییە لە ئەو لایەن و کیانە نێودەوڵەتیانە دەگرێتەوە کە دەوڵەتیان تێپەڕاندووە و دەتوانن بە هۆی سەرمایە و داهات و کاریگەریی سیاسییانەوە، لە دەرەوەی دەوڵەتە وێستفالییە کلاسیکییەکانەوە ڕۆڵ بگێڕن. هەندێک جار ئەم گرووپانە ڕێگای دیکەی ناحکومی و نائاشتیخوازەنەش دەگرنە بەر وەک دروستکردنی هێزی چەکدار و بەکارهێنانی توندوتیژی بۆ سەرخستنی ئایدۆلۆژیا سیاسی و ئایینی و مەزهەبییەکانیان. بۆ نموونە لە دنیای عەرەبیدا و بە تایبەت لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا لە پاش شۆڕشی بە ئیسلامیزەکراوی ئیسلامیی ئێران ١٩٧٩، کە چەندین گرووپ و تۆڕ و دەزگا و ڕێکخراو و میلیشیای دروست کرد یان گرتە خۆ و پابەندی خۆی کردن لە نێوچەکەدا و کە زۆرێکیان ڕۆڵیان هەبوو لە لاوازکردنی سەروەریی دەوڵەتی تەقلیدی و ناوەندگەراکانی نێوچەکە، وەک حزبوڵای لوبنانی و حوسیەکانی یەمەن و... تاد.

ڕۆڵی ئەکتەرە نادەوڵەتییە چەکدار و توندوتیژییگەراکان، زیاتر لە پاش جەنگی سارد دەرکەوتن و ڕۆڵیان گێڕا، بەتایبەت لە لایەنی یەکێتیی سۆڤێتی جارانەوە، هەنگاوێکی ستراتیژیی بوو هەڵگرت و زۆرتریش لە ژێر ناوی باڵی هەناردەکردنی شۆڕش و سەرخستنی گەلانی بندەست و لاواز و وەک کارتێکیش دژی سیستمە سەرمایەدارییەکان بەکار دەهاتن. لەماوەی ئەو چەند دەیەیەدا سۆڤێت، زۆرێک لەو گرووپانەی چەکدار و پارەدار دەکردن و هانی دەدان دژی دەوڵەتەکان. چەندین ڕێکخراو و گرووپ لەم سێبەرەدا دەرکەوتن و چالاکییان نواند و بەشێکیشیان لەژێر پەردەی بزوتنەوەی ڕزگارییخوازییدا جێگەی خۆیان کردەوە.

ئەکتەرە نادەوڵەتییەکان چەندین جۆریان هەیە لەوانە: ئابووریی کە چالاکیی ئابوورییانە ئەنجام دەدەن و کار لە سیستمی دارایی جیهانی دەکەن وەک کۆمپانیا فرەڕەچەڵەکەکان.

هەیانە سروشتێکی سیاسییان هەیە و بەشداریی لە سیاسەتڕێژیی دەوڵەت و پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانیشدا دەکەن. لەگەڵ ئەمانەشدا هەیانە لە چوارچێوەی کۆمەڵایەتی و کولتووریی و مرۆییدا ڕۆڵ دەبینن.

بە گشتی دەتوانرێت تایبەتمەندییەکانی ئەکتەرە نادەوڵەتییەکان لە چەند خاڵێکدا کورت بکرێنەوە:

١. خاوەنی پەیکەرێکی ڕێکخراوەییی سەربەخۆن و سەرکردایەتییەکی دیارییکراویان لە دەرەوەی دەوڵەتی نیشتمانیدا هەیە.

٢. خاوەنی توانای دارایی و سەرمایەی ماددین، هەر ئەمەش وای کردووە سەربەخۆیی خۆیان بپارێزن و ئەو ئامانجانە بەجێ بهێنن کە خۆیان دەیانەوێت، چونکە لە ڕووی داراییەوە سەربەخۆن.

٣. وابەستە نین بە سنووری دەوڵەتەکەیانەوە و خاوەنی پەیوەندیی دەرەکی و نێودەوڵەتی و جیهانین.

٤. لەخۆگریی چەندین چالاکیی جۆربەجۆرن کە لە چوارچێوەی میانەی خۆیان و ئامانجەکانیان ڕێکیان خستوون و لەو ڕێگەیەوە دەیانەوێت کاریگەر بن لە سەر دۆخی سیاسیی نێوخۆیی یان هەرێمی یان نێودەوڵەتی، ئەمەش بە پێی خشتە و پلانێکی دیاریکراو و ئامانجدار.

٥. خاوەنی پەیوەندیی بەرفراوان و تۆڕی گشتگیرن لەگەڵ ڕێکخراوە حکومی و ناحکومییەکانی دیکەدا.

سەبارەت بە جۆرەکانی ئەم ئەکتەرە نادەوڵەتی یان ناحکومییانە، چەند جۆرێکن، وەک: ڕێکخراوە نیودەوڵەتی و ناحکومییەکان، کۆمپانیا فرەڕەچەڵەکەکان، ئەکتەرە کەسایەتییەکان، کۆمپانیا ئاسایشییەکان، سەنتەرەکانی توێژینەوە، چالاکوانی بواری ئینتەرنێت، کۆمەڵگەی مەدەنیی جیهانی، میدیای جیهانی و... تاد.

سەرچاوەکان

- حمزة محمد ذیاب ابوصالح (٢٠٢٥): المسوولية الدولية للكيانات من غير الدول عن الانتهاكات الجسمية فى القانون الدولى، جامعة العربية الامريكية، كلية الدراسات العليا، قسم العلوم القانونية، فلسطين. (اطروحة الدكتوراه).
- مكرم رباح (٢٠٢٤): الجهات الفاعلة غير الحكومية ونهاية الدور الوظيفى، سايتى المجلة: ٢٠٢٤/٢/٨.
- ياسين هادى ثجيل (٢٠٢٤): الفاعلون من غير الدول و اثرهم على العلاقات الدولية، مجلة كلية القانون والسياسة، ع ٢٦، تشرين الاول.

CFS

Center for Future Studies

هەندێک لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی

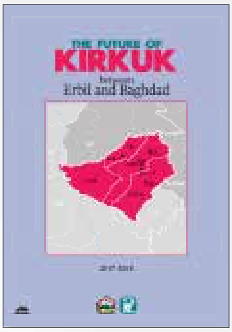

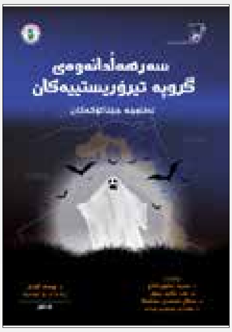

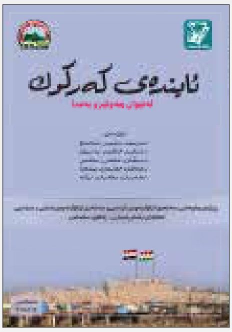

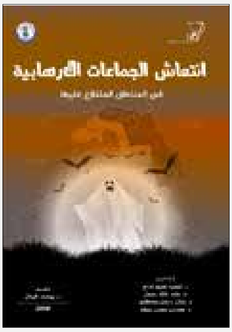

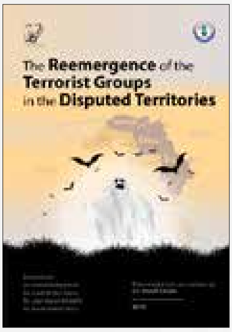

CFS

Center for Future Studies

هـەندێک لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکـۆڵیـنەوەی ئایندەیی

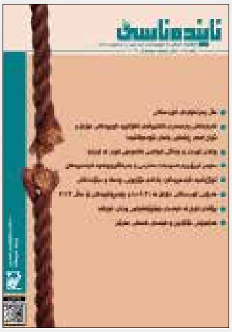

CFS

Center for Future Studies

هەندێک لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی

CFS

Center for Future Studies

گۆڤارێکە گرنگی بە توێژینەوەی ئایندەیی و ستراتیژیی دەدات

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی دەریدەکات

ژمارە (٢٤) ساڵی شەشەم، حوزەیرانی ٢٠٢٥